

EASTERN REVIEW 2015, T. 4

Refleksje o *pieriestrojce* polskich uczonych Dyskusja okrągłego stołu

Alicja Stępień-Kuczyńska

Drodzy Koledzy

W imieniu zespołu Międzynarodowego Centrum Studiów Wschodnioeuropejskich Uniwersytetu Łódzkiego dziękuję Państwu za wzięcie udziału w zorganizowanej przez nas dyskusji poświęconej 30-leciu *pieriestrojki*. Wydarzenia te rozpoczęły znaczące procesy zmian systemowych w obszarze politycznym, społecznym i gospodarczym w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Na skutek nowej polityki zagranicznej prowadzonej przez ówczesnego przywódcę ZSRR Michaiła Gorbaczowa przyczyniły się do zapoczątkowania otwarcia obywateli tego kraju na nowe idee i wartości. Bez *pieriestrojki* nie doszło by do upadku systemu zimnowojennego, a powstałe na gruzach imperium państwa miały szansę poszukiwania własnej drogi rozwoju. Dla Polski i innych krajów regionu był to czas wyboru, trudnych wyzwań i nadziei. Chcielibyśmy, by poprzez refleksję przybliżyć tamte wydarzenia, starając się w sposób obiektywny wskazać na złożoność jednego z najważniejszych procesów minionego wieku.

Dokonując oceny *pieriestrojki* z perspektywy 30-lecia, większość badaczy eksponuje nieefektywnie realizowane reformy gospodarcze. Ich niepowodzenie uważa się za początek porażki *pieriestrojki* i samego Gorbaczowa. Czy obiektywnie rzecz ujmując, te reformy mogły się powieść? Warto wskazać, na czym one polegały.

Janusz Skodlarski, Janusz Wdzięczak

W latach 80. XX w. Związek Radziecki wszedł w okres spowolnienia gospodarczego. O ile w latach 1970–1975 wzrost produkcji materiałowej netto ZSRR wyniósł (zależnie od źródła informacji) od 3 do 5,7%, natomiast w latach 1975–1980

jedynie od 1 do 4,2%. Spadała także efektywność radzieckiego przemysłu; według ekonomisty Stanisława Gomułki obniżała się stale od lat 50., w latach 80. osiągnęła poziom zaledwie 50% stanu po zakończeniu wojny.

Znacznym problemem dla gospodarki radzieckiej były wydatki budżetowe. Po dzień dzisiejszy badacze spierają się, jaką część budżetu ZSRR pochłaniały wydatki na cele wojskowe, a różnice w ich ocenach sięgają kilkudziesięciu procent. O ile oficjalne źródła rządowe mówiły o 4,66%, to w swych pamiętnikach Gorbaczow twierdzi, że w momencie objęcia przez niego władzy wynosiły one 40%. Szacunki te mają oczywiście charakter jedynie orientacyjny i wobec braku oficjalnych danych mogą być obarczone znacznym błędem. Jednak, nawet biorąc to pod uwagę, należy jednoznacznie stwierdzić że budżet ZSRR był w znacznym stopniu obciążony wydatkami na cele militarne. Kwestia wydatków na obronę ZSRR została wykorzystana na początku lat 80. XX w. przez prezydenta USA Ronalda Reagana. Był on twórcą koncepcji „wyścigu zbrojeń”, czyli rozbudowy amerykańskich sił zbrojnych, aby zmusić ZSRR do jeszcze większych wydatków, a w ostatecznym efekcie doprowadzić ten kraj do bankructwa. „Wyścig zbrojeń” wykazał nieefektywność gospodarki radzieckiej, gdyż wydatki ZSRR na obronę w liczbach bezwzględnych stanowiły nieproporcjonalnie mało w porównaniu z wydatkami jego przeciwnika w „zimnej wojnie”, czyli z USA.

Wstępna koncepcja *perestrojki* została sformułowana przez radzieckiego ekonomistę Abła Aganbegiana w tekście publikowanym na łamach czasopisma EKO („Ekonomika i organizacja przemysłowego produkcji”). W przełomowym tekście stwierdził on, iż w celu zachowania obecnego poziomu życia oraz utrzymania wydatków na zbrojenia dochód narodowy powinien zwiększać się o 4% rocznie. Dla osiągnięcia takiego wskaźnika postulował rozwój nowoczesnego przemysłu maszynowego i elektronicznego. Idea ta nie była osamotniona; od początku lat 80. niektórzy badacze, jak np. Tatiana Zasławska, głosili potrzebę dokonania reform.

Do najważniejszych celów *perestrojki* zaliczono przeprowadzenie masowej decentralizacji, czyli odejście od centralnego planowania w rolnictwie i przemyśle (poza przemysłem ciężkim), doprowadzenie do samofinansowania się republik związkowych, dokonanie reformy cen, przeprowadzenie częściowej prywatyzacji, zmiany, w sposobie prowadzenia handlu zagranicznego, utworzenie specjalnych stref ekonomicznych dla zagranicznych inwestorów, a także reformy systemu bankowego.

Zmiany rozpoczęto od tworzenia „alternatywnej gospodarki” (alternatywnej wobec centralnie sterowanej gospodarki socjalistycznej), która nazywana była od organizacji Komsomoł „przedsiębiorczością komsomolską”. W roku 1987 Komitet Centralny Komsomołu podjął decyzje o tworzeniu Centrow naukowo-technicznego twórczości młodoży (CNTTM), czyli ośrodków naukowo-technicznych, których celem było pośredniczenie w wymianie należących do

przedsiębiorstw limitów finansowych na gotówkę. Miały one zamieniać ruble bezgotówkowe na realny kapitał. Dzięki temu, że żadne przedsiębiorstwo państwowe nie miało uprawnień do przeprowadzania takich działań, ośrodki komsomolskie zyskały monopol na tego typu operacje. Pod pretekstem realizacji celów statutowych, czyli rozwoju naukowego i technicznego, importowano sprzęt komputerowy i odsprzedawano go firmom państwowym. Według historyka Włodzimierza Marciniaka, przy niektórych transakcjach uzyskiwano zysk na poziomie sięgającym nawet kilku tysięcy procent, a same CNTTM osiągały zysk na poziomie od 18 do 30%. Podobnie rzecz miała się z tworzonymi przez Komsomoł spółdzielniami mieszkaniowymi, Moskiewską Giełdą Towarową, Moskiewską Centralną Giełdą Kapitałową i wieloma innymi przedsiębiorstwami. Ich funkcjonowanie, oprócz powstania gospodarki alternatywnej do gospodarki socjalistycznej, niosło ze sobą liczne pośrednie konsekwencje ekonomiczne, społeczne i polityczne. Młodzi członkowie Komsomołu uczyli się funkcjonowania mechanizmów rynkowych oraz gromadzili środki finansowe. Te doświadczenia oraz zasoby umożliwiły im odegranie znacznej roli w późniejszych przemianach gospodarczych. Ze środowiska komsomolców wywodzili się ludzie tacy, jak: późniejszy premier Federacji Rosyjskiej Siergiej Kirijenko, deputowany do rosyjskiej Dumy i wpływowy przedsiębiorca Konstantin Zatulín czy rosyjscy oligarchowie: Michaił Chodorkowski czy Michaił Prochorow. Inną grupą, obok działaczy Komsomołu, która tworzyła „gospodarkę alternatywną”, byli funkcjonariusze KGB. Angażowali się oni w tworzenie przedsiębiorstw, za których przykład możemy uznać firmę ANT.

Przełomowym momentem w procesie reform było wydanie w roku 1987 dekretu *O wspólnej przedsiębiorczości i wspólnych zjednoczeniach gospodarczych*. Na jego podstawie możliwe stało się tworzenie przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego, działających jako *sowimiestnoje priedprijatije* będące swoistą formą spółek *joint-ventures*. Firmy te mogły powstawać jedynie za zgodą rządu, przez co zostały szybko opanowane przez partyjną nomenklaturę, która gwarantowała zagranicznym inwestorom opiekę i ochronę.

Jednym z postulatów *pierestrojki* była walka z alkoholizmem, który uznano za główną chorobę życia społecznego, jak i czynnik szkodliwy dla gospodarki. Kampania na rzecz trzeźwości połączona z częściową prohibicją okazała się jednak porażką. W celu zaspokojenia potrzeb konsumentów nastąpił znaczny rozwój bimbrownictwa, a jednocześnie spadły przychody podatkowe ze sprzedaży napojów alkoholowych. O ile przed rozpoczęciem kampanii w roku 1985 wyniosły 36,7 mld rubli, to w 1986 r. kształtowały się na poziomie zaledwie 27 mld. Łączne straty budżetu, będące wynikiem kampanii antyalkoholowej, są szacowane na kwotę 67 mld rubli.

W czerwcu 1987 r. na plenum KPZR został zaprezentowany program, który miał usystematyzować i zradykalizować proces reform. Przewidywano w nim przeznaczenie znacznych środków na tworzenie mechanizmów rynkowych i stymulowanie wzrostu gospodarczego.

W wyniku szeroko zakrojonych prac legislacyjnych wprowadzono szereg aktów prawnych, które podłożyły fundamenty pod reformy i tworzenie załączków wolnego rynku.

Kluczowe zmiany w przemyśle wprowadziła przyjęta w 1987 r. ustawa o przedsiębiorstwach państwowych. Dała ona przedsiębiorstwom częściową niezależność w podejmowaniu decyzji, a także samodzielność finansową. Spowodowało to częściowe odejście od dotychczasowego systemu gospodarki centralnie sterowanej, w którym to zarówno wielkość produkcji, jak i ceny produktów ustalane były odgórnie.

Niezwykle ważna dla rozwoju gospodarki radzieckiej była przyjęta w marcu 1990 r. ustawa o własności. Zdefiniowano w niej pojęcie własności innej niż kolektywna, stworzono możliwość posiadania własności przez przedsiębiorstwa i „inne podmioty” z osobowością prawną.

Osobno warto wspomnieć także o uchwalonej również w 1988 r. ustawie o spółdzielniach. To dzięki niej zaczęły błyskawicznie powstawać liczne *quasi*-przedsiębiorstwa, działające oficjalnie jako spółdzielnie. Często osiągały one znaczne rozmiary i stanowiły załączki holdingów, które zarządzane przez „oligarchów” miały odgrywać decydującą rolę w rosyjskiej gospodarce. W połowie roku 1989 w spółdzielniach funkcjonujących na terenie ZSRR pracowało już 4,9 mln osób. Na początku 1991 r. liczba ta zwiększyła się do 6 mln.

Opisane prace legislacyjne spowodowały liczne zmiany strukturalne w gospodarce ZSRR, jednak nie spowodowały poprawy sytuacji ekonomicznej państwa. Co więcej, następowało jej pogorszenie. O ile w momencie rozpoczęcia *pieriestrojki*, czyli w roku 1985, zadłużenie zagraniczne ZSRR wynosiło 27,2 mld dolarów, to w roku 1989 wzrosło do 46,3 mld.

Warto zwrócić uwagę, że połowiczne reformy wpłynęły, zdaniem niektórych badaczy, na brak równowagi makroekonomicznej. Jak pisze Marek Dąbrowski, częściowa liberalizacja gospodarki doprowadziła do zwiększenia poziomu towarowej wymienialności rubla, czyli umożliwiła przedsiębiorstwom swobodniejsze wykorzystanie aktywów finansowych, co spowodowało przyśpieszenie obiegu pieniężnego i dodatkowo przyczyniło się do wzrostu napięć inflacyjnych. Kwestia ta łączyła się ze znacznym wzrostem emisji pieniądza, mającym miejsce w okresie *pieriestrojki*. W roku 1986 wyemitowano 3,9 mld rubli, natomiast w 1989 r. już 18,3 mld.

Wobec pogarszającej się sytuacji gospodarczej i problemów związanych z wdrażaniem opisanego powyżej pierwszego etapu *pieriestrojki*, władze podjęły próbę wypracowania planu, który miałby skoordynować reformy i zapewnić Związkowi Radzieckiemu możliwą stabilność gospodarczą.

Jako pierwszą inicjatywę tego typu należy wymienić „plan Abałkina”, który ujrzał światło w listopadzie 1989 r. Zakładał on połączenie systemu centralnego planowania z gospodarką rynkową. W tym celu postulowano w pierwszej kolejności stworzenie legislacyjnych podstaw do dalszych reform oraz zamknięcie nierentownych przedsiębiorstw państwowych. Następnie, w latach 1991–1993

zamierzano dokonać reformy cen, wraz z częściowym ich uwolnieniem, natomiast w latach 1993–1995 przeprowadzić strukturalną transformację, obejmującą demonopolizację, reformę przemysłu, rynków finansowych, bankowości itd. Plan ten nie został zrealizowany z powodów politycznych.

Kolejnym planem stabilizacyjnym był stworzony w grudniu 1989 „plan Ryżkowa” (ówczesnego premiera ZSRR). Podstawowym jego założeniem było wprowadzenie „rynku regulowanego”, a następnie stopniowe reformy tak, aby w 1993 r. wolny rynek stał się jedynym regulatorem aktywności ekonomicznej. Jednocześnie zakładano dalsze odgórne ustalanie cen części produktów, co miało złagodzić konsekwencje złej sytuacji gospodarczej.

Wartą omówienia inicjatywą mającą na celu uporządkowanie sytuacji gospodarczej ZSRR był także „program 500 dni” stworzony przez ekonomistów pracujących pod kierownictwem Grigorija Jawlińskiego, sekretarza Państwowej Komisji Rady Ministrów ds. Reformy Gospodarczej. Program zakładał stopniowe przeprowadzenie reform strukturalnych i prywatyzacji, oraz dokonanie liberalizacji cen. Problem utrzymania jedności gospodarczej ZSRR miał być rozwiązany przez utworzenie unii gospodarczej zrzeszającej suwerenne republiki związkowe.

We wrześniu 1990 r. prezydent ZSRR otrzymał specjalne uprawnienia do organizacji przejścia do gospodarki rynkowej. W celu realizacji powołał on grupę ekspertów mających przygotować plan reform, na której czele stanął Stanisław Szatalin. Zespół ten opracował nową wersję programu „500 dni” Jawlińskiego, który uzyskał poparcie władz republik wchodzących w skład ZSRR. Sam projekt był najbardziej radykalny z dotychczas omówionych. Założono w nim rozpoczęcie w ciągu 100 dni procesu decentralizacji, szybką redukcję deficytu budżetowego, stworzenie systemu rezerw federalnych (związkowych), ujednoczenie kursu wymiany rubla. W drugim okresie (100–250 dni) zamierzano przeprowadzić liberalizację cen, a w trzecim (250–400 dni) doprowadzić do stabilizacji rynku i wymiennalności rubla. Końcowy okres miał zapewnić stabilizację całej gospodarki. Jednocześnie zamierzano przeprowadzić cięcia wydatków, które miały objąć armię, KGB, a także dotacje dla przedsiębiorstw.

Plan ten nie wszedł jednak w życie z powodu zmiany polityki Michaiła Gorbaczowa i zahamowania *pierestrojki*. Jesienią roku 1990 zmienił on kurs swojej polityki także w kwestiach gospodarczych. Odrzucił wspomniany plan Szatalina i doprowadził do kontynuacji reform według bardziej zachowawczego schematu, który zakładał pozostawienie struktury gospodarki w dotychczasowym kształcie. Moment ten możemy uznać za punkt zwrotny i początek końca polityki *pierestrojki*. Po raz pierwszy od 1985 r. zdecydowano się zatrzymać reformy. Za symboliczną możemy uznać rezygnację (w ramach protestu) z funkcji rządowych twórcy koncepcji prorynkowych zmian G. Jawlińskiego.

Efektom połowicznych i nieudolnie wprowadzanych reform była bardzo trudna sytuacja radzieckiej gospodarki. Ujemny bilans handlowy wzrósł kilkakrotnie w stosunku do lat poprzednich i wyniósł 11,5 mld dolarów, a zadłużenie

w dewizach wzrosło do 57 mld dolarów. W okresie od grudnia 1990 do grudnia 1991 r. ceny w państwowym handlu detalicznym wzrosły o 146,1%, natomiast ceny towarów konsumpcyjnych o 152,1%. Jednocześnie zwiększał się deficyt budżetowy, który według Międzynarodowego Funduszu Walutowego osiągnął poziom 31% PKB. Za pomocą emisji starał się finansować go Bank Centralny ZSRR oraz banki centralne poszczególnych republik, które doprowadzały do wzrostu inflacji poprzez udzielanie znacznych kredytów dla przedsiębiorstw.

Zatrzymanie *pieriestrojki* wiązało się także z utworzeniem nowego, bardziej „twardogłowego” rządu. W styczniu 1991 r. premierem w miejsce Nikołaja Ryzkowa został były minister finansów ZSRR Walentyn Pawłow. Podjął on zdecydowane działania, mające na celu stabilizację gospodarczą, przy jednoczesnym zatrzymaniu prorynkowych reform. Na drodze dalszych reform gospodarczych stanął rozpad ZSRR.

Zdaniem Włodzimierza Marciniaka, niekonsekwentne i częściowe próby wprowadzania reform wprowadzały chaos zarówno w sektorze gospodarki, jak i administracji państwowej. Przekształcenia własnościowe i próby wprowadzenia elementów gospodarki rynkowej w okresie Gorbaczowa zakończyły się porażką. Doprowadziły one do chaosu. Nomenklatura uwłaszczyła się na majątku państwowym i partyjnym, tworzyła różnego rodzaju przedsiębiorstwa, stowarzyszenia czy fundacje, których działalność w praktyce rozszerzała szarą strefę, nierzadko nawiązując kontakty z organizacjami przestępczymi.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Дорогие коллеги!

От имени научных сотрудников Международного центра исследований Восточной Европы Лодзинского университета благодарю вас за принятие участия в предложенной нами дискуссии, посвященной тридцатилетию перестройки. Эти события дали начало значительным процессам системных изменений в политической, общественной и экономической области в регионе Центральной и Восточной Европы. Благодаря новой внешней политике, проводимой тогдашним руководителем СССР Михаилом Горбачевым, граждане этой страны стали более открытыми для новых идей и ценностей. Без перестройки не закончилась бы холодная война, а страны, возникшие на обломках империи, не имели бы шансов на поиск собственного пути развития. Для Польши и других стран региона это было время выбора, трудных задач и надежды. Нам хотелось бы путем научной рефлексии приблизить те

события, пытаясь объективно показать сложность одних из наиболее важных процессов прошлого столетия. Давая оценку перестройки спустя тридцать лет, большинство исследователей указывают на неэффективно реализованные экономические реформы. Провал экономических реформ считается началом провала перестройки и самого Горбачева. А с объективной точки зрения, могли ли экономические реформы Горбачева вообще увенчаться успехом? Следует показать, в чем была их сущность.

Януш Скюдлярски, Януш Вдзенчак

В 80-х гг. XX в. Советский Союз вошел в период экономического замедления. Если в 1970–1975 гг. рост чистой материальной продукции в СССР составлял (в зависимости от источника информации) от 3 до 5,7%, то в 1975–1980 гг. лишь от 1 до 4,2%. Также падала эффективность советской промышленности. Как отмечает экономист Станислав Гомулка, с 1950-х гг. она постоянно снижалась и в 80-х гг. едва достигла 50% послевоенного уровня.

Значительной проблемой для советской экономики были бюджетные расходы. До сегодняшнего дня исследователи спорят, какую часть бюджета СССР поглощали расходы на военные цели, а разница в их оценках достигает нескольких десятков процентов. Если в официальных правительственных источниках говорилось о 4,66%, то в своих воспоминаниях Горбачев утверждает, что к моменту его прихода к власти они составляли 40%. Эти оценки имеют лишь приблизительный характер, и из-за отсутствия официальных данных могут иметь очень большую погрешность. Однако, даже учитывая эту ошибку, можно однозначно утверждать, что бюджет СССР был в значительной степени обременен расходами на военные цели.

Тему расходов на оборону СССР использовал в начале 1980-х гг. президент США Рональд Рейган. Он был творцом концепции „гонки вооружений”, то есть увеличения численности вооруженных сил США, которая должна была привести СССР к еще большим расходам на вооружение, а в итоге довести Советский Союз до банкротства. „Гонка вооружений” продемонстрировала неэффективность советской экономики, поскольку расходы СССР на оборону в абсолютных величинах представляли непропорционально мало по сравнению с расходами противника Советского Союза в „холодной войне”, то есть США.

Первоначальная концепция „перестройки” была сформулирована советским экономистом Абедем Аганбегяном в тексте, опубликованном на страницах журнала ЭКО („Экономика и организация промышленного производства”).

В указанном тексте Аганбегян утверждал, что с целью сохранения нынешнего уровня жизни и удержания расходов на вооружение национальный доход должен увеличиваться на 4% ежегодно. Достижение такого показателя он обуславливал развитием современной машинной и электронной промышленности. Эта идея не была одинокой; с начала 80-х гг. некоторые исследователи, например, Татьяна Заславская, выражали потребность в проведении реформ.

К важнейшим целям „перестройки” относились: проведение массовой децентрализации, то есть отхода от центрального планирования в сельском хозяйстве и промышленности (кроме тяжелой промышленности); переход союзных республик на самофинансирование; осуществление реформы цен; проведение частичной приватизации; изменение способов ведения внешнеэкономической деятельности; образование специальных экономических зон для иностранных инвесторов; а также реформа банковской системы.

Процесс проведения реформ начали с создания „альтернативной экономики” (альтернативной по отношению к централизованной социалистической экономике), которая от имени организации „комсомол” получила название „комсомольского предпринимательства”. В 1987 году Центральный Комитет Комсомола принял решение о создании Центра научно-технического творчества молодежи (ЦНТТМ), то есть научно-технических ячеек, целью которых было посредничество в обналачивании принадлежащих предприятиям финансовых лимитов. Они должны были заменять безналичный рубль реальным капиталом. Благодаря тому, что ни одно государственное предприятие не имело права проводить такие действия, комсомольские ячейки получили монополию на операции такого типа. Под предлогом реализации уставных целей, то есть научного и технического развития, импортировалось компьютерное оборудование и продавалось государственным фирмам. Как пишет историк Влодзимеж Марциняк, при некоторых сделках прибыль достигала даже нескольких тысяч процентов, а сами ЦНТТМ получали прибыль на уровне от 18 до 30%.

Похоже обстояло дело с создаваемыми комсомолом жилищными кооперативами, Московской товарной биржей, Московской центральной фондовой биржей и многими другими предприятиями. Их функционирование, кроме возникновения экономики альтернативной социалистической экономике, приводило ко многим косвенным экономическим, социальным и политическим последствиям. Молодые члены комсомола изучали функционирование рыночных механизмов, а также накапливали финансовые средства. Этот опыт, а также финансовые средства дали им возможность сыграть значительную роль в более поздних экономических изменениях. Из среды комсомольцев вышли такие люди, как премьер Российской Федерации Сергей Кириенко, депутат российской Думы и влиятельный предприниматель Константин Затулин или российские олигархи, такие как Михаил Ходорковский или Михаил Прохоров.

Другой группой, помимо деятелей комсомола, создававших „альтернативную экономику”, были сотрудники КГБ. Они принимали активное участие в создании предприятий, одним из которых в качестве примера можно назвать фирму АНТ.

Переломным моментом в процессе реформ было издание в 1987 г. декрета „О совместных предприятиях и совместных хозяйственных объединениях”. На его основании стало возможным создание предприятий с участием иностранного капитала, действующих как совместное предприятие, являющееся своеобразной формой компаний джойн-венчерс. Данные фирмы могли возникать лишь с разрешения правительства, поэтому ими быстро овладели представители партийной номенклатуры, которые гарантировали иностранным инвесторам опеку и охрану.

Одной из идей „перестройки” была борьба с алкоголизмом, который считался как главной болезнью общественной жизни, так и фактором, вредным для экономической жизни. Однако кампания по борьбе за трезвость вместе с частичным сухим законом потерпела поражение. С целью удовлетворения потребительского спроса, значительно расширилось самогоноварение, и одновременно снизились налоговые поступления от продажи алкогольных напитков. Если к началу кампании в 1985 г. они составляли 36,7 млрд. рублей, то в 1986 г. находились на уровне не более 27 млрд. рублей. Общие потери бюджета в результате антиалкогольной кампании оценивают в 67 млрд. рублей.

В июне 1987 г. на пленуме КПСС была представлена программа, которая должна была систематизировать и радикализировать процесс реформ. Она предусматривала выделение значительных средств на создание рыночных механизмов и стимулирование экономического роста. В результате широкой законодательной работы был введен ряд правовых актов, заложивших фундамент реформ и основы свободного рынка.

Ключевые изменения в промышленности были введены принятым в 1987 г. Законом „О государственных предприятиях”. Он дал предприятиям частичную независимость в принятии решений, а также финансовую самостоятельность. Это вызвало частичный отход от бывшей системы централизованной экономики, в которой как объем продукции, так и цены на нее устанавливались сверху.

Чрезвычайно важным для советской экономики был принятый в марте в 1990 г. Закон „О собственности”. Он определял понятие собственности иной, чем коллективная, создавал возможность приобретения прав собственности предприятиями и „иными субъектами” с юридическим статусом.

Отдельно следует вспомнить о принятом в 1988 году Законе „О кооперативах”. Именно благодаря ему начали молниеносно возникать многие квазипредприятия, официально действующие как кооперативы. Часто они достигали значительных размеров и становились основой холдингов, которые за счет управления „олигархами” должны были играть решающую роль

в российской экономике. В середине 1989 г. в кооперативах, функционирующих на территории СССР, уже работали 4,9 млн. человек. В начале 1991 г. это число выросло до 6 миллионов.

Описанные законодательные действия повлекли многочисленные структурные изменения в экономике СССР, однако не привели к улучшению экономической ситуации государства. Более того, нарастало ее ухудшение. Если к моменту начала перестройки, то есть в 1985 г., внешний долг СССР составлял 27,2 миллиардов долларов, то в 1989 г. вырос до 46,3 миллиардов.

Следует обратить внимание, что половинчатые реформы повлияли, по мнению некоторых исследователей, на отсутствие макроэкономического равновесия. Как пишет Марек Домбровский, частичная либерализация экономики привела к увеличению уровня товарной конвертируемости рубля, то есть предоставила возможность предприятиям более свободно использовать финансовые активы, что привело к ускорению денежного оборота и дополнительно вызвало рост инфляционного напряжения. Эта проблема сочеталась со значительным ростом денежной эмиссии, имевшей место в период „перестройки”. В 1986 г. было выпущено 3,9 миллиарда рублей, в то время как в 1989 г. уже 18,3 миллиардов рублей.

Из-за ухудшения экономической ситуации и проблем, связанных с внедрением описанного выше первого этапа перестройки, правящие круги СССР решили разработать план, который должен был координировать реформы и обеспечить Советскому Союзу возможную экономическую стабильность.

В качестве первой инициативы этого типа следует назвать „план Абалкина”, увидевший свет в ноябре 1989 года. Он предлагал сочетание системы центрального планирования с рыночной экономикой. С этой целью предусматривалось, в первую очередь, создание правовой основы для дальнейших реформ, а также закрытие неэффективных государственных предприятий. В дальнейшем, в 1991–1993 годы, планировалось провести реформу цен, вместе с частичным их освобождением, а в 1993–1995 гг. – провести структурную трансформацию, включающую демонополизацию, реформу промышленности, финансовых рынков, банков и др. Этот план не был реализован по политическим причинам.

Очередным стабилизационным планом являлся созданный в декабре в 1989 г. „план Рыжкова” (тогдашнего премьер-министра СССР). Главной его предпосылкой было введение „регулируемого рынка”, а позже постепенных реформ – таким образом, чтобы в 1993 году свободный рынок стал единственным регулятором экономической активности. Одновременно предусматривалось дальнейшее центральное установление цен на часть продуктов, что должно было смягчить последствия плохой экономической ситуации.

Стоящей упоминания инициативой, имевшей целью упорядочение экономического положения СССР была также „программа 500 дней”, созданная экономистами, работавшими под руководством Григория Явлинского, секретаря

Государственной Комиссии Совета Министров по делам экономической реформы. Программа предусматривала постепенное проведение структурных реформ и приватизации, а также осуществление либерализации цен. Проблема удержания экономического единства СССР должна была решаться путем образования экономического союза, объединяющего суверенные союзные республики.

В сентябре 1990 года президент СССР получил специальные полномочия по организации перехода к рыночной экономике. Для реализации этой цели была создана группа экспертов, возглавляемая Станиславом Шаталиным, которая должна была подготовить план реформ. Эта группа разработала новую версию программы „500 дней” Явлинского, получившей поддержку руководства республик, входящих в состав СССР. Данный проект был самым радикальным из всех рассматриваемых до сих пор. Он предполагал начать в течение первых 100 дней процесс децентрализации, быстрое снижение бюджетного дефицита, создание системы федеральных (союзных) резервов, стандартизацию обменного курса рубля. Во второй период (100–250 дней) предусматривалось проведение либерализации цен, а в третий (250–400 дней) – проведение стабилизации рынка и конвертирования рубля. Конечный период должен был обеспечить стабилизацию всей экономики. Одновременно предлагалось сократить расходы на армию, КГБ, а также дотации для предприятий.

Однако этот план не был воплощен в жизнь из-за изменения политики Михаила Горбачева и торможения процесса перестройки. Осенью 1990 г. Горбачев изменил курс своей политики, в том числе и по экономическим вопросам. Он отбросил упомянутый план Шаталина и стал проводить реформы по более умеренной схеме, предусматривавшей сохранение структуры экономики в предыдущей форме. Этот момент можно считать точкой невозврата и началом конца политики перестройки. Впервые с 1985 г. было решено остановить реформы. Символическим можно считать (в рамках протеста) отказ от выполнения правительственных функций творца концепции прорыночных изменений Георгия Явлинского.

Результатом половинчатых и неумело проводимых реформ стало очень тяжелое положение советской экономики. Отрицательный торговый баланс по сравнению с минувшими годами вырос в несколько раз и составлял 11,5 миллиардов долларов, а задолженность в валюте увеличилась до 57 миллиардов долларов. В период с декабря 1990 г. до декабря в 1991 г. цены в государственной розничной торговле выросли на 146,1%, а цены на потребительские товары на 152,1%. Одновременно увеличивался бюджетный дефицит, который по данным Международного валютного фонда достиг уровня 31% ВВП. С помощью эмиссии пытался его финансировать Центральный банк СССР и центральные банки отдельных республик, которые приводили к росту инфляции, предоставляя предприятиям значительные кредиты.

Приостановление процесса перестройки было связано также с образованием нового, более „твердолобого” правительства. В январе 1991 года

премьером вместо Рыжкова стал бывший министр финансов СССР Валентин Павлов. Он осуществил решительные действия в целях стабилизации экономики, одновременно остановив прорыночные реформы.

Однако на пути экономических реформ стал распад СССР.

По мнению Владзимежа Марциняка, непоследовательные и половинчатые попытки внедрения реформ создали хаос как в секторе экономики, так и в государственном управлении. Изменение формы собственности и попытки внедрения элементов рыночной экономики в период Горбачева оказались неудачными. Они привели к хаосу. Номенклатура, получив право собственности на государственное и/или партийное имущество, создавала разного рода предприятия или общества и фонды, деятельность которых практически расширяла теневую сферу экономики, зачастую также устанавливались контакты с преступными организациями.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Many critical assessments concerning *perestroika* concentrate on economic failure. Was it beginning of the end? Could these economic difficulties be blamed for the collapse of Gorbachev and his policy? Was there any chance for success?

Janusz Skodlarski, Janusz Wdzięczak

The initial concept of *perestroika* was presented by the Soviet economist Abel Aganbegan, although the term is widely associated with Soviet leader Mikhail Gorbachev. The literal meaning of *perestroika* is “restructuring”, which refers to the restructuring of the Soviet economic and political systems. In the paper that was published in *Ekonomika i organizacyja promyszlennogo proizvodstwa*, Aganbegan stated that, in order to maintain the standard of living in USSR unchanged without reducing military spending, national income must increase by 4% per year. He suggested the development of modern engineering and electronic industry to achieve this purpose. The most important aims of the *perestroika* were the following: ending the command economy in industry and agriculture; the establishment of self-financing in Soviet republics; pricing system reform; partial privatization; reform of the foreign trade policy; reform of the banking system. Unfortunately, attempts to introduce elements of market economy ultimately proved a failure.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Zastanówmy się, w jaki sposób w tym okresie w naszym kraju próbowano reformować gospodarkę? Jakie były następstwa tych zmian?

Zofia Wysokińska

Transformacja systemowa w Polsce to ogół zmian zapoczątkowanych w latach 80., które ukierunkowane zostały na budowę wolnego rynku, stworzenie społeczeństwa obywatelskiego oraz demokratyzację. Polska jako pierwszy kraj w obozie socjalistycznym wkroczyła na drogę transformacji. Wraz z powstaniem NSZZ „Solidarność” w 1980 r. zaczęły się tworzyć zręby społeczeństwa obywatelskiego. Reformy rządu Mieczysława Rakowskiego w latach 1988–1989 uznawane są za inaugurację procesu transformacji ekonomicznej.

W roku 1990 rozpoczęto wprowadzać pakiet reform gospodarczo-ustrojowych nazywany potocznie Planem Balcerowicza. Nazwę tę utworzono od nazwiska ówczesnego wicepremiera i ministra finansów Leszka Balcerowicza. Był on głównym realizatorem reform, które miały umożliwić transformację gospodarki centralnie sterowanej w gospodarkę rynkową, doprowadzić do otwarcia naszego kraju na przepływ kapitału zagranicznego, a także poprawić trudną sytuację gospodarczą, charakteryzującą się m.in. hiperinflacją i ogromnym zadłużeniem zagranicznym. Plan Balcerowicza krótkookresowo zmierzał do stabilizacji gospodarki m.in. przez uwolnienie cen, zamrożenie płac, zrównoważenie budżetu i urealnienie stopy procentowej.

Plan Balcerowicza obejmował wiele dziedzin i miał być wprowadzony w krótkim czasie, stąd zyskał miano terapii szokowej. Składało się na niego 10 ustaw, których wprowadzenie dało takie efekty, jak obniżenie inflacji i deficytu budżetowego (niedobór dochodów budżetu państwa w stosunku do jego wydatków), zmniejszenie niedoborów rynkowych i redukcja zadłużenia zagranicznego. Plan ten był jednak często krytykowany ze względu na przyczynienie się do znacznego spadku poziomu życia wielu grup ludności, utrwalającego obszary biedy i bezrobocia, zbyt słabą ochronę rynku wewnętrznego przed zagraniczną konkurencją oraz dopuszczenie do wieloletniej zapaści całych gałęzi gospodarki

z powodu braku właściwej polityki państwa. Polityka gospodarcza realizowana według tego planu skupiała się bowiem głównie na walce z inflacją, przy zaniechaniu wysiłków na rzecz wzrostu gospodarczego i pobudzaniu polskiego eksportu oraz nastawieniu na przyspieszoną gruntowną prywatyzację polskiego przemysłu i banków, co stanowiło często wyprzedaj krajowego kapitału. Duże tempo przemian spowodowało początkowo w krótkim czasie silny wzrost cen i spadek przeciętnych płac, emerytur oraz rent o mniej więcej 20%. Rolników szczególnie dotknęło otwarcie granic na produkty rolne z zagranicy, w dużej mierze dotowane przez rządy zachodnie i sprowadzane do Polski po dumpingowych cenach [cena dumpingowa to cena niepokrywająca kosztów produkcji. Stosowana w eksporcie, służy opanowywaniu rynku przez wyeliminowanie konkurencji w nieuczciwy sposób]. Nieprecyzyjne prawodawstwo w tamtym okresie pozwoliło na niekorzystne dla Polski operacje finansowe umożliwiające odpływ kapitału z kraju.

Plan Balcerowicza składał się z dwóch elementów – programu stabilizacyjnego i programu zmian systemowych.

Stabilizacja miała polegać na cięciach budżetowych, zniesieniu dotacji do większości towarów i usług, uwolnieniu cen (jednak z kontrolą cen paliw i energii), płac i stóp procentowych i wprowadzeniu wymienialności złotego.

Zmiany systemowe zakładały stworzenie jednolitego i prostego systemu podatkowego, pełną wolność w korzystaniu z praw własności, nieingerencję państwa w obrót gospodarczy oraz ceny i płace oraz likwidację jawnych i niejawnych monopolii. A na koniec – pełną prywatyzację majątku państwa.

W okresie gospodarki centralnie planowanej monopol handlu zagranicznego istniał we wszystkich krajach Europy Środkowej i Wschodniej, także w Polsce, gdzie został zniesiony wraz z rozpoczęciem planu Balcerowicza 1 stycznia 1990 r.

Efektom planu Balcerowicza było – jak zgodnie twierdzą ekonomiści – uruchomienie i rozwój mechanizmów rynkowych. Ceny ustalały się na poziomie równowagi podaży i popytu, zniknął problem niedoborów. Po wprowadzeniu wolnego rynku towarów konsumpcyjnych doszło do likwidacji kolejek. Doszło także (choć w mniejszej niż zakładano skali) do zahamowania inflacji, umocnienia złotego, wprowadzenia jego wewnętrznej, a potem także zewnętrznej wymienialności. Nastąpiła stabilizacja kursu dolara, a w roku 1990 udało się osiągnąć niewielką nadwyżkę budżetową. Plan uruchomił procesy prywatyzacyjne i demonopolizacyjne w gospodarce, doprowadzając do powstania zrębów rynku kapitałowego i znaczącego rozszerzenia sektora prywatnego w strukturze gospodarki. Spowodował też napływ inwestycji zagranicznych. W efekcie zapoczątkowanych reform od roku 1992 w polskiej gospodarce nastąpił okres stałego wzrostu gospodarczego.

Przeprowadzone zmiany miały na celu stworzenie warunków do przywrócenia zachwianej kryzysem lat 80. równowagi rynkowej, zahamowania i obniżania galopującej inflacji oraz powszechnego wprowadzenia w gospodarce polskiej mechanizmu rynkowego w ramach takich podstawowych jej segmentach, jak: rynek

dóbr i usług, rynek kapitałowy i rynek pracy. Dla rynku towarów i usług kluczowe znaczenie miał proces otwarcia gospodarki przez jej stopniową liberalizację w ramach deklaracji przystąpienia Polski do WTO i rozpoczęcie procesu integracji ze Wspólnotami Europejskimi (podpisanie tzw. Umowy Przejściowej – *Interim Agreement*), wprowadzenie wewnętrznej wymiennalności złotówki oraz zniesienie monopolu handlu zagranicznego.

Od roku 1990 narzędziem regulacji międzynarodowych przepływów towarowych stały się przede wszystkim instrumenty ekonomiczne, takie jak kurs walutowy, cła, podatki itp. Już 90% cen na rynku wewnętrznym i w handlu zagranicznym było ustalonych bez ingerencji administracyjnej. Dzięki temu doszło do zbliżenia poziomu i struktury cen krajowych i światowych, co miało duże znaczenie dla racjonalności rachunku ekonomicznego.

W grudniu 1991 r. podpisano Układ o stowarzyszeniu z Unią Europejską, a rok później umowy o utworzeniu strefy wolnego handlu z krajami EFTA oraz środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu – CEFTA. W roku 1995 przeprowadzono liberalizację taryf celnych zgodnie z ustaleniami Rundy Urugwajskiej GATT/WTO.

W okresie transformacji systemowej nie doszło – w przeciwieństwie do produkcji – do załamania obrotów handlu zagranicznego. W roku 1996 import osiągnął poziom 2,5-krotnie wyższy w stosunku do roku 1989, przy wzroście eksportu o 61%.

Trudno jest oddzielić, jaka część przemian rynkowych w Polsce w latach 90. wynikała z transformacji systemowej, a jaka z nich jest związana z procesem integracji z Unią Europejską. Poniżej przedstawione zostały najbardziej istotne efekty makroekonomiczne w minionym czasie.

Skutkiem zmian systemowych jest obserwowany od 1992 r. coroczny wzrost gospodarczy mierzony wartością produktu krajowego brutto. W 1995 r. wartość produktu krajowego brutto przekroczyła po raz pierwszy poziom z roku 1989. W porównaniu z innymi krajami Europy Środkowej i Wschodniej Polskę wyróżniają korzystnie trzy elementy: najmniejszy spadek PKB w okresie transformacji, najkrótszy okres ujemnego wzrostu gospodarczego, najwcześniejszy powrót wielkości PKB do poziomu sprzed roku 1989.

W latach 1992–1995 przyrost PKB następował w coraz wyższym tempie, odpowiednio: 2,6%, 3,8%, 5,2% i 7,0% w stosunku do roku poprzedniego. W 1996 r. PKB wzrósł o 6,0%, a w 1997 r. o 6,8%. W kolejnych dwóch latach nastąpiło obniżenie tempa wzrostu – w 1998 r. do 4,8%, a w 1999 r. do 4,1%, głównie w wyniku kryzysu azjatyckiego i rosyjskiego, a także w efekcie pogorszenia koniunktury w krajach Unii Europejskiej.

Zmiany w polskiej gospodarce są widoczne zarówno w wielkości PKB przypadającej na 1 mieszkańca, który w okresie lat 90. zwiększył się niemal 2-krotnie (z 4,5 tys. w roku 1991 do niemal 8 tys. dolarów w roku 1998), jak i w strukturze własnościowej produktu krajowego brutto. Wzrosła rola i znaczenie sektora

prywatnego. Jego udział w tworzeniu PKB w 1990 r. wyniósł 40,0%, a już w 1998 r. wzrósł do 69,4%.

Układ Stowarzyszeniowy, zwany oficjalnie Układem Europejskim, podpisany został 16 grudnia 1991 r. i wszedł w życie 1 lutego 1994 r. po jego ratyfikacji przez wszystkie państwa Wspólnot Europejskich (ówczesna nazwa Unii Europejskiej). Jednocześnie jego część handlowa, należąca – po stronie Unii – w całości do kompetencji Komisji Europejskiej, weszła w życie już z dniem 1 marca 1992 r. jako tzw. Umowa Przejściowa. Jej założenia miały charakter asymetryczny: Unia – partner ekonomicznie bardziej rozwinięty – otwierała swój rynek szybciej na import z Polski niż Polska – gospodarczo znacznie słabsza – otwierała się na import z Unii. Z dniem wejścia Umowy w życie całkowicie zostały zniesione cła na większość towarów przemysłowych przez Wspólnoty. Udział towarów, dla których zniesiono stawki celne, stanowił 51,1% eksportu ogółem towarów przemysłowych z Polski do UE. Równocześnie Polska zniosła cła importowe na szereg produktów sprowadzonych z UE. Udział towarów, dla których zniesiono stawki celne, stanowił w 1992 r. 10,1% importu ogółem towarów przemysłowych z UE. Dotyczyło to m.in. rud metali, niektórych produktów chemicznych, farmaceutycznych, części wyrobów z drewna, kauczuków, wyrobów metalowych, przyrządów optycznych. W odniesieniu do pozostałych wyrobów przemysłowych cła były redukowane, przez stronę polską, progresywnie w pięciu ratach po 20% względem stawek bazowych obowiązujących w 1992 r., poczynając od 1995 do 1999 r. Wyjątkiem są cła na samochody, a także na benzynę i olej napędowy, tekstylia oraz wyroby stalowe, które objęte są dodatkowymi uzgodnieniami.

Z dniem 1 stycznia 1999 r. została wprowadzona ostatnia, piąta rata wymienionych redukcji, tak więc w stosunku do większości towarów przemysłowych obowiązują obecnie zerowe stawki celne.

Łączny udział ugrupowań europejskich (UE, EFTA i CEFTA) w całkowitym handlu zagranicznym Polski kształtuje się na poziomie ok. 75%. W ramach podpisanych umów o wolnym handlu, bezcłowy i bezkontyngentowy dostęp do rynków europejskich uzyskało więc obecnie niemal 75% polskiego eksportu przemysłowego, natomiast ok. 25% pozostałego eksportu podlega liberalizacji w ramach Porozumienia WTO (cła w imporcie z takich liczących się dla nas partnerów, jak Rosja, Ukraina i Chiny – nie będących członkami WTO, są redukowane na mocy bilateralnych KNU, przy czym import z Chin korzysta z preferencji GSP). Kraje członkowskie wymienionych ugrupowań uzyskały również na zasadach wzajemności dostęp do naszego rynku. Oznacza to, że od roku 2002 handel przemysłowy w ramach wymienionych ugrupowań integracyjnych w Europie będzie wolny od cel i kontyngentów, a handel w ramach WTO będzie znacząco zliberalizowany.

Głębokie reformy podjęte w sferze handlu zagranicznego od 1989 r., a m.in.: likwidacja monopolu państwowego w handlu zagranicznym, likwidacja dwuwalutowości, a w tym dolaryzacji gospodarki i reglamentacji dewizowej, urealnienie

nie kursu złotego do dolara i innych podstawowych walut wymiennalnych, przy równoczesnym uwolnieniu cen krajowych i likwidacji rachunku wyrównawczego w handlu zagranicznym, likwidacja Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej – RWPG, przyniosły szybką reorientację handlu zagranicznego i szeroko rozumianej współpracy gospodarczej na rynki krajów wysoko rozwiniętych i otworzyły drogę do działań integracyjnych z UE. O skali dokonanej reorientacji świadczą zmiany wielkości obrotów z UE w latach 1992–1999.

Podsumowując, pomimo że w procesie integracji wystąpił wysoki deficyt obrotów bieżących, to równocześnie towarzyszyło mu finansowanie zagraniczne w bezpiecznej formie inwestycji bezpośrednich. Napływ kapitału zagranicznego umożliwił bowiem nie tylko finansowanie bieżącego deficytu, ale zapewnił także istotny wzrost rezerw walutowych. Wiarygodność kredytowa Polski w ocenie miesięcznika „Institutional Investor” wyniosła w 1999 r. 58,5 punktu (w skali od 0 do 100). Od początku lat 90. ten wskaźnik dla Polski wzrósł ponad 2-krotnie. Wysoka ocena wiarygodności kredytowej kraju oznacza możliwość uzyskiwania środków finansowych za granicą po stosunkowo niskim koszcie. Z jednej strony jest to korzystne, bo obniża koszty obsługi zadłużenia zagranicznego, z drugiej może jednak zachęcić polskie przedsiębiorstwa do emisji papierów dłużnych, co zwiększyłoby zadłużenie zagraniczne i wystawiłoby firmy na ryzyko zmian kursowych i konieczność zabezpieczenia się.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Давайте посмотрим, каким образом в этот период в нашей стране велись попытки реформировать экономику?

Зофья Высокиньска

Системная трансформация в Польше – это совокупность изменений, начатых в 80-х гг., которые были направлены на построение свободного рынка, создание гражданского общества, а также демократизацию.

Польша в качестве первой страны социалистического лагеря вышла на путь трансформации. Вместе с возникновением НСП „Солидарность” в 1980 году начали создаваться основы гражданского общества. Реформы правительства Мечислава Раковского в 1988–1989 годы считаются началом процесса экономической трансформации.

В 1990 году приступили к реализации пакета политико-экономических реформ, называемого тогда Планом Бальцеровича. Это название произошло от фамилии тогдашнего вице-премьера и министра финансов Лешека Бальцеровича. Он был главным реализатором реформ, которые должны были обеспечить переход от централизованной экономики к рыночной экономике, привести к открытию нашей страны для притока иностранного капитала, а также исправить трудную экономическую ситуацию, характеризующуюся, в частности, гиперинфляцией и огромной внешней задолженностью. План Бальцеровича в краткосрочной перспективе был направлен на стабилизацию экономики, в частности, путем освобождения цен, замораживания зарплат, балансирования бюджета и установления реальной процентной ставки.

Поскольку план Бальцеровича касался многих отраслей и должен был быть введен в короткое время, он получил название шоковой терапии. План включал 10 законов, введение которых привело к таким результатам, как снижение инфляции и бюджетного дефицита (дефицит доходов государственного бюджета по отношению к его расходам), уменьшение рыночных дефицитов и снижение внешней задолженности. Однако план Бальцеровича часто подвергался критике вследствие значительного снижения уровня жизни многих групп населения, закрепления территорий бедности и безработицы, недостаточно сильной защиты внутреннего рынка от внешней конкуренции, а также приведения в многолетний упадок многих отраслей экономики из-за ошибочной политики государства. Экономическая политика, реализуемая по этому плану, сосредоточивалась, главным образом, на борьбе с инфляцией, одновременно прикладывая недостаточные усилия для достижения экономического роста и по стимулированию польского экспорта, а также ориентации на ускоренную основательную приватизацию польской промышленности и банков, что зачастую являлось распродажей государственного капитала. Большой темп изменений вызвал изначально за короткое время сильный рост цен и падение средней заработной платы и пенсий по старости и инвалидности приблизительно на 20%. Работникам сельского хозяйства особенный вред нанесло открытие границ для иностранных сельскохозяйственных продуктов, зачастую дотируемых западными правительствами и импортированных в Польшу по демпинговым ценам. [Демпинговая цена – это цена, не покрывающая стоимости производства. Используется в экспорте для завоевания рынка путем нечестной конкуренции.] Нечеткое законодательство в тот период сделало возможными проведение невыгодных для Польши финансовых операций и отток капитала из страны.

План Бальцеровича состоял из двух элементов: программы стабилизации и программы системных изменений.

Стабилизация должна была заключаться в сокращении бюджета, отмене дотаций на большинство товаров и услуг, освобождении цен (однако при со-

хранении контроля цен на топливо и энергию), зарплат и процентных ставок и введении конвертируемости злогого.

Системные изменения предусматривали создание единой и простой налоговой системы, полную свободу пользования правами собственности, невмешательство государства в хозяйственный оборот, цены и зарплаты, а также ликвидацию явных и неявных монополий. И наконец – полную приватизацию государственной собственности.

В период централизованной экономики монополия внешней торговли существовала во всех странах Центральной и Восточной Европы, в том числе и в Польше. В Польше она была упразднена с момента начала осуществления плана Бальцеровича 1 января 1990 г.

Итогом Плана Бальцеровича, по общему утверждению экономистов, был запуск и развитие рыночных механизмов. Цены устанавливались на уровне равновесия предложения и спроса, исчезла проблема дефицита. После введения свободного рынка потребительских товаров исчезли очереди в магазинах. Произошло также (хотя и в меньшей, чем ожидалось, степени) замедление инфляции, укрепление злогого, введение его внутренней, а позже и внешней конвертируемости. Наступила стабилизация курса доллара, а в 1990 году удалось достигнуть небольшого превышения бюджета. План запустил процессы приватизации и демонополизации в экономике, привел к появлению основ рынка капитала и существенного расширения частного сектора в структуре экономики. Он также вызвал приток иностранных инвестиций. В итоге начатых реформ с 1992 года в польской экономике наступил период постоянного экономического роста.

Проведенные изменения имели целью создание условий для возвращения пошатнувшегося в период кризиса 1980-х гг. рыночного равновесия, замедления и снижения галопирующей инфляции, а также повсеместного введения в польскую экономику рыночных механизмов в рамках таких ее основных сегментов, как рынок товаров и услуг, рынок капитала и рынок труда. Для рынка товаров и услуг ключевое значение имел процесс открытия экономики путем ее постепенной либерализации в рамках декларации о вступлении Польши в ВТО и начало процесса интеграции с Европейскими сообществами (подписание т.н. Переходного соглашения – англ. *Interim Agreement*), введение внутренней конвертируемости злогого, ликвидации монополии во внешней торговле.

С 1990 г. средством регулирования международных товарных притоков стали, в первую очередь, такие экономические инструменты, как валютный курс, пошлины, налоги и т.п. Уже 90% цен на внутреннем рынке и во внешней торговле были установлены без административного вмешательства. Благодаря этому произошло сближение уровня и структуры национальных и мировых цен, что имело большое значение для рационального экономического расчета.

В декабре 1991 года было подписано Соглашение об ассоциации с Европейским Союзом, а годом позже Соглашения о создании зоны свободной торговли со странами ЕАСТ и Центральноевропейское соглашение о свободной торговле – ЦЕАСТ. В 1995 году произошла либерализация таможенных тарифов в соответствии с итогами Уругвайского раунда ГААТ/ВТО.

В период системной трансформации не произошло, в отличие от производства, снижение размера оборота во внешней торговле. В 1996 году импорт достиг уровня в два с половиной раза выше уровня 1989 г. при увеличении экспорта на 61%.

Трудно определить, какая часть рыночных изменений в Польше девяностых годов являлась результатом системной трансформации, а какая из них была связана с процессом интеграции с Европейским Союзом. Ниже представлены наиболее важные макроэкономические результаты, полученные в течение этого времени.

Результатом системных изменений является наблюдаемый с 1992 года ежегодный экономический рост, измеряемый величиной валового внутреннего продукта. В 1995 году объем национального валового внутреннего продукта впервые превысил уровень 1989 года. По сравнению с другими странами Центральной и Восточной Европы, Польша выгодно отличалась тремя элементами: наименьшим снижением ВВП в период трансформации; самым коротким периодом отрицательного экономического роста; самым быстрым возвращением объема ВВП к уровню 1989 года.

В 1992–1995 гг. прирост ВВП происходил во все более возрастающем темпе, соответственно: 2,6%, 3,8%, 5,2% и 7,0% по сравнению с предыдущим годом. В 1996 г. ВВП возрос на 6,0%, а в 1997 г. на 6,8%. В следующие два года наступило снижение темпа роста – в 1998 г. до 4,8%, а в 1999 г. до 4,1%, в основном из-за азиатского и российского кризисов, а также вследствие ухудшения конъюнктуры в странах Европейского Союза.

Изменения в польской экономике заметны как в объеме ВВП на душу населения, который в девяностые годы увеличился почти в два раза (с 4,5 тыс. в 1991 году до почти 8 тыс. долл. в 1998 году), так и в структуре собственности национального валового внутреннего продукта. Возросла роль и значение частного сектора. Его участие в создании ВВП в 1990 году составляло 40,0%, а уже в 1998 году выросло до 69,4%.

Соглашение об ассоциации, официально называемое Европейским соглашением, было подписано 16 декабря 1991 года и вступило в силу 1 февраля 1994 года после ратификации всеми государствами Европейского Сообщества (тогдашнее название Европейского Союза). Одновременно его торговая часть, полностью принадлежащая ЕС, входящая в компетенцию Европейской Комиссии, вступила в действие уже 1 марта 1992 г. в качестве т.н. Переходного соглашения. Его положения имели асимметричный характер: Евросоюз – партнер экономически более развитый – открывал свой рынок

для импорта из Польши быстрее, чем Польша – экономически значительно слабее – открывалась для импорта из Евросоюза. С момента вступления Соглашения в силу пошлины на большинство промышленных товаров были Сообществами полностью отменены. Доля товаров, для которых были отменены таможенные ставки, составляла 51,1% экспорта всех промышленных товаров из Польши в ЕС. Одновременно Польша отменила импортные пошлины на ряд товаров, импортируемых из ЕС. Доля товаров, для которых были отменены таможенные ставки в 1992 г., составляла 10,1% импорта всех промышленных товаров из ЕС. Это касалось, в частности, руд металлов, некоторых химических и фармацевтических продуктов, части изделий из древесины, каучука, изделий из металла, оптических приборов. В отношении остальных промышленных изделий пошлины сокращались польской стороной постепенно в пять приемов по 20% относительно базовых ставок, действующих в 1992 г., начиная с 1995 г. и по 1999 г. Исключение составляли пошлины на автомобили, бензин и дизельное топливо, текстиль и изделия из стали, которые регулировались дополнительными договоренностями.

1 января 1999 года была введена последняя, пятая часть упомянутого пошлинного сокращения. Вследствие этого относительно большинства промышленных товаров в настоящее время существуют нулевые таможенные ставки.

Совместное участие европейских групп (ЕС, ЕАСТ, ЦЕАСТ) в общем объеме внешней торговли Польши составляет около 75%. В рамках подписанных соглашений о свободной торговле беспошлинный и неквотируемый доступ на европейские рынки получило теперь около 75% польского промышленного экспорта, в свою очередь около 25% остального экспорта подлежат либерализации в рамках Соглашения ВТО (пошлины в импорте с такими важными для нас партнерами, как Россия, Украина и Китай, не являющийся членом ВТО, сокращаются на основании двусторонних РНБТ [пер. – Режим наибольшего благоприятствования в торговле], при этом импорт из Китая пользуется льготами ОСП [пер. – Обобщенная система преференций]. Государства-члены перечисленных групп по принципу взаимности также получили доступ на наш рынок. Это значит, что с 2002 года промышленная торговля в рамках упомянутых интеграционных групп в Европе будет торговлей, свободной от пошлин и квот, а торговля в рамках ВТО будет значительно либерализована.

Глубокие реформы, предпринятые в сфере внешней торговли с 1989 года, в том числе ликвидация государственной монополии во внешней торговле; ликвидация двухвалютности, в частности, долларизации экономики и валютной регламентации; реальное урегулирование курса злотого к доллару и к другим основным конвертируемым валютам при одновременном освобождении национальных цен и ликвидации балансового расчета во внешней торговле; ликвидация Совета экономической взаимопомощи (СЭВ) – принесли быструю переориентацию внешней торговли и широко понимаемого

экономического сотрудничества на рынки высокоразвитых стран и открыли путь для интеграционных действий с ЕС. О масштабах произошедшей переориентации свидетельствуют изменения объема оборота с ЕС в 1992–1999 гг.

Подводя итоги, следует отметить, что, несмотря на то, что в процессе интеграции возник высокий дефицит текущего оборота, одновременно он сопровождался внешним финансированием в безопасной форме прямых инвестиций. Приток иностранного капитала сделал возможным не только финансирование текущего дефицита, но также обеспечил существенный рост валютных резервов. Кредитоспособность Польши, по оценкам ежемесячника Institutional Investor, в 1999 г. составила 58,5 баллов (по шкале от 0 до 100). С начала девяностых годов этот показатель для Польши вырос более чем в два раза. Высокая оценка кредитоспособности страны означала возможность получения финансовых средств за рубежом по относительно низким ценам. С одной стороны, это выгодно, поскольку уменьшает расходы по обслуживанию внешней задолженности, но, с другой стороны, это может побуждать польские предприятия к выпуску долговых бумаг, что увеличило бы внешнюю задолженность и поставило бы фирмы перед риском курсовых изменений и потребовало бы защитных мер.

Alicja Stepień-Kuczyńska

What was the Polish recipe for the economic transformation at that time?

Zofia Wysokińska

After the breakdown of communism in the late 1980s, Poland entered a path of political and economic reforms that were aimed at rebuilding the entire economic system. As a result of the so-called Balcerowicz Plan, Poland established free market economic system. In December 1991, Poland signed the European Union Association Agreement. One year later, Poland concluded a free trade area agreement with the EFTA (European Free Trade Association) countries. Poland became a member of World Trade Organization (WTO) on 1st July 1995. Opening up the economy played especially important role for the markets of goods and services in Poland. The liberalization of the Polish economy resulted in the large deficit of the balance of trade, but also in the acceleration of the rate of growth of foreign direct investments which caused an inflow of foreign capital. This, in turn, led to the increase of foreign-exchange reserves that could offset the trade deficit.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Próby wprowadzenia reform gospodarczych dotyczyły nie tylko ówczesnego ZSRR, ale przede wszystkim państw satelickich, takich jak: Polska, Czechosłowacja, Węgry. Podejmowane przez te kraje reformy wolnorynkowe w końcu lat 80. w powiązaniu ze zmianami politycznymi doprowadziły do trwałych zmian systemowych w tych państwach i umożliwiły w kolejnych latach zbliżenie, a następnie wejście do struktur Unii Europejskiej. Gorbaczow, poszukując rozwiązań dla ZSRR, połuźnił system gospodarczych zależności gospodarek państw socjalistycznych, z jednej strony przyczyniając się do likwidacji struktur takich jak RWPG, z drugiej, umożliwiając zbliżenie ze strukturami ekonomicznymi Zachodu.

Janina Witkowska

W krajach regionu Europy Środkowo-Wschodniej ze znaczną dynamiką następowały procesy transformacji systemu w kierunku gospodarki rynkowej. Przemiany te zwłaszcza dotyczyły: własności i postępu procesu prywatyzacji, tworzenia rynku w różnych przekrojach, a zwłaszcza rynku kapitałowego, systemu walutowo-pięiężnego (organizacji systemu bankowego), integracji z gospodarką światową. Istnieje zgodność co do tego, że proces prywatyzacji ma decydujące znaczenie dla transformacji krajów omawianego regionu. Jego zadaniem była zmiana struktury własności w tych krajach, znalezienie „prawdziwych właścicieli” dla majątku państwowego. Zaawansowanie tego procesu było różne w poszczególnych krajach, jak również odmienne były koncepcje i metody prywatyzacji. Na przykład w Polsce w kręgach decydentów przeciwstawiono się koncepcjom rozdawnictwa i udziałów pracowniczych, choć podobnie jak w innych krajach postsocjalistycznych uważano, że prywatyzację będzie hamował brak oszczędności. Przygotowano wielowariantową procedurę prywatyzacji, inną dla małych przedsiębiorstw (tzw. mała prywatyzacja), inną dla dużych (prywatyzacja przez „likwidację” lub metodą „kapitałową”). Zakładano także w przyszłości trzecią procedurę prywatyzacyjną: program „prywatyzacji masowej”. Według ocen za rok 1992, 90% małych przedsiębiorstw zostało sprywatyzowanych. Proces ten budził wiele kontrowersji i społecznych emocji, zwłaszcza wycena majątku

w tzw. prywatyzacji kapitałowej. Niezależnie od emocjonalnego nastawienia należy obiektywnie przyznać, że w Polsce postępował rozwój sektora prywatnego. Jego udział w realnym produkcie krajowym brutto wzrósł z 28,4% w 1989 r. do ok. 43% w 1992 r. Podczas gdy w Czechosłowacji w 1989 r. stanowił 4,1%, zaś w 1992 r. – 12%, na Węgrzech w 1990 – 20%, zaś w 1992 r. – 33%. Szczególnym problemem dla Węgier była prywatyzacja ziemi, którego to problemu nie miała Polska. Czechosłowacja jako jedyna zastosowała formę rozdawnictwa w procesie prywatyzacji, choć i nie wykluczano także innych form. Wyraźnie wyodrębnił się tu proces tzw. małej prywatyzacji, którą cechowało szybkie tempo. W dużej prywatyzacji zastosowano otwartą sprzedaż, kupony oraz zaakceptowano bezpośrednie inwestycje jako formę prywatyzacji. Kraj ten postawił przed sobą ambitne zadanie sprywatyzowania 2285 przedsiębiorstw do połowy 1992 r., tj. ponad połowę z tzw. prywatyzacji dużej. Do czasu rozpadu gospodarki centralnie planowanej odrębność systemowa przedsiębiorstw międzynarodowych była tak silna, iż niewątpliwie rzutowała na strategię przedsiębiorstw międzynarodowych wobec krajów Europy Środkowo-Wschodniej jako miejsca lokaty bezpośrednich inwestycji. Należało zakładać, że faza transformacji systemu gospodarczego będzie procesem długotrwałym, stąd nie zostanie przewyżczona swoista odrębność tej części gospodarki światowej. Ta część Europy pozostanie nadal, przez dłuższy czas, obszarem różniącym się strukturą własności od innych regionów gospodarki światowej, ze wszystkimi tego konsekwencjami.

Z punktu widzenia inwestorów zagranicznych podstawową sprawą w odniesieniu do tych krajów było ustanowienie i poszanowanie zasady własności. Zasada ta wyznaczała inne zmiany systemowe i była osią całego procesu transformacji. Wejście inwestorów zagranicznych do gospodarki znajdującej się w fazie transformacji systemowej wzmacniało procesy prywatyzacji w tych krajach. W gospodarce postsocjalistycznej pojawiły się zagraniczne podmioty gospodarcze, operujące od dawna w gospodarce rynkowej, które cechuje wysoka kultura przedsiębiorczości, przenosząc automatycznie inny sposób działania do gospodarki kraju przyjmującego. Inwestorzy zagraniczni, angażując się w Europie Środkowo-Wschodniej, współtworzyli nową strukturę własności. Tworzenie pożądanego z punktu widzenia krajów Europy Środkowo-Wschodniej struktury własności, przy wykorzystaniu kapitału zagranicznego w formie bezpośrednich inwestycji, uwarunkowane było m.in. postępowaniem w zakresie demonopolizacji gospodarki oraz właściwym stopniem liberalizacji obrotów handlowych z zagranicą. Kontrowersje budzi udział kapitału zagranicznego w procesie kształtowania nowej struktury własności. Zarówno prywatyzacja, jak i udział kapitału zagranicznego w tym procesie niosły ze sobą, oprócz efektów alokacyjnych, skutki w zakresie dobrobytu. Obawy społeczeństwa przed kapitałem zagranicznym miały swe źródło w możliwościach wystąpienia niekorzystnych efektów w zakresie dobrobytu, potencjalnej możliwości ich transferu za granicę. W sytuacji krajów regionu nie było dobrego rozwiązania tego problemu. Wobec niedoboru rodzi-

mego kapitału i ograniczonego dostępu do innych źródeł kapitału zagranicznego konieczne stało się akceptowanie kapitału zagranicznego w formie BIZ, nawet w warunkach zmonopolizowanych struktur gospodarczych. Według danych ONZ w latach 1988–1992 przeciętnie 67% skumulowanych BIZ, które napłynęły do Europy Środkowo-Wschodniej, powiązane były z prywatyzacją. Procesy prywatyzacyjne przyczyniły się do zdynamizowania gospodarek krajów regionu, choć należy podkreślić, że długotrwałość tych procesów i koegzystencja własności prywatnej i państwowej zmniejszała funkcjonowanie nowo organizujących się rynków i utrzymywała niedoskonałości istniejące.

Proces tworzenia rynku w różnych przekrojach był kolejną cechą, która decydowała o specyfice regionu. W krajach tych rynek dóbr i usług funkcjonował w zniekształconej postaci, nawet w warunkach gospodarki planowej. Natomiast organizacja rynku czynników produkcji była zadaniem całkowicie nowym. Z punktu widzenia inwestora zagranicznego istotny był zwłaszcza rynek kapitałowy. W tych krajach był on wówczas na etapie wstępnej organizacji. W Polsce i na Węgrzech stworzono instytucjonalno-prawne ramy jego funkcjonowania, natomiast w Czechosłowacji prace te trwały znacznie dłużej. Należy podkreślić, że państwo, oprócz stworzenia infrastruktury instytucjonalno-prawnej, musiało podjąć działania prowadzące do pojawienia się instrumentów finansowych rynku kapitałowego. Bezpośrednie działania państwa w tym zakresie polegały na prywatyzacji własności państwowej i emisji papierów wartościowych o charakterze wierzycielskim, natomiast pośrednie działania na prowadzeniu polityki makroekonomicznej, która stwarza możliwości rozwoju gospodarczego i równocześnie zachęca podmioty gospodarcze poszukujące funduszy na cele inwestycyjne do zabiegania o nie właśnie na rynku kapitałowym. Przyjęte w Europie Środkowo-Wschodniej koncepcje regulacji rynku kapitałowego były zgodne z tradycją kontynentalno-europejską, ograniczającą jego żywiołowość i poddającą ten rynek kontroli państwa. Rozwój rynku kapitałowego był ściśle związany z postęпами w zakresie prywatyzacji. Należało się spodziewać, że te kraje które rozwiążą problem masowej, a więc względnie szybkiej prywatyzacji, odnotują również szybki rozwój rynku kapitałowego. Według danych ONZ w 1991 r. na Węgrzech działało 11 tys. firm z udziałem kapitału zagranicznego, w Polsce – 5,1 tys., a w Czechosłowacji – 4 tys., rok później na Węgrzech ok. 14 tys., w Polsce ponad 10 tys. Były to firmy małe, np. w Polsce 75% spółek z udziałem kapitału zagranicznego miała kapitał zakładowy nie przekraczający 120 tys. USD.

Na rozwój rynku kapitałowego miał wpływ także stan budżetu państwa. Dostrzega się bowiem zależność pomiędzy rosnącym deficytem budżetowym a rozwojem rynku emitowanych przez rząd papierów wartościowych. Jest rzeczą oczywistą, że istnienie rynku kapitałowego ma podstawowe znaczenie dla finansowania gospodarki, a kraje z nierozwiniętym rynkiem kapitałowym miały trudności zarówno ze zmobilizowaniem wewnętrznego kapitału, jak i z przyciągnięciem zagranicznych inwestycji bezpośrednich. Przekształcenia systemu bankowego

były kolejnym czynnikiem decydującym o powodzeniu procesu transformacji w krajach regionu. Należy stwierdzić, że sektor bankowy w tych krajach przyciągał kapitał zagraniczny w mniejszym stopniu niż pozostałe dziedziny gospodarki. Na przykład w Polsce w 1994 r. ok. 10% kapitału zakładowego największych BIZ było ulokowanych w bankowości, natomiast na Węgrzech w 1991 r. – 14–15% BIZ w sektorze finansowym. W ramach reformy strukturalnej kraje te przystąpiły do utworzenia dwustopniowego systemu bankowego przez odseparowanie funkcji banku centralnego i banków komercyjnych.

We wszystkich krajach odczuwało się trudności związane z przewyciężaniem starego systemu. Utrzymujące się niedoskonałości systemu bankowego to m.in. dominacja banków państwowych (Węgry), starych powiązań między bankami a przedsiębiorstwami państwowymi, opóźnienia w tworzeniu ram regulacyjnych, niezdolność do wymuszania dyscypliny finansowej przedsiębiorstw państwowych, koncentracja regionalna banków (Polska). We wszystkich z wymienionych krajów ograniczona była konkurencja między bankami, występowały niedostatki nadzoru bankowego i inne. Kraje regionu cechowały się ciągle wysokim stopniem koncentracji produkcji, co negatywnie rzutowało na konkurencyjne zachowania. W gospodarce planowej w warunkach permanentnych niedoborów nie występowały zachowania konkurencyjne typowe dla gospodarki rynkowej. Pobudzanie konkurencyjnych zachowań odbywało się w okresie transformacji za pomocą kombinacji wielu czynników: liberalizacji handlu, prywatyzacji, restrukturyzacji przedsiębiorstw państwowych, reform rynku finansowego. Jednak podstawowe znaczenia miało tworzenie ram prawnych, regulujących te kwestie oraz instytucji nadzorujących przestrzeganie prawa. Istotny był stopień integracji z gospodarką światową, który wpływał na stan przekształceń systemowych w państwach regionu. Zważywszy na uprzedni sposób powiązań tych państw z gospodarką światową, wprowadzone zmiany należy uznać za radykalne. Istotą ich była likwidacja państwowego monopolu handlu zagranicznego, zliberalizowanie obrotów oraz wprowadzenie wewnętrznej wymienialności walut krajowych. Niewątpliwie najdalej w tym kierunku posunięta była na początku transformacji Polska. Czechosłowacja wprowadziła w grudniu 1990 r. opłaty w imporcie na dobra konsumpcyjne w wysokości 20%, a następnie sukcesywnie stawkę tę redukowała. W tym kraju od października 1990 do października 1991 r. zasada wolnego dostępu do walut wymienialnych była w praktyce ograniczona. Z kolei na Węgrzech utrzymano niektóre środki restrykcyjne w handlu ze względu na bilans płatniczy. Były to m.in. ograniczenia ilościowe na dobra konsumpcyjne, restrykcje walutowe, różne opłaty w imporcie.

Istotnym elementem w systemie powiązań gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej było wprowadzenie tzw. wewnętrznej wymienialności waluty krajowej. Wprowadzanie wymienialności na rachunkach bieżących uznaje się jako warunek konieczny integracji danego kraju ze światowym systemem handlu. Musi być ono powiązane ze swobodą importu, restrykcje w handlu mogą

bowiem skutecznie ją torpedować. Analizując stopień integracji Europy Środkowo-Wschodniej z gospodarką światową w tamtym okresie, podkreśla się rolę podpisanych przez te kraje umów o stowarzyszeniu z WE. Należy stwierdzić, że realizacja umów umocniła zachodzące zmiany systemowe w krajach regionu oraz ukierunkowała je na budowanie mechanizmu zbliżonego do gospodarek zachodnioeuropejskich. Okres realizacji umów, przewidziany na 10 lat, potwierdza tezę o długotrwałości procesu zmian systemowych w państwach regionu. Należało założyć, że wprowadzanie mechanizmów rynkowych będzie procesem długotrwałym przez bliżej nieokreślony czas, nie będzie w pełni odpowiadało wzorcom spotykanym w gospodarce światowej.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Попытка введения рыночных реформ касалась не только СССР, но и прежде всего государств-сателлитов, таких как Польша, Чехословакия, Венгрия. Проводимые этими странами в конце 80-х годов рыночные реформы, наряду с политическими изменениями, привели к прочным системным переменам в этих странах и в последующие годы сделали возможным сближение, а затем вступление в структуры Европейского Союза. Горбачев, ища решение для СССР, ослабил корсет системы взаимной экономической зависимости социалистических стран, способствуя, с одной стороны, ликвидации таких структур, как СЭВ, а с другой стороны, давая возможность сближения с экономическими структурами Запада.

Янина Витковска

В странах региона Центральной и Восточной Европы со значительной динамикой проходили процессы трансформации системы в сторону рыночной экономики. Эти перемены касались, прежде всего, собственности и протекания процессов приватизации, создания рынков различного характера, и прежде всего рынка капитала, валютно-денежной системы (организации банковской системы), интеграции с мировой экономикой. Существует общепризнанное мнение, согласно которому процесс приватизации имеет решающее значение для трансформации стран рассматриваемого региона. Задачей этого процесса было изменение структуры собственности в этих странах, поиск „настоящих собственников” государственного имущества. Интенсивность этого процесса была различной в каждой из стран, как и различны

были концепции и методы приватизации. Например, в Польше диссидентские круги выступали против концепции „распределения” и участия работников в этом процессе, хотя, как и в других постсоциалистических странах, считалось, что приватизацию будет тормозить отсутствие сбережений. Было подготовлено много вариантов приватизации, как для небольших предприятий (так называемая „малая приватизация”), так и для крупных (приватизация путем „ликвидации” или „приватизация капитала”). В будущем планировался также третий вариант – „массовая приватизация”.

Согласно оценкам 1992 года, 90% малых предприятий было приватизировано. Процесс приватизации вызывал множество разногласий и общественных эмоций, особенно оценка имущества при приватизации капитала. Независимо от эмоционального отношения, следует объективно признать, что в Польше динамично развивался частный сектор. Его доля в реальном ВВП возросла с 28,4% в 1989 году приблизительно до 43% в 1992 году. В это же время в Чехословакии в 1989 году этот показатель составлял 4,1%, а в 1992 году – 12%, в Венгрии в 1990 году – 20%, а в 1992 – 33%. Особенно проблематичной для Венгрии была приватизация земли, с чем не сталкивалась Польша. Чехословакия была единственной страной, использующей метод распределения в процессе приватизации, хотя другие формы также не были исключены. Особенно выделялся здесь процесс так называемой малой приватизации, которая характеризовалась быстрыми темпами. В крупной приватизации использовалась открытая продажа, купоны, а также признавались прямые инвестиции как форма приватизации. Эта страна поставила перед собой честолюбивую задачу по приватизации 2285 предприятий до середины 1992 года, т.е. больше половины предприятий из так называемой крупной приватизации. До момента распада централизованной экономики системные различия международных предприятий были так сильны, что несомненно влияли на инвестиционную стратегию предприятий по отношению к странам Центральной и Восточной Европы как региона своих прямых инвестиций. Следовало предполагать, что фаза трансформации экономической системы будет долговременным процессом, в связи с чем не удастся преодолеть своеобразную изолированность этой части мировой экономики. Центральная и Восточная Европа долгое время будет все еще оставаться регионом с отличающейся от других регионов мировой экономики структурой собственности со всеми последствиями этих различий.

С точки зрения иностранных инвесторов, основной задачей по отношению к этим странам было провозглашение и соблюдение прав собственности. Этот принцип предопределял другие системные изменения и являлся осью всего процесса трансформации. Участие иностранных инвесторов в экономике, находящейся в процессе системной трансформации, усиливало процессы приватизации в этих странах. В постсоциалистической экономике появились иностранные субъекты хозяйствования, давно функциониру-

ющие в рыночной экономике, которые отличались высокой предпринимательской культурой, автоматически привнося в принимающую страну иные принципы экономической деятельности. Зарубежные инвесторы, выходя на рынки Центральной и Восточной Европы, создали новую структуру собственности. Создание желаемой, с точки зрения стран Центральной и Восточной Европы, структуры собственности при использовании иностранного капитала в форме прямых инвестиций, в частности, было обусловлено прогрессом в области демонополизации экономики, а также соответствующим уровнем либерализации торгового оборота с зарубежными партнерами. Соmnения вызывает участие иностранного капитала в процессе формирования новой структуры собственности. Как приватизация, так и участие иностранного капитала в этом процессе, кроме аллокационных эффектов, принесли результаты в области благосостояния населения. Опасения населения, связанные с иностранным капиталом, имели свой источник в потенциальной возможности появления неблагоприятного влияния на уровень благосостояния и перевода капитала за границу.

Если говорить о странах региона, то удовлетворительного решения данной проблемы не было. В ситуации нехватки отечественного капитала и ограниченного доступа к другим источникам иностранного капитала, стало необходимым одобрение иностранного капитала в виде прямых иностранных инвестиций, даже в условиях монополизированных экономических структур. Согласно данным ООН, в 1988-1992 годах в среднем 67% привлеченных прямых иностранных инвестиций, поступивших в Центральную и Восточную Европу, были связаны с приватизацией. Приватизационные процессы помогли усилить динамику экономик стран региона, хотя необходимо подчеркнуть, что продолжительность этих процессов и сосуществование частной и государственной собственности нарушали функционирование развивающихся рынков и лишь усиливали существующие недостатки.

Процесс создания рынка различных секторов экономики был еще одной чертой, определяющей специфику региона. В данных странах рынок товаров и услуг функционировал в искаженной форме, даже в условиях централизованной экономики. В то же время организация рынка факторов производства была задачей абсолютно новой. С точки зрения иностранного инвестора, особенно важным был рынок капитала. Тогда в этих странах он находился на начальном этапе организации. В Польше и Венгрии были созданы институционально-правовые рамки функционирования рынка капитала, а в Чехословакии этот процесс был значительно более длительным. Необходимо подчеркнуть, что государство, кроме создания институционально-правовой инфраструктуры, должно было предпринять действия по созданию финансовых инструментов рынка капитала. Непосредственная деятельность государства в этой области заключалась в приватизации государственной собственности и эмиссии ценных бумаг

долгового характера, а опосредованная деятельность заключалась в реализации макроэкономической политики, которая создает возможность экономического развития и одновременно стимулирует субъекты хозяйствования, нуждающиеся в средствах на инвестиционные цели, к поиску таких средств именно на рынке капитала. Принятые в Центральной и Восточной Европе концепции регулирования рынка капитала соответствовали европейской континентальной традиции, ограничивающей его стихийность, подвергающей его контролю государства. Развитие рынка капитала было тесно связано с успехами в области приватизации. Ожидалось, что страны, которые решат проблему массовой, а поэтому относительно быстрой приватизации, заметят также быстрое развитие рынка капитала. Согласно данным ООН, в 1991 году в Венгрии функционировало 11 тыс. фирм с участием иностранного капитала, в Польше 5,1 тыс., в Чехословакии – 4 тыс., а спустя год в Венгрии около 14 тыс., а в Польше более 10 тыс. Это были малые предприятия. Например, в Польше 75% обществ с участием иностранного капитала имели уставной фонд не более 120 тысяч долл. США. На развитие рынка капитала имело влияние также состояние бюджета страны, поскольку наблюдается зависимость между растущим бюджетным дефицитом и развитием рынка эмитированных правительством ценных бумаг. Очевидным является факт, что существование рынка капитала имеет основополагающее значение для финансирования экономики, и страны с неразвитым рынком капитала имели трудности с мобилизацией как внутреннего капитала, так и с привлечением прямых иностранных инвестиций. Преобразования банковской системы были очередным фактором, имеющим решающее значение для процесса трансформации в странах региона. Следует отметить, что банковский сектор в этих странах привлекал иностранный капитал гораздо меньше, нежели другие секторы экономики.

Например, в Польше в 1994 году около 10% уставного фонда крупнейших прямых иностранных инвестиций было сосредоточено в банковском секторе, в то время как в Венгрии в 1991 году 14–15% таких инвестиций было задействовано в финансовом секторе. В рамках структурной реформы эти страны приступили к созданию двухуровневой банковской системы, разделяя функции центрального банка и коммерческих банков. Все страны испытывали трудности с преодолением старой системы. Сохраняющиеся недостатки банковской системы – это, в частности, господство государственных банков (Венгрия), доминирование старых связей между банками и государственными предприятиями; задержки в создании регулирующих рамок, неспособность наладить финансовую дисциплину государственных предприятий, региональная концентрация банков (Польша). Во всех названных странах была ограничена конкуренция между банками, имели место недостатки банковского надзора и пр. Страны региона

все еще характеризовались высоким уровнем концентрации производства, что негативно влияло на конкурентное поведение. В централизованной экономике, в условиях постоянного дефицита, конкуренция, характерная для рыночной экономики, не возникала. Побуждение к конкуренции происходило в период трансформации за счет сочетания многих факторов, таких как либерализация торговли, приватизация, реструктуризация государственных предприятий, реформы финансового рынка. Однако решающее значение имело создание правовых рамок, регулирующих эти вопросы и создание организаций, осуществляющих надзор за соблюдением законов. Важным был также уровень интеграции с мировой экономикой. Он влиял на состояние системных преобразований в государствах региона. Учитывая предыдущий способ связей этих стран с мировой экономикой, введенные изменения необходимо признать радикальными. Их сущностью была ликвидация государственной монополии на внешнюю торговлю, либерализация оборота, а также введение внутренней конвертируемости национальных валют. Без сомнения, наиболее успешной в этом процессе была в начале трансформации Польша. Чехословакия в декабре 1990 года ввела пошлину на импорт потребительских товаров в размере 20%, а впоследствии систематически ее снижала.

В этой стране с октября 1990 года до октября 1991 года принцип свободного доступа к конвертируемым валютам фактически был ограничен. В свою очередь, в Венгрии, в связи с платежным балансом, были сохранены некоторые ограничительные средства в торговле. Это были, в частности, количественные ограничения на потребительские товары, валютные ограничения, различные пошлины на импорт. Существенным элементом в системе связей экономик стран Центральной и Восточной Европы было введение так называемой внутренней конвертируемости национальной валюты. Введение конвертируемости на текущих счетах считается обязательным условием для интеграции данного государства в мировую систему торговли. Оно должно быть связано со свободой импорта, поскольку ограничения в торговле могут значительно ее тормозить.

Анализируя степень интеграции Центральной и Восточной Европы в мировую экономику в тот период, следует подчеркнуть роль подписанных этими странами договоров об объединении с Европейским Сообществом. Необходимо отметить, что реализация договоров усилила происходящие в странах региона системные изменения, а также направила их на создание механизма, приближенного к западноевропейским экономикам. Период реализации договоров, рассчитанный на 10 лет, подтверждает тезис о долгосрочности процесса системных перемен в странах региона. Следовало ожидать, что введение рыночных механизмов будет процессом длительным и в течение некоторого времени не будет полностью соответствовать образцам, встречающимся в мировой экономике.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Soviet Union was not the only socialist state experimenting with economic reforms. In other East European countries, like Poland, Czechoslovakia or Hungary, economic transformation was accompanied by political transition, eventually resulting in deep systemic change. Gorbachev, in trying to find solution for the Soviet Union's falling economy, had loosen the leash at which other socialist economies were kept. This resulted in dismantling such organizations like Comecon, and, consequently, opening the way for them to join West European economic institutions.

Janina Witkowska

The economic transformation in Eastern Europe proceeded very quickly and covered especially the following areas: property rights and privatization process, the creation of free goods and financial markets, the establishment of banking system, integration with global economy. The process of privatization was one of the most important elements of the economic transformation that began after the fall of communism in Eastern Europe. The progress of the privatization process was different in various countries, as the methods and models of ownership transformation varied. The process of privatization aroused a lot of controversy in the societies of Eastern Europe.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Pieriestrojka, o czym warto przypomnieć, to nie tylko reformy wewnętrzne, ale przede wszystkim nowe myślenie w polityce zagranicznej. Michaił Gorbaczow wprowadził zmiany w relacjach ze światem zewnętrznym. Na czym polegały te zmiany i jakie były ich konsekwencje międzynarodowe?

Teresa Łoś-Nowak

Państwo w relacjach z otoczeniem międzynarodowym na ogół postępuje wedle scenariuszy osadzonych na pesymistycznym oglądzie świata polityki, adekwatnie do założeń klasycznego realistycznego podejścia do polityki zagranicznej. Wybór takiej strategii jest m.in. konsekwencją zawartego w paradygmacie realistycznym założenia o anarchiczności systemu międzynarodowego, implikującej stałą obecność zagrożeń dla państwa jego interesów, rywalizację o wpływy w systemie, zajmowany w nim status i pozycję, w przeświadczeniu, iż strategię o charakterze rywalizacyjnym lepiej wpisują się w wymóg skuteczności polityki zagranicznej od strategii kooperacyjnych. Od tej anachronicznie brzmiącej w zglobalizowanym i sieciowo zorganizowanym systemie międzynarodowym tezy dystansują się badacze utożsamiani z nurtem neorealistycznym. W daleko większym stopniu w budowanych strategiach bezpieczeństwa państwa i jego polityki zagranicznej uwzględniają oni wpływy środowiska międzynarodowego, przyjmując, iż racjonalnie działający w środowisku międzynarodowym aktor – aby móc się rozwijać – musi być otwarty na świat, na zmiany się w nim dokonujące. Oznacza, że w procesach decyzyjnych dotyczących fundamentalnych racji i interesów państwa decydenci starają się modyfikować strategię w swej polityce wewnętrznej i zagranicznej (w tym bezpieczeństwa) tak, aby harmonizowały racje i interesy innych uczestników stosunków międzynarodowych, stan środowiska międzynarodowego, jego skalę i siłę oddziaływania na państwo. Środowisko międzynarodowe wpływa bowiem na zachowania państw w sposób bezpośredni i nieukierunkowany, wykorzystując różnorodne wektory zmian, stymulując ich dynamikę.

Praktyka państw zdaje się potwierdzać założenia teorii adaptacji politycznej mówiącej o tym, iż w sytuacji stabilnej w środowisku międzynarodowym

w polityce zagranicznej państwa działania na rzecz wzmocnienia (i poszerzenia) siły oddziaływania są preferowane kosztem posunięć na rzecz zwiększenia niezależności i odwrotnie, uwzględniając w tym modelu komponent hierarchii wartości, racji i interesów definiowanych przez decydentów wewnętrznych oraz poziom stabilizacji środowiska międzynarodowego, w jakim państwo się znajduje. W warunkach zaostrzającego się kryzysu wewnętrznego i w obliczu dużej dynamiki jakościowych zmian w środowisku międzynarodowym, zwłaszcza jego bezpośrednim otoczeniu, prawdopodobieństwo zmian o charakterze jakościowym wewnątrz państwa i jego systemu politycznego znacząco wzrasta. Można więc przyjąć, iż dynamika stanów wewnętrznego i zewnętrznego środowiska państwa uruchamia lub wywołuje wśród decydentów (zwłaszcza politycznych) potrzebę uruchomienia zmian we wnętrzu państwa, w jego systemie politycznym. Na ogół skalę owych zmian wyznacza racja stanu utożsamiana z utrzymaniem jego tożsamości ustrojowo politycznej. Przypadek Związku Radzieckiego epoki Michaiła Gorbaczowa dostarcza interesujących przemyśleń co do źródeł stymulacji zmian w polityce zagranicznej i preferencji, gdy chodzi o wybór strategii zorientowanej na:

- działania na rzecz zwiększania autonomii państwa kosztem umacniania swych wpływów w świecie lub też
- zwiększania siły i skali oddziaływania (wpływanía) na stosunki międzynarodowe kosztem wartości, jaką daje autonomia państwa (szeroko pojmowana), strategii charakterystycznej dla stanu stosunków międzynarodowych określanego jako stabilny.

Sytuacja międzynarodowa przełomowych lat 70. i 80. XX w. zdawała się stabilizować, wykazując tendencję do bliskiego końca zimnej wojny i stworzenia „struktury pokoju” w świecie, w którym dominującymi mocarstwami pozostawały Stany Zjednoczone, wychodzące z traumy wietnamskiej i wzmocniające swą pozycję największej potęgi światowej, oraz ZSRR utrzymujący swą niekwestionowaną pozycję jednego z liderów ładu bipolarnego, choć nieco osłabioną zmniejszeniem wpływów na Bliskim Wschodzie, utrzymującymi się nieporozumieniami z Chinami co do modelu przywództwa, wizją zjednoczenia Niemiec jako konsekwencją brandtowskiej *Ostpolitik*, procesu KBWE symbolizującego „politykę odprężenia” w świecie, wreszcie rozpoczęciem arabsko-izraelskiego procesu pokojowego.

Wobec stabilizującej świat polityki otwarcia i odprężenia w strategii politycznej ZSRR dominującym elementem było utrzymywanie dotychczasowych wpływów w świecie, mimo wyraźnych symptomów ich słabnięcia, głównie „kosztem” nieefektywnej polityki wewnętrznej i trudności gospodarczych, jakie generowała potrzeba „niesienia braterskiej” pomocy państwom arabskim i afrykańskim. Lata 80. to w radzieckiej polityce zagranicznej dramatyczna próba utrzymania stref wpływów w świecie nawet za cenę pogarszającej się sytuacji wewnętrznej, słabnącej gospodarki i rozwoju państwa. Wejście Związku Radzieckiego do Afganistanu w grudniu 1979 r. wiążące się z kosztownym dozbajaniem afgańskich komunistów, dramatyczne próby umacnianie obecności na Kubie i w rejonie Karaibów,

wreszcie rozbudowa amerykańskiego potencjału militarnego, z którego wybrany w listopadzie 1980 r. republikański prezydent Ronald W. Reagan uczynił skuteczne narzędzie oddziaływania na ZSRR – złożyły się na pogarszający się stan gospodarki radzieckiej, jej zacofanie technologiczne, katastrofalny stan finansów publicznych i niezdolność do efektywnego zarządzania państwem. Na patologie wewnętrzne w ZSRR (społeczne, cywilizacyjne i gospodarcze) nakładało się postępujące ograniczanie wpływów Związku Radzieckiego w państwach bloku socjalistycznego, czego przykładem była tragiczna próba „ratowania” wpływów radzieckich w Polsce, ogłaszając wprowadzenie stanu wojennego nocą z 12 na 13 grudnia 1981 r.

Czasem stagnacji gospodarczej w sprawach wewnętrznych i upadku autorytetów można nazwać okres, w którym władzę po śmierci N. Chruszczowa objął L. Breżniew. Generalnie, gospodarka państwa znajdowała się w opłakanym stanie, technologicznie kraj był zacofany, społecznie zrujnowany. Gospodarka sowiecka stawała się coraz bardziej „scentralizowaną anarchią”, niezdolną do samodzielnego rozwoju, słabł reżim polityczny, zawodziły stare komunistyczne metody sprawowania władzy. Rozpoczął się proces rozpadu imperium, a „samemu Związkowi Radzieckiemu zagrażał rozpad i odejście krajów niesłowiańskich”. W tym stanie rzeczy długo oczekiwany nowoczesnym przywódcą stawał się Michaił Gorbaczow, a strategia wzmocnienia gospodarki, stabilizacji wewnętrznej i wydawała się być bezalternatywną. Gdy w 1984 r. M. Gorbaczow rozpoczął „marsz” po władzę w ZSRR, państwo praktycznie znajdowało się w technologicznej i cywilizacyjnej próżni. Nawet militarna potęga wydawała się być mitem, chociaż ZSRR wydawał na zbrojenia ok. 1/4 PKB. Rosja nie miała dość siły i potencjału, aby interweniować nie tylko w swoim bezpośrednim sąsiedztwie, ale także w odleglejszych regionach świata, jak np. w Nikaragui czy Angoli. „Papierowy tygrys” lub „kolos na glinianych nogach” wymagał szybkich reform. Na tle pogarszającej się, niekonkurencyjnej gospodarki ZSRR i państw bloku socjalistycznego narastały niepokoje społeczne, frustracja i manifestowane dążenie do zmian. Możemy zatem przyjąć, iż źródła zmian w gospodarce i polityce wewnętrznej, jakie zapoczątkował sekretarz generalny KC KPZR M. Gorbaczow, tkwią zarówno w otoczeniu międzynarodowym, jak i w sytuacji wewnętrznej ZSRR końca lat 80. XX w., z położeniem akcentu na sytuację wewnętrzną, w tym na świadomość decydentów o stanie państwa, konieczności dokonania zmian w polityce za pomocą decyzji możliwych do przyjęcia przez elity polityczne i (tym razem) społeczeństwo przy świadomości skutków podejmowanych działań.

„Czas Gorbaczowa”, by odwołać się do tytułu książki Françoise Thom, to okres, kiedy *pierestrojka*, symbolem której stawała się *glasnost*, miała przynieść m.in. zasadniczą zmianę w gospodarce, poprawić standard życia, „otworzyć” ZSRR dla świata i na świat, umocnić bezpieczeństwo poprzez modernizację armii, a w stosunkach międzynarodowych poprzez odideologizowanie polityki zbudować obraz ZSRR jako państwa demokratycznego przestrzegającego w swej

zagranicznej polityce zasad obowiązujących w demokracjach zachodnich. Zatem strategia zmiany w polityce wewnętrznej ZSRR symbolizująca politykę „przebudowy” państwa musiała – z perspektywy interesów tego schodzącego mocarstwa – uwzględniać dwa środowiska; międzynarodowe oraz wewnętrzne.

Przyjmując, że polityka zagraniczna wyraża na ogół działania i decyzje ośrodka władzy w państwie, dla zrozumienia jej istoty niezwykle ważne jest poznanie struktury aksjologicznej polityki państwa. Mówiąc bardzo skrótowo, znajomość hierarchii wartości, jaka jest eksponowana w polityce zagranicznej i jej priorytetach. Naturalnie nie można w modelu eksplanacyjnym pominąć środowiska międzynarodowego jako jednego z elementów obecnych w procesie formułowania, ale i realizacji polityki zagranicznej. Do niego bowiem są artykułowane istotne dla państwa racje, interesy, potrzeby i oczekiwania. Ono także ma wpływ na ich treść. Przypadek Rosji „epoki” Gorbaczowa symbolizuje działanie zmierzające do odbudowy wewnętrznej spójności i autonomii ZSRR nawet kosztem osłabienia (i zmniejszenia) strefy wpływów. „Gdy w marcu 1985 r. Michaił Gorbaczow został namaszczony jako sekretarz generalny, upadek imperium mógł wydawać się tylko fantazją” (H. Kissinger, *Dyplomacja*, Warszawa 1996, s. 86). Jego następcy pozostało ogłosić upadek ZSRR, a „epoka” Gorbaczowa okazała się kolejnym mirażem rozbudzonych złudzeń, obnażając skalę zniszczeń, jakie w państwie i narodzie uczyniła ideologia komunistyczna.

Przejęcie władzy w państwie przez polityka orientowanego na reformy polityczne wciąż mocarstwa światowego, jakim zdawał się wciąż pozostawać Związek Radziecki, można porównać do jednego z 12 zadań, które miał wykonać Herakles, aby oczyścić się ze zbrodni, o jakie został oskarżony. Zadanie, którego podjął się Gorbaczow, było tym trudniejsze, iż aby przeprowadzić niezbędne zmiany, musiał pokonać siebie i partię, której był częścią, ideologię, z której wyrósł, zmienić mechanizmy kierujące gospodarką i armią, ocieplić wizerunek Rosji wiarygodnością deklarowanej „przebudowy”, „jawności” i demokratyzacji aparatu władzy, wreszcie zmiany musiałyby objąć całe społeczeństwo. Tymczasem kondycja gospodarcza państwa wyraźnie się pogarszała, pojawiło się wiele symptomów natury gospodarczej, ekonomicznej, cywilizacyjnej które tę ocenę uwiarygodniały. Zagrożona wydawała się do niedawna niekwestionowana pozycja jednego z dwóch filarów globalnego ładu światowego, a więc także wpływy w świecie, w bliższym i dalszym otoczeniu. Jeszcze na przełomie lat 60./70. ten stan rzeczy wydawał się oczywisty. ZSRR obok USA uznawany był za „potęgę zdolną uporządkować świat i utrzymać na nim porządek” m.in. dlatego, iż ich potęga „wywierana wspólnie byłaby nie do pokonania, co więcej współpracując oba mocarstwa, mogłyby stanowić rodzaj czy formę rządu światowego”. Lata 80. XX w. dla byłego już ZSRR to okres gospodarczej stagnacji, braku wolności i szans na skok cywilizacyjny, jaki obserwowano z niepokojem w Stanach Zjednoczonych, szybko odbudowujących swą pozycję po przegranej wojnie wietnamskiej, kryzysie naftowym lat 70. i moralnym odrodzeniu społeczeństwa z wietnamskiej traumy.

Poszukujących szans na „wyjście” z kryzysu państwa, przywrócenia mu wielkości i wpływów w świecie było wiele. To, co niepokoiło władzę radziecką, to zagrożenie utratą wpływów w państwach socjalistycznych i niektórych państwach Trzeciego Świata. Te ostatnie, wychodząc z zacofania gospodarczego, odwracały się od słabnącego ZSRR, szukając sojuszników gdzie indziej. Zatem obawa o utratę „stanu” posiadania i wpływów w świecie zaczynała docierać do świadomości elity rządzącej, stymulując ją do zmiany w polityce wewnętrznej tak, aby odwrócić niebezpieczny trend osłabiania pozycji międzynarodowej ZSRR, bo to ona właśnie stanowiła dominującą przesłankę zagrożenia dla bezpieczeństwa i wewnętrznej autonomii kraju. Tym sposobem autonomia (niezależność) i wpływy stanowiły z perspektywy neorealistycznego myślenia o państwie podstawę budowanej polityki zagranicznej czasów Gorbaczowa. Realizm klasyczny zakładający scenariusze stałego zagrożenia dla państwa płynącego z zewnątrz preferuje działania mające na celu wzmocnienie wewnętrznej spójności i autonomii zewnętrznej. Taka też wydaje się diagnoza zmiany w polityce radzieckich „genseków”, zwłaszcza tych bardziej otwartych na świat, rozumiejących potrzebę wewnętrznego wzmocnienia państwa po to, aby przynajmniej podtrzymywała *status quo*. Jednym z nich był M. Gorbaczow, sekretarz generalny KC KPZR. To od momentu jego dojścia do władzy rozpoczyna się faza transformacji ustrojowej, na końcu której miało być nowoczesne państwo, konkurujące na świecie, atrakcyjne o dużej sile wpływania na stosunki międzynarodowe. Niewątpliwie jedną z płaszczyzn niezwykle istotną w tym procesie jest polityka zagraniczna, w tym tak istotne kwestie, jak bezpieczeństwo państwa i wspólnoty socjalistycznej, relacje z państwami socjalistycznymi, z których część sukcesywnie poszerzała pole współpracy z Zachodem, relacje z państwami zachodnimi, zwłaszcza wysoko rozwiniętymi, ale także coraz aktywniejszymi w polityce międzynarodowej państwami z Azji, Afryki czy Ameryki Łacińskiej.

Przyjmując, że obawa o utratę „stanu” posiadania i wpływów w świecie stanowiła istotę strategii gorbaczowskiego „nowego myślenia” o polityce zagranicznej, jej programie, kierunkach, istotne wydaje się wskazanie na źródła i przesłanki umożliwiające realizację tak pomyślanej koncepcji. Te zaś wydawały się tkwić wedle radzieckich decydentów w świadomości zmiany w polityce wewnętrznej tak, aby odwrócić niebezpieczny trend osłabiania pozycji międzynarodowej ZSRR. Wydaje się więc, iż w przypadku „nowego myślenia” w odniesieniu do rosyjskiej polityki zagranicznej możemy mówić o zmodyfikowanej strategii osadzonej na założeniach neorealizmu preferującej dynamiczny model polityki państwa, w którym działania zmierzające do wzmocnienia wewnętrznego państwa (zatem zwiększenia jego niezależności) były korelowane z próbami utrzymania wpływów przynajmniej w bliskim otoczeniu. Jednakowoż jej sukces warunkowały sukcesy w polityce wewnętrznej. Owe zmiany nie mogły wszak być na tyle głębokie i na tyle istotne, by zmienić ideologiczne podstawy rosyjskiej polityki

wewnętrznej i zagranicznej. Można przyjąć za wieloma sowietologami, że polityka ideologiczna ekipy Gorbaczowa, stanowiąc istotę *periestrojki*, oznaczała pozorne ustępstwa, otwierała drogi, które prowadziły donikąd, jawność życia koncentrowała wokół kłamstw po to, aby odwrócić uwagę od prawdziwej władzy, od jej rzeczywistego celu, siejąc zamęt intelektualny, tworząc podziały, w których reżim widział swoje ocalenie, w które wierzył bardziej niż w prawdziwe reformy i ich konsekwencje dla władzy. Ten stan rzeczy, zwłaszcza stan umysłów decydentów i „radzieckiego” człowieka, nie mógł zdynamizować politykę wewnętrzną i zagraniczną oraz nadać jej impetu.

Reasumując, można przyjąć, iż przypadek Związku Radzieckiego „epoki” M. Gorbaczowa zdaje się wskazywać, iż autonomia rozumiana jako proces wyboru politycznego mający w efekcie zapewnić niezależność i rozwój gospodarczy oraz awans cywilizacyjny zdominowała strategię polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa „kosztem” umacniania (utrzymania) wpływów. To zaś oznaczało rozpad imperium.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Перестройка. О чем важно вспомнить – это не только внутренние реформы, но и прежде всего новое мышление во внешней политике. Горбачев ввел изменения в отношениях с внешним миром. Каковы были эти изменения и их международные последствия?

Тереса Лось-Новак

Государство в своих взаимоотношениях с внешней средой чаще всего следует сценариям, основанным на пессимистической картине мира, соответствующей классическому реалистическому подходу к внешней политике. Выбор такой стратегии является, в частности, результатом содержащегося в реалистической парадигме предположения об анархистском характере международной системы, вызывающем постоянное наличие угроз для интересов государства, борьбы за влияние в системе, за занимаемое в этой системе положение и статус, при убеждении в том, что стратегии сопернического характера более соответствуют требованию успешности внешней политики, чем стратегии кооперационные. От такого тезиса, анахронично звучащего в глобализированной и сетевой международной системе, дистанцируются

исследователи, принадлежащие к неореалистическому течению. Они в гораздо большей степени учитывают влияние международного сообщества в построении стратегии безопасности государства и его внешней политики, считая, что рационально функционирующий международный актор, чтобы иметь возможность развиваться, должен быть открыт для мира и перемен, в нем происходящих. Это значит, что в процессе принятия решений, касающихся фундаментальных прав и интересов государства, принимающие решения элиты стараются таким образом модифицировать стратегии своей внешней и внутренней политики (в том числе политики безопасности), чтобы они соответствовали интересам других участников международных отношений, состоянию международной среды, ее масштабу и силе влияния на государство, так как международная среда влияет на поведение государств непосредственно и ненаправленно, используя разнородные векторы перемен, стимулируя их динамику.

Практика государств, как представляется, подтверждает положения теории политической адаптации, говорящей о том, что при стабильной ситуации на международной арене во внешней политике государств деятельность по укреплению (и расширению) силы воздействия предпочитается действиям по усилению независимости и наоборот, учитывая в этой модели компонент иерархии ценностей и интересов государства, определяемых внутренними субъектами, принимающими решения, а также уровень стабилизации международного окружения, в которой находится государство.

В условиях обостряющегося внутреннего кризиса и перед лицом высокой динамики качественных изменений на международной арене, а в особенности в ближайшем окружении, вероятность качественных изменений внутри государства и его политической системы значительно возрастает. В связи с этим можно предположить, что динамика состояния внутренней и внешней среды государства инициирует или провоцирует среди субъектов, принимающих решения (в частности политических) необходимость проведения изменений внутри страны, в ее политической системе. Масштаб таких изменений в целом зависит от национальных интересов, отождествляемых с необходимостью сохранения политического устройства государства. Пример Советского Союза времен Михаила Горбачева влечет за собой множество интересных соображений, касающихся источников стимуляции изменений во внешней политике и предпочтений, относительно выбора стратегии, ориентированной на:

- действия по усилению автономии государства ценой усиления своего влияния в мире или же
- увеличение силы и масштаба воздействия на международные отношения за счет выгоды, которую дает автономия государства (в широком смысле). Такая стратегия характерна для состояния международных отношений, называемого стабильным.

Международная ситуация переломных 70-х и 80-х годов XX века, казалось, начинала стабилизироваться, представляя тенденции к окончанию холодной войны и созданию „структуры мира” в мире, в котором доминирующими державами оставались Соединенные Штаты, оправляющиеся после вьетнамской „травмы” и усиливающие свою лидирующую мировую позицию, и СССР, удерживающий свою бесспорную позицию одного из лидеров биполярного мира, хотя и немного ослабленного снижением влияния на Ближнем Востоке, нескончаемыми недоразумениями с Китаем относительно модели руководства, видением объединения Германии как результата брандтовской *Ostpolitik* (Восточной политики), процессом ОБСЕ, символизирующим „политику разрядки” в мире и, наконец, началом израильско-палестинского мирного процесса.

На фоне стабилизирующей мир политики открытости и разрядки в политической стратегии СССР доминирующим элементом было удержание прежнего влияния в мире, несмотря на очевидные симптомы его ослабления, прежде всего за счет неэффективной внутренней политики и экономических трудностей, которые порождала необходимость оказания „братской помощи” арабским и африканским странам. 80-е годы в советской внешней политике – это драматическая попытка удержания сфер влияния в мире даже ценой ухудшающегося внутреннего положения, слабеющей экономики и развития государства. Вхождение Советского Союза в Афганистан в 1979 году, связанное с дорогостоящим довооружением афганских коммунистов, драматические попытки усиления присутствия на Кубе и в Карибском регионе, наконец, расширение американского военного потенциала, из которого избранный в ноябре 1980 года республиканец президент Р. Рейган сделал эффективный инструмент воздействия на СССР, привели к ухудшающемуся состоянию советской экономики, ее технологической отсталости, катастрофическому состоянию государственных финансов и неспособности к эффективному управлению государством. На внутренние патологии СССР (общественную, цивилизационную и экономическую) дополнительно оказывало влияние растущее ограничение влияния Советского Союза в странах социалистического лагеря, примером чего является трагическая попытка „спасения” советского влияния в Польше путем введения военного положения в ночь с 12 на 13 декабря 1981 года.

Периодом экономической стагнации во внутренних вопросах и падения авторитетов можно назвать период, когда к власти после Н.С. Хрущева пришел Л.И. Брежнев. В целом экономика страны находилась в плачевном состоянии, технологически страна была отсталой, в социальном плане – разрушенной. Советская экономика все больше превращалась в „централизованную анархию”, неспособную к самостоятельному развитию, ослабевал политический режим, подводили старые коммунистические методы реализации власти. Начинался процесс распада империи, а „самому Советскому Союзу угрожал распад и отход неславянских стран”. При таком положении дел дол-

гожданным современным лидером становился М. Горбачев, а стратегия усиления экономики и внутренней стабилизации казалась безальтернативной. Когда в 1984 году М. Горбачев начал свой путь к власти в СССР, государство практически находилось в технологической и цивилизационной пропасти. Даже военная мощь казалась мифом, несмотря на то что СССР тратил на вооруженные силы около четверти своего ВВП. Россия не имела достаточно силы и потенциала, чтобы вмешиваться в дела других стран не только в своем непосредственном окружении, но и в отдаленных регионах мира, таких как Никарагуа или Ангола. „Бумажный тигр”, или „Колосс на глиняных ногах”, требовал немедленных реформ. На фоне ухудшающейся и неконкурентоспособной экономики СССР и стран социалистического лагеря возрастали общественное беспокойство, фрустрация и манифестация стремлений к переменам. В связи с этим можно считать, что источники перемен в экономике и внутренней политике, которые инициировал Первый секретарь ЦК КПСС М. Горбачев, находились как в международном окружении, так и во внутренней ситуации СССР конца 80-х годов XX столетия, с упором на внутреннее положение России, в том числе осознание элитами состояния страны, осознание необходимости осуществления изменений в политике путем решений, приемлемых элитами и (в этот раз) обществом, при осознании последствий предпринимаемых действий. Время Горбачева, как звучит заглавие книги Ф. Том (Francoise Thom), – это период, в котором перестройка, символом которой являлась политика гласности, должна была принести, среди прочего, основные изменения в экономике, повысить уровень жизни, „открыть” Россию миру и для мира, усилить безопасность путем модернизации армии, а в международных отношениях путем деидеологизации политики, создать образ СССР – демократического государства, придерживающегося в своей внешней политике стандартов, действующих в западных демократиях. Поэтому стратегия перемен во внутренней политике СССР, символизирующая политику „перестройки” страны, должна была, глядя из перспективы интересов слабеющей державы, учитывать две среды: международную и внутреннюю.

Учитывая, что внешняя политика чаще всего отражает действия и решения государственных властей, для познания сущности такой политики необычайно важным является познание аксиологической структуры политики государства. Короче говоря, познание иерархии ценностей, которые государство экспонирует в своей внешней политике и ее приоритетах. Естественно, в объяснительной модели нельзя не учесть международную среду, как один из элементов, влияющих не только на формирование, но и на реализацию внешней политики. Это ей адресованы важные для государства национальные интересы, потребности и ожидания. Она также имеет влияние на их содержание. Пример России времен Горбачева символизирует деятельность, нацеленную на восстановление внутреннего единства и автономии СССР даже ценой ослабления (и уменьшения) сфер влияния. „Когда в марте 1985 года Михаил

Горбачев был избран генеральным секретарем, крах империи мог казаться только фантазией” (Г. Киссинджер, *Дипломатия*, Варшава 1996, с. 86). Его преемнику оставалось только объявить о распаде СССР, а „эпоха” Горбачева оказалась очередным миражом пробужденных иллюзий, обнажая масштаб разрушений, которые принесла народу и стране коммунистическая идеология.

Переход власти в стране к политику, ориентированному на политические реформы в мировой державе, коей СССР, как все еще казалось, являлся, можно сравнить с одним из 12 подвигов Геракла, которые он должен был совершить, чтобы очиститься от обвинений в преступлении. Задание, за выполнение которого взялся Горбачев, было еще сложнее, поскольку, чтобы осуществить необходимые изменения, он должен был побороть себя и партию, частью которой он являлся, идеологию, из которой вырос, заменить механизмы управления экономикой и армией, улучшить имидж России правдоподобностью декларированной „перестройки”, „гласности” и демократизации аппарата власти, и, наконец, все эти изменения должны были охватить все общество. В это время состояние экономики ухудшалось, появлялись множественные хозяйственные, экономические, цивилизационные симптомы, которые только подтверждали это. Под угрозой оказалась до недавнего времени не подлежащая сомнению позиция одного из столпов глобального мирового порядка, а также влияние в мире, в ближайшем и более отдаленном окружении. Еще на рубеже 60-х и 70-х годов такое положение вещей казалось очевидным. СССР наряду с США признавался „силой, способной упорядочить мир и поддержать в нем порядок”, так как их мощь, «реализуемая совместно, была бы непобедима, более того, сотрудничая, обе державы могли бы являться чем-то вроде мирового правительства”. 80-е годы XX века для уже бывшего СССР – это годы экономической стагнации, отсутствия свободы и шансов на цивилизационный рывок, за которым с беспокойством следили в Соединенных Штатах, быстро восстанавливающихся после проигранной вьетнамской войны, нефтяного кризиса 70-х и морального возрождения общества после вьетнамской травмы. Ищущих шансы на „выход” страны из кризиса, возвращение величия и влияния в мире было много. То, что беспокоило советскую власть, – это угроза утраты влияния в социалистических странах и некоторых странах Третьего мира.

Последние, выбираясь из экономической отсталости, отворачивались от слабеющего СССР, ища других союзников. Следовательно, опасение утратить „состояние” обладания влиянием в мире начинало доходить до сознания правящей элиты, стимулируя ее к изменениям во внутренней политике таким образом, чтобы отвратить опасный тренд ослабления международной позиции СССР, так как именно она являлась доминирующей предпосылкой угрозы для безопасности и внутренней независимости Советского Союза. Таким образом, независимость и влияние являлись, с точки зрения неореалистического представления о государстве, основой формирования

внешней политики времен Горбачева. Классический реализм, учитывающий сценарии постоянной угрозы для государства, исходящей извне, предпочитает действия, направленные на усиление внутреннего единства и внешней автономии. Именно в этом направлении менялась политика советских „генсеков”, особенно тех, которые были наиболее открыты миру, понимающих необходимость внутреннего укрепления страны с целью удержания хотя бы *status quo*. Одним из них был М. Горбачев – генеральный секретарь ЦК КПСС. Именно с его приходом к власти начинается фаза системной трансформации, результатом которой должно было быть современное государство, конкурентоспособное в мировом масштабе, привлекательное, способное оказывать сильное влияние на международные отношения. Несомненно, одной из необыкновенно важных плоскостей в этом процессе является внешняя политика, в том числе, такие существенные вопросы, как безопасность страны и социалистического сообщества, отношения с социалистическими странами, часть которых успешно расширяла сотрудничество с Западом, отношения с западными странами, особенно с высокоразвитыми, а также со все более активными на международной арене странами Азии, Африки или же Латинской Америки.

Признавая, что опасение утраты „состояния” обладания влиянием в мире являлась сущностью стратегии горбачевского „нового мышления” о внешней политике, ее программе и направлениях, важным является указание источников и предпосылок, позволяющих реализовать такую задуманную концепцию. Они исходили, по мнению советских элит, из осознания изменений во внутренней политике, таким образом, чтобы отвратить опасный тренд ослабления международной позиции СССР. Таким образом, в случае „нового мышления” в российской внешней политике можно говорить о модифицированной стратегии, базирующейся на положениях неореализма, предпочитающего динамическую модель политики государства, в котором действия, направленные на внутреннее укрепление государства, (т.е. усиление его независимости) сочетались с попытками удержания влияния хотя бы в ближайшем окружении. Однако ее эффективность обуславливали успехи во внутренней политике. Эти перемены все же не могли быть настолько глубокими и настолько значительными, чтобы изменить идеологические основы российской внутренней и внешней политики. Можно согласиться со многими советологами, что идеологическая политика команды Горбачева, являясь сущностью перестройки, означала мнимые уступки, открывала пути в никуда. Гласность концентрировалась на лжи для того, чтобы отвлечь внимание от настоящей власти, от ее действительной цели, сея интеллектуальную неразбериху, создавая разделы, в которых режим видел свое спасение, в которое верил больше, чем в настоящие реформы и их последствия для власти. Такое положение вещей, а особенно состояние мышления элит и „советского” человека, не могли

динамизировать внутреннюю и внешнюю политику и придать ей достойный импульс государственного деятеля.

Подводя итоги, можно сказать, что пример Советского Союза „эпохи” М. Горбачева показывает, что автономия, понимаемая как процесс политического выбора, который в результате должен обеспечить независимость и экономическое развитие, а также цивилизационное продвижение, превзошла стратегию внутренней и внешней политики государства ценой сохранения влияния. Это и означало распад империи.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Perestroika is well known for its impact on internal affairs, but Gorbachev's policy significantly affected the system of international relations, too. He is responsible for changes that had altered Soviet Union's relations with the outside world. What were the key features of his policy and its consequences?

Teresa Łoś-Nowak

The students of international relations are divided on the roots, means and causes of a state's international behavior. According to the realist paradigm, in anarchical international system states tend to maintain privileged position by enlarging their internal autonomy even at the expense of weakening their ability to influence external surrounding. Representatives of neo-realism acknowledge that the state is a rational actor open to changes in international system and adjusting its actions and strategies. The latter vision seems to explain the case of the USSR under the leadership of Mikhail Gorbachev. Decades of the Cold-war confrontation based on supporting communist camp, military interventions and constant technological race left country's economic and social structures damaged. The fear of degradation of international position in relation to the USA, as well as to the countries of the Soviet block and satellites all over the world stimulated a new thinking of the Soviet political elites. The long-awaited, modern leader – Gorbachev – chose a strategy of economic recovery and political reform instead of constant efforts to sustain the spheres of influence. However, this dynamic shift in internal and external policies was not deep enough to change ideological background of the state, and was a reflection of an attempt to keep the power as a final goal.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Skutki polityki zagranicznej Michaiła Gorbaczowa miały swoje odniesienie w polityce wewnętrznej ówczesnego ZSRR. Z perspektywy czasu wielu autorów analizuje upadek tego państwa przez pryzmat powiązań czynników wewnętrznych i zewnętrznych.

Józef Tymanowski

Polityka *pieriestrojki* i *glasnosti* zapoczątkowała nowy kierunek zmian połączony z „nowym myśleniem” w polityce zagranicznej. Chodziło przede wszystkim o zerwanie z doktryną Breżniewa w stosunkach międzynarodowych i szukanie dróg porozumienia z Zachodem. Co zatem było główną przeszkodą, że zaangażowanie M. Gorbaczowa na rzecz reform państwa zakończyło się jego porażką? Wydaje się, że nie docenił on wielu problemów oddziałujących na władzę radziecką. Przede wszystkim jego wiara, że socjalizm jest wartością niepowtarzalną, co nie pozwoliło mu na obiektywne spojrzenie na zaistniałe problemy w ZSRR. Jak przekonywał w opublikowanej także w Polsce książce *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i całego świata* (1988): „w ostatnich dziesięcioleciach socjalizm przekształcił się w potężną formację międzynarodową, stał się w światowej polityce bardzo ważnym czynnikiem. W dużej grupie państw funkcjonuje gospodarka socjalistyczna. Zostały stworzone podstawy międzynarodowego socjalistycznego podziału pracy”.

Michaił Gorbaczow chciał, aby ZSRR w wyniku podjętych reform stał się niepodważalną siłą kształtowania nowego ładu międzynarodowego, dla którego istotne miały być problemy rozbrojenia i nowe stosunki radziecko-amerykańskie. Na uwagę zasługuje jego podejście do kształtowania nowej Europy. Jak przekonywał, pojęcie „ogólnoeuropejski dom” oznacza przede wszystkim uznanie określonej całości, chociaż chodzi o państwa należące do różnych systemów społecznych i wchodzące do przeciwstawnych sojuszy wojskowo-politycznych. Łączy w sobie ono „konieczność i możliwości”, jak stwierdził na łamach *Przebudowy i nowego myślenia...* Należy sądzić, że M. Gorbaczow wierzył w swoje idee i był przekonany, że realizacja budowy wspólnej Europy z państwami Zachodu jest

możliwa. Używał argumentów, które pomimo upływu czasu nie straciły na znaczeniu, jak np. „dla Europy nie tylko jądrowa, lecz nawet konwencjonalna wojna jest dziś zgubna. Nie tylko dlatego, że konwencjonalna broń jest teraz wielokrotnie bardziej niszcząca niż ta, która była stosowana w drugiej wojnie światowej. Ale i dlatego, że na jej terytorium znajduje się ok. 200 bloków energetycznych w elektrowniach jądrowych, wiele potężnych zakładów chemicznych. Położenie tych obiektów w toku konwencjonalnych działań wojennych uczyniłoby kontynent niezdatnym do życia”.

Upadek ZSRR spowodował nie tylko kres systemu bipolarnego w świecie, ale także wywołał dyskusje na temat przyczyn rozkładu imperium radzieckiego. Nikt jednak na Zachodzie nie przypuszczał, że tempo i charakter przemian może doprowadzić do upadku komunistycznego imperium. Takiego biegu wydarzeń po prostu nie spodziewano się.

Wielu komentatorów zachodnich zastanawiało się wówczas, czy rozpoczęte reformy mają charakter trwały, czy tylko pozorują zmiany, aby umocnić pozycję samego Michaiła Gorbaczowa. Zbigniew Brzeziński jeszcze w połowie lat 80. XX w., rozważając długofalowe perspektywy rywalizacji amerykańsko-radzieckiej, za przesłankę swego rozumowania przyjmował długie trwanie ZSRR i bloku komunistycznego. W latach wcześniejszych dość rozpowszechniony był wśród zachodnich specjalistów pogląd, że system komunistyczny nieźle sobie radzi ze stojącymi przed nim problemami i ma przed sobą bardzo długie życie. Samuel P. Huntington argumentował na przykład, że problemy, z którymi system radziecki ma do czynienia, nie różnią się zasadniczo od tych, z którymi dawał sobie radę w przeszłości.

Jerzy Wiatr, analizując upadek ZSRR, twierdzi: „to, że uczeni nie przewidzieli upadku systemu komunistycznego w Europie, bywa przywoływane jako argument na rzecz tezy, że nauka zawiodła lub że szczególnie zawiedli specjaliści zajmujący się państwami komunistycznymi. Być może. Można jednak na sprawę spojrzeć inaczej. Czy upadek systemu komunistycznego w Europie na przełomie lat 80. i 90. XX w. był na tyle zdeterminowany przez dotychczasową historię (a więc nieuchronny), że nauce pozostawało jedynie tę nieuchronność wykryć? A jeśli rzecz się miała inaczej? Może system znajdował się na rozstaju dróg, z których jedna prowadziła ku reformie, a druga ku upadkowi?”

Wydaje się, że każda koncepcja dotycząca przeprowadzenia w ZSRR *pierestrojki* zasługuje na uwagę. Zwłaszcza, że badacze co do przyczyn upadku imperium radzieckiego, jak i porażki podjętych przez Gorbaczowa reform państwa są w zasadzie zgodni, że głęboki kryzys ekonomiczny zajął się z szerokim kryzysem władzy. Konsekwencją był kryzys wartości i rozkład państwa. W tym miejscu przytoczmy diagnozę Agnieszki Dobraczyńskiej:

– po pierwsze, obecność ideologii, która miała pełnić rolę *quasi*-religii i zespalać różne narody zamieszkujące terytorium państwa. Tą ideologią był marksizm-leninizm. W jego ramach narodowe, etniczne przeciwności stawały się drugorzędne, ponieważ inne interesy miały być dominujące. W ten sposób ideo-

logia ta, w pewnym stopniu, sprzyjała tzw. internacjonalizmowi. W momencie rozpadu ZSRR przestała być ona w naturalny sposób dominująca; na opuszczone przez nią miejsce weszły ideologie narodowe, które pełnią teraz funkcje organizacyjne życia społecznego w nowo powstałych państwach, oraz ideologia prymitywnego liberalizmu;

- po drugie, istnienie hasła o zagrożeniu z zewnątrz, co ogromnie sprzyjało wewnętrznemu zespoleniu państwa i zachowaniu jedności społeczeństwa;

- po trzecie, istnienie wspólnej przestrzeni ekonomicznej; jej jedność ekonomiczno-techniczno-bilansowa wynikała ze scentralizowanego systemu produkcji i podziału z głównym podmiotem tj. państwem.

Polityka M. Gorbaczowa była serią improwizowanych posunięć, których ogólny kierunek wyznaczała wola zreformowania ZSRR i zakończenia konfliktu z zachodnimi mocarstwami. W polityce zewnętrznej *glasnost* oznaczała rozszerzenie zakresu wolności słowa. W stosunkach międzynarodowych polityka Gorbaczowa oznaczała powrót do poważnych rokowań w sprawie redukcji zbrojeń, wycofania się z Afganistanu, a wreszcie odrzucenie doktryny Breżniewa o ograniczonej suwerenności państw socjalistycznych, co stanowiło bezpośrednie źródło szybkich zmian w tych krajach w Europie. Każdy z tych obszarów, gdyby był wprowadzony wcześniej, mógłby przynieść istotną poprawę radzieckiej sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej. Jednak gdy realizowano je szybko, bez koniecznej konsekwencji, efekty polityki reform były często odmienne od zamierzonych. J. Wiatr twierdzi, że M. Gorbaczow chciał zreformowanego, ale socjalistycznego ZSRR i nowego sojuszu z suwerennymi, kierowanymi przez reformatorów marksistowskich państwami komunistycznymi. Podjęte przez niego działania były spóźnione, aby strategia przebudowy ZSRR mogła się powieść. Inicjator *pieriestrojki* nie miał skutecznych instrumentów do przeprowadzenia reform. Ponadto idee przebudowy u znacznej części działaczy komunistycznych wywoływały niezadowolenie. Wierzano, że wycofując się z niechlubnej „doktryny Breżniewa”, otworzy się drogę do władzy bliskim jej duchowo reformatorom w europejskich krajach komunistycznych. Było to działanie spóźnione w takich krajach jak np. Węgry, Polska, które były zbyt słabe, by przeprowadzić procesy demokratyzacyjne. W pierwszej fazie reform Gorbaczowa ekipa była podejrzliwa wobec wschodnioeuropejskich reformatorów, dlatego uważano, że żywiła iluzje, że konserwatywni, niechętni reformom działacze komunistyczni będą jej partnerami w przebudowywaniu stosunków w krajach socjalistycznych. Z czasem się to zmieniło, ale wówczas ekipa Gorbaczowa była już w defensywie. On sam w kraju z jednej strony naciskany był przez bardziej radykalnych reformatorów (nazywających siebie demokratami), a z drugiej – zmagął się z coraz silniejszym oporem sił konserwatywnych, okopanych zwłaszcza w aparacie bezpieczeństwa, aparacie partyjnym i części wojska.

W jeszcze większym stopniu ekipa Gorbaczowa, zdaniem J. Wiatra, nie przewidziała rozpadu samego ZSRR, czemu nie potrafiła się w skuteczny sposób

przeciwstawić. Demokratyzując strukturę polityczną ZSRR, dopuszczając do pojawienia się pluralizmu politycznego i autentycznych wyborów władz republikańskich, osłabiając i odsuwając na boczny tor partię komunistyczną, reformatorzy radzieccy otworzyli drogę do upadku systemu, a nie do jego zreformowania i zdemokratyzowania, co było ich intencją. To jednak, że taki efekt ostateczny nie stanowił ich zaplanowanego celu, nie przekreśla ich zasług.

W listopadzie 1990 r. M. Gorbaczow przedstawił projekt nowego układu związkowego, który nie wносił niczego nowego do stosunków podmiotów z centrum. Silna władza nadal pozostawała w rękach władz centralnych. W marcu 1991 r., chcąc sprawdzić stan poparcia społecznego w poszczególnych republikach dla swego projektu, doprowadził do przeprowadzenia ogólnozwiązkowego referendum. Mimo, iż 76% biorących udział opowiedziało się za utrzymaniem odnowionego Związku, referendum nie przyniosło sukcesu, gdyż sześć republik, w tym kraje bałtyckie, odmówiło w nim udziału.

W związku z tym w sierpniu 1991 r. M. Gorbaczow przedstawił kolejny projekt nowego układu związkowego, powstania Związku Suwerennych Republik Radzieckich, w którym silna władza centralna po raz pierwszy została bardziej ograniczona na korzyść silniejszej pozycji republik. Projekt został zaakceptowany przez większość, jednak nie doczekał się realizacji, ponieważ dzień przed jego podpisaniem siły konserwatywne, usiłujące za wszelką cenę zahamować procesy suwerennościowe, dokonały zamachu stanu i odsunęły Gorbaczowa od władzy. Ostatnim aktem przejawiającym się dezaprobatą ZSRR i wysiłków Gorbaczowa na rzecz reformy tego supermocarstwa było powołanie 8 grudnia 1991 r. przez prezydentów Rosji, Ukrainy i Białorusi Wspólnoty Niepodległych Państw, a ZSRR przestał istnieć.

Niewątpliwą zasługą Michaiła Gorbaczowa był fakt wprowadzenia reform i uruchomienia procesów politycznych i społecznych, które przyczyniły się do powstania nowych suwerennych państw (co zresztą nie było jego zamiarem) i rozpoczęcia rozmów z Zachodem oraz ukształtowania ładu europejskiego, których fundamentem był Akt Końcowy KBWE oraz Paryska Karta Nowej Europy.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Результаты внешней политики Горбачева были связаны с внутренней политикой СССР того периода. По прошествии времени многие авторы анализируют крах этой страны через призму взаимных связей внутренних и внешних факторов.

Юзеф Тымановски

Политика перестройки и гласности положила начало новому направлению изменений, связанному с „новым мышлением” во внешней политике. Речь шла, прежде всего, об отказе от доктрины Брежнева в международных отношениях и поиске путей согласия с Западом. Что в этом случае стало главной причиной того, что вовлечение Горбачева в реформирование государства привело к его поражению. Кажется, Горбачев недооценил многих проблем, которые влияли на советскую власть. В первую очередь это его вера, что социализм является нерушимой ценностью, не позволившая ему объективно увидеть существующие в СССР проблемы. Как убеждал Горбачев в опубликованной также и в Польше книге *Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира* (1988), „в последние десятилетия социализм превратился в мощную международную формацию, стал очень важным фактором мировой политики. В большой группе государств функционирует социалистическая экономика. Созданы основы международного социалистического разделения труда”.

Горбачев хотел, чтобы СССР в результате проведенных реформ стал неопровержимой силой формирования нового международного порядка, для которого должны были стать важными проблемы разоружения и новых советско-американских отношений. Заслуживает внимания подход Горбачева к формированию новой Европы. По его убеждению, понятие „общевропейский дом” значит, прежде всего, признание определенного целого, хотя речь идет о государствах, которые принадлежат к разным общественным системам и входят в противоположные военно-политические союзы. Сочетает в себе „необходимость и возможности” – утверждал он на страницах *Перестройки и нового мышления*...

Следует считать, что Горбачев верил в свои идеи и был убежден, что построение общей Европы со странами Запада возможно. Он использовал аргументы, которые, помимо влияния времени, не потеряли своего значения, как, например, такой: „для Европы не только ядерная война, но и даже конвенциональная война сегодня губительна. Не только потому, что конвенциональное оружие сейчас во много раз более разрушительно, чем используемое во второй мировой войне. Но и потому, что на ее территории находится около двухсот энергетических блоков атомных электростанций, множество химических предприятий. Положение этих объектов в ходе конвенциональных военных действий сделало бы континент неспособным к жизни”.

Распад СССР вызвал не только распад биполярной системы в мире, но и дискуссию о причинах распада советской империи. Однако никто на Западе не предполагал, что темп и характер изменений может привести к распаду коммунистической империи. Такого хода событий просто не ожидали.

Многие западные комментаторы рассуждали тогда, имеют ли начатые реформы длительный характер, или только имитируют проходящие изменения с целью укрепления властных позиций самого Горбачева. Збигнев Бжезинский еще в середине восьмидесятых годов XX века, рассматривая долгосрочные перспективы американо-советского противостояния, в качестве предпосылки своих рассуждений принимал длительное существование СССР и коммунистического блока. В более ранние годы достаточно распространенным среди западных специалистов был взгляд на то, что коммунистическая система неплохо справляется со стоящими перед ней проблемами и ей предстоит очень долгая жизнь. Например, Самюэль П. Хантингтон аргументировал, что проблемы, с которыми советская система имеет дело, не отличаются в принципе от тех, с которыми она справлялась в прошлом.

Ежи Вятр, анализируя падение СССР, утверждал: „то, что ученые не предвидели падения коммунистической системы в Европе, иногда используется для аргументации тезиса о том, что наука ошиблась или же в значительной мере ошиблись специалисты, занимающиеся коммунистическими государствами. Возможно. Однако на этот вопрос можно посмотреть иначе. Было ли падение коммунистической системы в Европе на рубеже 80–90-х годов XX века настолько детерминировано прежней историей (и потому неизбежно), что науке осталось эту неизбежность только вскрыть? А если дело было в чем-то другом? А может система находилась на распутье, с которого один путь вел к реформе, а другой к упадку?“

Представляется, что каждая концепция, касающаяся проведения в СССР перестройки, заслуживает внимания. Тем более, что исследователи причин падения советской империи и поражения предпринятых Горбачевым государственных реформ в принципе согласны, что глубокий экономический кризис был связан с широким кризисом власти. Следствием стал кризис ценностей и распад государства.

В этом месте хотелось бы привести диагноз Агнешки Добрачинской:

– во-первых, наличие идеологии, которая должна была исполнять роль квазирелигии и объединять разные нации, проживающие на территории государства. Этой идеологией был марксизм-ленинизм. В его рамках национальные, этнические противоположности оказывались второстепенными, потому что доминирующими должны были быть другие интересы. Таким образом, эта идеология в некоторой степени способствовала так называемому интернационализму. В момент распада СССР эта идеология естественно перестала быть доминирующей, а освобожденное ею место заняли национальные идеологии, которые теперь выполняют функции организации общественной жизни в новообразованных государствах, а также идеология примитивного либерализма;

– во-вторых, существование лозунга о внешней угрозе, что колоссально способствовало внутреннему сохранению государства и сохранению единства общества;

– в-третьих, существование общего экономического пространства; его экономико-технико-балансовое единство возникало из централизованной системы производства и разделения с главным субъектом, то есть государством.

Политика Горбачева была серией импровизированных продвижений, общее направление которых определяла воля реформирования СССР и завершения конфликта с западными государствами. Во внешней политике гласность означала расширение сферы свободы слова. В международных отношениях политика Горбачева означала поворот к серьезным переговорам о сокращении вооружений, вывод войск из Афганистана, а в конечном итоге – отказ от доктрины Брежнева об ограниченной суверенности социалистических государств, что стало непосредственным источником скоротечных изменений в европейских социалистических странах. Каждое из этих изменений, будь оно внедрено раньше, было способно улучшить внутреннее и внешнее положение советского государства. Однако, когда они реализовывались быстро, без необходимой последовательности, эффекты политики реформ часто отличались от ожидаемых. Е. Вятр утверждает, что Горбачев хотел реформированного, но социалистического СССР и нового союза с суверенными, управляемыми марксистскими реформаторами коммунистическими государствами. Предпринятые им действия были запоздалыми для того, чтобы стратегия перестройки СССР могла закончиться успехом. Инициатор перестройки не имел эффективных инструментов для проведения реформ. Более того, идеи перестройки у значительной части коммунистических деятелей вызывали недовольство. Верили, что отказ от скандальной „доктрины Брежнева” откроет дорогу к власти духовно близким ей реформаторам в европейских коммунистических странах. Это было запоздалое действие в таких странах, как Венгрия и Польша, которые были слишком слабыми для проведения процессов демократизации. В первой фазе реформ команда Горбачева подозрительно относилась к восточноевропейским реформаторам, поэтому питала иллюзии, что консервативные, не желающие реформ коммунистические деятели будут ее партнерами в процессе перестраивания отношений в социалистических странах. Со временем это изменилось, но тогда группа Горбачева уже была в обороне. Сам Горбачев внутри государства с одной стороны испытывал давление более радикальных реформаторов (называющих себя демократами), а с другой – боролся с постоянно усиливающимся влиянием консервативных сил, особенно засевших в аппарате безопасности, партийном аппарате и части армии.

Еще в большей степени группа Горбачева, по мнению Е. Вятра, не предусмотрела распада самого СССР, поэтому и не смогла действенно ему противостоять. Демократизируя политическую структуру СССР, допуская появление политического плюрализма и настоящих выборов

республиканских властей, ослабляя и отодвигая на обочину коммунистическую партию, советские реформаторы открыли дорогу к упадку системы, а не ее преобразованию и демократизации, что было их намерением. Однако то, что такой окончательный эффект не был ими запланирован, не перечеркивает их заслуги.

В ноябре 1990 года Горбачев представил проект нового Союзного договора, который не вносил ничего нового в отношения субъектов с центром.

Сильная власть по-прежнему оставалась в руках центра. В марте 1991 года для проверки состояния общественной поддержки проекта федерации равноправных суверенных социалистических советских республик был проведен всесоюзный референдум. Несмотря на то, что в целом 76% населения СССР поддержало обновленный Союз, референдум не принес ожидаемого успеха, поскольку шесть республик, в том числе прибалтийские страны, отказались от участия в нем.

В связи с этим в августе 1991 года Горбачев представил очередной проект нового союзного договора – создания Союза Суверенных Социалистических Республик, в котором сильная власть центра впервые была более ограничена в пользу более сильной позиции республик. Проект был принят большинством, однако не был реализован, поскольку накануне его подписания консервативные силы, пытаясь любой ценой затормозить процессы суверенизации, осуществили в Москве государственный переворот и устранили Горбачева от власти. Последним актом неодобрения СССР и усилий Горбачева по реформированию этого супергосударства было создание 8 декабря 1991 года президентами России, Украины и Беларуси Содружества Независимых Государств, а СССР прекратил свое существование.

Несомненной заслугой Горбачева был факт проведения реформ, запуска политических и общественных процессов, которые привели к созданию новых суверенных государств (что в общем не было намерением Горбачева), а также начало диалога с Западом и формирование европейского порядка, фундаментом которого стал Заключительный акт ОБСЕ и Парижская хартия Новой Европы.

Alicja Stępień-Kuczyńska

The consequences of Mikhail Gorbachev's foreign policy had great impact on Soviet Union's internal affairs. Soviet Union's collapse can thus be approached from two different points of view: internal and external.

Józef Tymanowski

Gorbachev's *perestroika* and *glasnost* are said to be responsible for a new vector in Soviet Union's foreign policy called a "new thinking". At its foundation was the idea to withdraw from pursuing the "Brezhnev doctrine" in the realm of international relations and to find new ways of cooperating with the West. Assuming Gorbachev's conception was right, what was the main reason for his policy failure? Why did his dream to modernize Soviet socialism turn into his nightmare and end in the Soviet Union's collapse? Gorbachev underrated many Soviet Union's inherent problems affecting the governing of the country, including the decision-making process. First of all, Gorbachev was clinging onto the belief that socialism is a great concept and should not be abandoned in any case. Soviet Union's collapse came as a shock for its many students, none of whom was able to comprehend the scale and pace of the changes initiated by Gorbachev. Some Western political pundits prophesied long and prosperous life for the Soviet Union and its ability to cope well with various challenges. *Perestroika*, following this logic, could only strengthen Gorbachev's position within the Soviet Union's political system if the reforms succeeded. The Soviet Union's collapse remains scientific puzzle that took many scholars by surprise, but historically the empire's demise can be plausibly explained. Gorbachev's policy should not be exclusively blamed for it. One should also look at other aspects of Soviet Union's state structure to see cracks in its foundations. Gorbachev's policy threw a spotlight on its weakest spots, exploited by those whose ambitions grew strong and who were ready to destroy Gorbachev along with the Soviet Union, if necessary.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Interesujące z punktu widzenia polityki zagranicznej Michaiła Gorbaczowa były jego stosunki z brytyjską premier Margaret Thatcher. Ta niewątpliwie znacząca osobistość międzynarodowa w tym okresie miała istotny wpływ na stosunki radzieckiego przywódcy z Ronaldem Reaganem, a także z innymi politykami europejskimi.

Wioletta Wilk-Reguła

Kiedy Margaret Thatcher obejmowała urząd premiera rządu brytyjskiego, panowała trudna sytuacja w szeroko pojętych stosunkach międzynarodowych, które już od czasów powojennych były zdominowane przez rywalizację między Stanami Zjednoczonym a Związkiem Radzieckim i ich państwami satelickimi. Współzawodnictwo to przyjmowało coraz bardziej niepokojący kształt, a jednym z jego przejawów był nasilający się wyścig zbrojeń. Obie strony wydawały coraz więcej pieniędzy na broń, której ewentualne użycie miałyby tragiczne, trudne do przewidzenia skutki.

Jednym z wyzwań, przed jakimi stanęła nowa premier Zjednoczonego Królestwa, było znalezienie wśród Rosjan osoby otwartej na negocjacje z Zachodem, a jednocześnie odpowiednio decyzyjnej, aby ewentualne ustalenia były dla Związku Radzieckiego wiążące. Margaret Thatcher, która była wielką przeciwniczką komunizmu i wszystkiego, co niósł ze sobą ten system, uważała także, że należy uwolnić się od dominacji radzieckiej. Według niej, odpowiedni partner po stronie radzieckiej mógłby pomóc w rozbrojeniu komunistycznego systemu i w budowie mostów pomiędzy obu stronami.

W odtajnionym po 30 latach dokumencie z Archiwum Narodowego w Kew wspomina się o tym, jak doszło do pierwszego spotkania premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher z przedstawicielem ówczesnego radzieckiego parlamentu Michaiłem Gorbaczowem. W grudniu 1984 r., a zatem 3 miesiące przed objęciem najważniejszego w kraju stanowiska sekretarza generalnego KC KPZR, M. Gorbaczow przyjechał z wizytą do Londynu. Z Margaret Thatcher spotkał się w jej wiejskiej rezydencji w Chequers. Z relacji z tego spotkania, będącej wśród

wspomnianych niedawno odtajnionych dokumentów, wynika, że niezależnie od ogromnych różnic, jakie ich dzieliły, oboje rozmówcy od razu przypadli sobie do gustu i potrafili się spierać w ciekawy sposób, nie tracąc z oczu własnych poglądów i interesów swoich państw. Margaret Thatcher, w liście do ówczesnego prezydenta USA Ronalda Reagana, scharakteryzowała radzieckiego polityka jako dość otwartego, umiejącego słuchać rozmówcy, innego niż dotychczasowi przywódcy radzieccy, którzy w rozmowach z politykami zachodnioeuropejskimi ograniczali się do urzędowych sloganów.

Podczas analizy wspomnianych dokumentów na światło dzienne wyszły nieznane dotąd fakty związane z pobytem Gorbaczowa w Londynie. Okazuje się, że 4 dni przed spotkaniem z Margaret Thatcher, 20 grudnia 1984 r., będąc w drodze do radzieckiej ambasady, postanowił nagle podjechać do siedziby premier przy Downing Street 10. Brytyjski ochroniarz, który obok rosyjskiej świty towarzyszył Gorbaczowowi podczas całej jego wizyty, podszedł do policjanta, który tradycyjnie stał przed drzwiami brytyjskich premierów, i zapytał, czy tak ważny gość ze Związku Radzieckiego mógłby wejść do środka, mimo nieobecności Margaret Thatcher. Okazało się to możliwe i wkrótce M. Gorbaczow, łamiąc protokół dyplomatyczny, znalazł się w środku słynnego budynku. Podobno rozważano nawet zaproponowanie gościowi krótkiego zwiedzania historycznych pomieszczeń, ale po konsultacjach z ministrem spraw zagranicznych zrezygnowano z tego pomysłu. M. Gorbaczow wkrótce opuścił Downing Street 10, mając bardzo zadowoloną minę.

Równie interesujące są dokumenty ujawnione w kwietniu 2013 r. w Archiwum Bezpieczeństwa Narodowego na George Washington University w USA (National Security Archive Electronic Briefing Book No. 422). Wynika z nich, że po londyńskim spotkaniu z 1984 r. aż do 1987 r., kiedy to M. Thatcher przyjechała do Moskwy, rozwijała się pomiędzy obu politykami dość szczególna relacja polegająca nie tylko na wzajemnej sympatii i zaufaniu, ale też rozmaitych pozakulisowych rozmowach, m.in. dotyczących zjednoczenia Niemiec, jak też rozbrojenia. Z powyższych dokumentów, które dotyczą najważniejszych rozmów obu przywódców, wynika, że istniał swoisty trójkąt światowych liderów: Margaret Thatcher – Ronald Reagan – Michaił Gorbaczow. Brytyjska przywódczyni starała się przekonać radzieckiego polityka do sprzeciwu w sprawie zjednoczenia Niemiec, a jednocześnie zachęcała do działań na rzecz osłabienia komunizmu w Europie Centralnej i Wschodniej.

M. Thatcher, w przeciwieństwie do obu prezydentów, była zdecydowaną przeciwniczką rozbrojenia i gdy na szczycie w Reykjavíku w 1986 r. prawie udało się osiągnąć porozumienie amerykańsko-radzieckie w sprawie całkowitej likwidacji broni atomowej, brytyjska premier zdecydowanie się temu sprzeciwiła. Jej zdaniem, utrzymujący się od 40 lat pokój na świecie był skutkiem posiadania przez światowe mocarstwa silnych arsenałów jądrowych. Jednakże, w przeciwieństwie do R. Reagana, M. Thatcher nigdy nie musiała stawiać czoła głosom

kwestionującym jej wydatki na zbrojenia. M. Gorbaczow też nie znał takich problemów, ale tylko dlatego, że jako gorący zwolennik rozbrojenia nie wydawał takich sum na broń jak jego poprzednicy.

Bliskie relacje pomiędzy M. Thatcher a R. Reaganem nie były dla nikogo zaskakujące. Oboje mieli poglądy konserwatywne i znajdowali się we wspólnym obozie zachodnich demokracji, wśród których byli niekwestionowanymi liderami. Jednakże tak bliskie relacje brytyjskiej premier z prezydentem ZSSR były dla światowej opinii publicznej czymś zaskakującym. Tym bardziej zdumiewające są trzymane do niedawna w tajemnicy fakty wynikające z ich wspólnych rozmów w latach 80. Ze wspomnianych dokumentów opublikowanych przez Amerykanów możemy dowiedzieć się nie tylko o treści rozmów pomiędzy M. Gorbaczowem a M. Thatcher, ale także, jakie były komentarze Biura Politycznego KPZR. Ciekawe informacje znajdujemy w notatkach jednego z najbliższych doradców Gorbaczowa, Andrieja Czerniajewa, który jako doradca ds. polityki zagranicznej był obecny podczas wszystkich spotkań z Brytyjczykami. Wynika z nich, że Margaret Thatcher stała się dla Michaiła Gorbaczowa osobą, z którą mógł o wszystkim porozmawiać i od której bardzo dużo się nauczył. Z dokumentów wynika, że w trakcie każdego ze spotkań wiele czasu poświęcano na rozmowę o wewnętrznych aspektach i skutkach radzieckiej *pieriestrojki*. M. Thatcher dzieliła się z M. Gorbaczowem swoimi doświadczeniami z przeprowadzanych przez siebie reform w Wielkiej Brytanii. Wprawdzie reformy Gorbaczowa niewiele miały wspólnego z polityką thatcheryzmu, która w latach 80. uzdrawiała brytyjską gospodarkę, jednakże pewne ogólne refleksje i doświadczenia przekazane mu przez brytyjską premier okazały się na tyle uniwersalne, że ich echo można spotkać w wielu późniejszych przemówieniach radzieckiego przywódcy. Dyskutowano też na temat wad i zalet zarówno socjalizmu, jak i kapitalizmu, a także aktualnych wyzwań w stosunkach międzynarodowych. Obaj politycy spierali się, ale na zaskakująco wiele tematów mieli podobne zdanie.

Niezwykle ważnym aspektem bilateralnych rozmów Thatcher–Gorbaczow było uświadamianie radzieckiego przywódcy, jak wielki strach w państwach zachodnich budził jego kraj. Mógł on po raz pierwszy dostrzec te aspekty zachodniej nieufności wobec Związku Radzieckiego, które przez lata radzieccy politycy wyszydiali i krytykowali, oskarżając Zachód o chęć zdominowania ich i zawładnięcia.

Rozumiejąc coraz wyraźniej punkt widzenia państw zachodnich, M. Gorbaczow starał się doprowadzić do rozbrojenia i tu, paradoksalnie, to właśnie brytyjska premier stanęła na drodze, nie godząc się na całkowitą eliminację arsenałów. Nie należy wykluczyć, że wielkie marzenie Reagana i Gorbaczowa o świecie bez broni atomowej zostało zaprzepaszczone przez bezkompromisową postawę brytyjskiej przywódczyni.

Zmiana na stanowisku prezydenta Stanów Zjednoczonych spowodowała ochłodzenie w stosunkach radziecko-amerykańskich. Nowy prezydent – George Bush – chociaż tak jak jego poprzednik był republikaninem, odnosił się do Gorba-

czowa dość niechętnie. Ten zaś skarżył się Margaret Thatcher, że w relacjach radziecko-amerykańskich nastąpiła niekorzystna „pauza”. Po raz kolejny też przystąpił do ofensywy na rzecz rozbrojenia, tym razem przekonując „nieprzekonaną premier”, że redukcja arsenałów jądrowych jest konieczna chociażby ze względu na zagrożenie ze strony tzw. niestabilnych reżimów, których liderzy, uzyskawszy dostęp do tak groźnej broni, mogliby poważnie zagrozić światu.

W 1989 r. lokalne konflikty w różnych częściach świata stawały się coraz poważniejszym problemem, szczególnie w regionie Afryki i Azji. W tym kontekście współpraca światowych liderów wydawała się być nieodzowna, a jednak po raz kolejny M. Gorbaczow szukał u M. Thatcher rady w sprawie nieporozumień z Amerykanami, szczególnie ich zachowania w kwestii afgańskiej.

We wrześniu 1989 r. w trakcie swojej wizyty w Moskwie Margaret Thatcher miała rozmawiać z przywódcą radzieckim o wewnętrznych sprawach jego kraju. To oficjalna wersja, albowiem faktycznym celem pobytu brytyjskiej delegacji w Moskwie był niepokój związany z wydarzeniami w Niemczech i wysiłki na rzecz niedopuszczenia do zjednoczenia Niemiec. Pani premier pochwaliła starania M. Gorbaczowa w dziedzinie reformowania radzieckiej gospodarki i wyraziła zrozumienie dla jego trudnej pozycji w relacjach z krajami Europy Wschodniej. Jednocześnie zapewniła, że ani ona, ani prezydent Bush nie zamierzają zaangażować się w dekomunizację Europy Wschodniej czy też destabilizację Układu Warszawskiego. Czerniajew zanotował w swoim pamiętniku 6 X 1989 r., że M. Thatcher z dezaprobatą odniosła się do propozycji zjednoczenia Niemiec. Poza protokołem wyjaśniła, że nie może otwarcie przeciwstawić się zjednoczeniu Niemiec i nie może takiego stanowiska prezentować ani w kraju, ani na spotkaniach członków NATO. Innymi słowy, chciała, aby to radziecki przywódca zablokował proces zjednoczenia Niemiec.

Analizując zarówno nowe, jak i wcześniej dostępne dokumenty na temat końcowej fazy zimnej wojny, widać wyraźnie, jak ważną rolę odgrywała w nich przywódczyni Wielkiej Brytanii, kobieta silna i bezkompromisowa w swoich poglądach na sprawy gospodarcze oraz stosunki międzynarodowe. Bez jej działań na arenie międzynarodowej świat po 1989 r. wyglądałby inaczej. Nie wiemy dzisiaj, czy być może zgoda na całkowitą likwidację broni jądrowej spowodowałyby wiele pozytywnych konsekwencji w relacjach międzynarodowych. Scenariusz mógłby być też zupełnie inny, gdyby np. doszło do przejęcia pewnej ilości głowic nuklearnych przez któreś z państw niestabilnych. Jedno jest pewne, jej znakomite relacje z przywódcą radzieckim Michaiłem Gorbaczowem w dużej mierze przyczyniły się do upadku komunizmu w Europie i rozpadu Związku Radzieckiego.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Интересными с точки зрения внешней политики Михаила Горбачева были его отношения с британским Премьер-министром Маргарет Тэтчер. Эта несомненно влиятельная на международной арене личность в тот период имела существенное влияние на отношения Горбачева с Рональдом Рейганом и другими европейскими политиками.

Виолетта Вильк-Регула

Маргарет Тэтчер вступала на пост премьеры британского правительства в период трудного международного положения в широко понимаемых международных отношениях, в которых с послевоенных времен доминировало соперничество между Соединенными Штатами и Советским Союзом, а также государствами-сателлитами. Это соперничество приобретало все менее мирный характер, и одним из его проявлений была усиливающаяся гонка вооружений. Обе стороны тратили все больше денег на оружие, возможное использование которого имело бы трагические, трудно прогнозируемые последствия.

Одним из вызовов, стоявших перед новым премьером Объединенного Королевства, был поиск среди россиян личности, открытой к переговорам с Западом и одновременно соответственно принимающей решения, так, чтобы возможные договоренности были для Советского Союза обязывающими. Маргарет Тэтчер, которая была большим противником коммунизма и всего, что несла с собой эта система, также считала, что следует избавиться от советского доминирования. По ее мнению, соответствующий партнер с советской стороны мог бы помочь в разоружении коммунистической системы и построении мостов между двумя сторонами.

В рассекреченном спустя 30 лет документе Национального архива в Кью вспоминается о том, как состоялась первая встреча Премьера Великобритании Маргарет Тэтчер с представителем тогдашнего советского парламента Михаилом Горбачевым. В декабре 1984 года, за три месяца до вступления в высшую должность страны – пост Генерального секретаря ЦК КПСС, Горбачев посетил с визитом Лондон. С госпожой Премьером он встретился в ее загородной резиденции в Чекерс. Сообщения об этой встрече, находящиеся среди упомянутых недавно рассекреченных документов, показывают, что независимо от огромных различий, разделявших их, оба собеседника сразу же пришли друг другу по душе и умели вести интересный спор, не теряя из виду собственных взглядов и интересов своих государств. Маргарет Тэ-

тчер в письме тогдашнему президенту США Рональду Рейгану охарактеризовала советского политика как достаточно открытого, умеющего слушать собеседника, отличающегося от прежних советских руководителей, которые в разговорах с западноевропейскими политиками ограничивались правительственными слоганами.

В ходе анализа упомянутых документов появились неизвестные прежде факты, связанные с пребыванием Горбачева в Лондоне. Оказывается, что за 4 дня до встречи с Маргарет Тэтчер, 2 декабря 1984 года, Горбачев по дороге в советское посольство внезапно решил подъехать к резиденции госпожи Премьера на Даунинг-стрит, 10. Британский охранник, который вместе с российской свитой сопровождал Горбачева во время всего его визита, подошел к полицейскому, традиционно стоявшему у двери британских премьеров и спросил, может ли такой важный гость из Советского Союза войти, невзирая на отсутствие госпожи Премьера. Это оказалось возможным, и вскоре Горбачев, нарушая дипломатический протокол, оказался внутри известного здания. Подумывали даже предложить гостю короткую экскурсию по историческим помещениям, но после консультаций с министром иностранных дел от этой идеи отказались. Через некоторое время Горбачев покинул Даунинг-стрит, 10, в прекрасном настроении.

Также интересны документы, открытые в апреле 2013 года Архивом национальной безопасности, находящимся в Университете Джорджа Вашингтона в США (National Security Archive Electronic Briefing Book No. 422). Из них становится известно, что после лондонской встречи 1984 г. и до 1987 г., когда Маргарет Тэтчер приехала в Москву, между обоими политиками развивались достаточно тесные отношения, исходящие не только из взаимной симпатии и доверия, но также из различных закулисных разговоров, например, об объединении Германии и о разоружении. Из вышеупомянутых документов, касающихся важнейших разговоров обоих руководителей следует, что существовал своеобразный треугольник мировых лидеров: Маргарет Тэтчер – Рональд Рейган – Михаил Горбачев. Из них явственно видно, как британский лидер старалась убедить советского коллегу возражать по вопросу объединения Германии и одновременно поощряла его к действиям в пользу ослабления коммунизма в Центральной и Восточной Европе.

Тэтчер, в отличие от обоих президентов, была решительным противником разоружения, и, когда на встрече в Рейкьявике в 1986 г. почти удалось достигнуть американо-советского соглашения по вопросу полной ликвидации ядерного оружия, британский Премьер решительно воспротивилась этому. По ее мнению, удерживаемый более чем 40 лет мир во всем мире был результатом обладания мировыми державами сильными ядерными арсеналами. Но, в отличие от Рейгана, Тэтчер никогда не приходилось сталкиваться с голосами, критикующими ее расходы на вооружение. Горбачев тоже не знал таких проблем, но лишь в силу того, что он был горячим сторонником

разоружения, не расходовал таких сумм на вооружение, как его предшественники.

Бликие отношения между Тэтчер и Рейганом не были ни для кого неожиданностью. Они оба представляли консервативные взгляды и находились в общем лагере т.н. западных демократий, среди которых были неоспоримыми лидерами. Однако неожиданно близкие отношения госпожи Премьера с Президентом СССР были для мирового общественного мнения чем-то неожиданным. Еще более неожиданными оказались до недавнего времени засекреченные факты, исходящие из их совместных разговоров в 80-х годах прошлого столетия. Из упомянутых документов, опубликованных американцами, мы можем узнать не только содержание разговоров, проводимых между Горбачевым и Тэтчер, но также то, какими были комментарии Политбюро КПСС. Интересную информацию мы находим в записках одного из самых близких советников Горбачева – Анатолия Черныяева, присутствовавшего в качестве советника по делам международной политики во время всех встреч с британцами. Из них следует, что Маргарет Тэтчер стала для Горбачева человеком, с которым он мог обо всем поговорить и у которого очень многому научился. Из документов следует, что в ходе каждой встречи много времени посвящалось разговорам о внутренних аспектах и результатах советской перестройки. Тэтчер делилась с Горбачевым своим опытом проведения реформ в Великобритании. Хотя реформы Горбачева имели немного общего с политикой тэтчеризма, оздоровившей в 1980-х гг. британскую экономику, некоторые общие размышления и опыт, переданные ему госпожой Тэтчер оказались настолько универсальными, что их отголоски можно встретить во многих более поздних выступлениях советского руководителя. Обсуждались также недостатки и достоинства как социализма, так и капитализма, а также актуальные вызовы в международных отношениях. Оба политика спорили и дискутировали, причем, что неожиданно, по многим вопросам имели похожее мнение.

Чрезвычайно важным аспектом двусторонних переговоров Тэтчер с Горбачевым было разъяснение советскому руководителю, какой большой страх в западных странах вызывала его страна. Он впервые смог увидеть те аспекты западного недоверия к Советскому Союзу, которые в течение многих лет советские политики высмеивали и критиковали, обвиняя Запад в желании доминировать и подчинять.

Понимая все более отчетливо точку зрения западных государств, Горбачев все сильнее старался привести к разоружению, и тут, как ни парадоксально, именно британский Премьер стала на пути, не соглашаясь на полное уничтожение арсеналов. Нельзя исключить, что великие мечты Рейгана и Горбачева о мире без ядерного оружия были сведены на нет бескомпромиссной позицией британского лидера.

Замена на посту президента Соединенных Штатов привела к охлаждению советско-американских отношений. Новый президент Джордж Буш,

хотя и был, как и его предшественник, республиканцем, относился к Горбачеву достаточно недружелюбно. А тот жаловался Маргарет Тэтчер, что в советско-американских отношениях наступила неблагоприятная „пауза”. В очередной раз настаивая на разоружении, Горбачев пытался убедить господжу Премьера, что уменьшение ядерных арсеналов необходимо, хотя бы с точки зрения угрозы со стороны т.н. нестабильных режимов, лидеры которых, получив доступ к такому грозному оружию, могли бы сильно угрожать миру.

В 1989 году локальные конфликты в разных частях мира становились все более серьезной проблемой, особенно в регионе Африки и Азии. В этом контексте без сотрудничества мировых лидеров, казалось бы, не обойтись, и в очередной раз Горбачев искал у Тэтчер совета относительно недоразумений с американцами, в частности, из-за их поведения в афганском вопросе.

В сентябре 1989 года в ходе своего визита в Москву Маргарет Тэтчер должна была поговорить с советским руководителем о внутренних проблемах его страны. Это официальная версия, но фактической целью пребывания британской делегации в Москве было беспокойство, связанное с событиями в Германии, и усилия по недопущению ее объединения. Госпожа Премьер похвалила старания Горбачева в деле реформирования советской экономики и выразила понимание его трудной позиции в отношении со странами Восточной Европы. Одновременно она заверила, что ни она, ни президент Буш не намереваются вмешиваться в процесс декоммунизации Восточной Европы или же дестабилизировать Варшавский договор. Черняев записал в своем дневнике 6 октября 1989 г., что Тэтчер с неодобрением отнеслась к предложению объединения Германии. Вне протокола она объяснила, что не может открыто противостоять объединению Германии и не может такую позицию представить ни в стране, ни на встречах членов НАТО. Иными словами, хотела, чтобы Горбачев заблокировал процесс объединения Германии.

При анализе как новых, так и ранее доступных документов о завершающей фазе холодной войны отчетливо видно, какую важную роль играла в них лидер Великобритании, женщина сильная и бескомпромиссная в своих взглядах как по вопросам экономики, так и в международных отношениях. Без ее действий на международной арене мир после 1989 года выглядел бы иначе. Сегодня мы не знаем, лучше ли. Возможно, согласие на полное уничтожение ядерного оружия привело бы ко многим позитивным последствиям в международных отношениях. Сценарий мог бы быть также совершенно другим, если бы некоторое количество ядерных боеголовок перехватило какое-нибудь из нестабильных государств. Одно можно сказать с уверенностью: превосходные отношения Маргарет Тэтчер с советским руководителем Михаилом Горбачевым в большой мере поспособствовали падению коммунизма в Европе и распаду Советского Союза.

Alicja Stepień-Kuczyńska

One of the most interesting but less known and neglected aspects of Mikhail Gorbachev's foreign policy is his relations with British Prime Minister Margaret Thatcher. What were these relations? Did Mrs. Thatcher have any impact on Gorbachev's foreign policy, including his dealings with Ronald Regan and European politicians?

Wioletta Wilk-Regula

Margaret Thatcher, British Prime Minister, met Mikhail Gorbachev initially as a Soviet parliament member and later as the Chairman of the Soviet Communist Party. In both cases it is the details that are most interesting. Their first meeting occurred in December 1984 when Gorbachev first came to London as a member of the USSR High Council delegation. The meeting was mutually beneficial for both parties, as Margaret Thatcher saw him as a politician open to dialogue, expressing hope of improving relations between the East and the West. An important aspect of their meetings was the unification of Germany. Thatcher was against a unified Germany, although she never openly mentioned it. During their talks, she encouraged Gorbachev to take decisive action against German unification.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Kwestie rozpadu systemu zimnowojennego i pojawienie się nowej rzeczywistości w stosunkach międzynarodowych stanowią niewątpliwie przyczynę do rozważań o budowie układu bezpieczeństwa powstałego po upadku ZSRR. W latach 90. Federacja Rosyjska nie odgrywała znaczącej roli głównie ze względu na słabość wewnętrzną państwa. Sytuacja uległa zmianie w okresie rządów Władimira Putina i poszukiwania przez Rosję nowego miejsca w stosunkach międzynarodowych.

Jarosław Gryz

Globalny zasięg zmian spowodowanych upadkiem ZSRR i powołaniem do życia Federacji Rosyjskiej należy traktować jako punkt wyjścia, a zarazem odniesienia do oceny konsekwencji zmian w środowisku bezpieczeństwa międzynarodowego. Rozpad imperium doprowadził do: pojawienia się postideologicznej przestrzeni społecznej zarówno na obszarze dawnego ZSRR, jak i w Federacji Rosyjskiej, a w konsekwencji aksjologicznych podstaw funkcjonowania jednostek, grup społecznych, zbiorowości państwowych; poszukiwania nowych form rozwoju społecznego, politycznego, ekonomicznego, które obejmowały obszary byłego ZSRR; zmarginalizowania centralnego założenia utrzymania określonej postaci ładu wewnętrznego, tożsamego z ZSRR oraz zewnętrznego, w jego otoczeniu, z wykorzystaniem siły, przede wszystkim militarnej, jako głównego spoiwa wszelkich politycznych działań.

W rezultacie wskazanych przemian uległ zmianie paradygmat bezpieczeństwa międzynarodowego, a w nim rola siły, sojuszy, instytucji i organizacji międzynarodowych. Wstrząs był tak gwałtowny, iż niektórym wydawał się początkiem nowej epoki w dziejach ludzkości (F. Fukuyama). Jej synonimem, twierdzi R. Kagan, stała się racjonalność, postęp oraz współpraca, której skutki w interpretacji mogły być tylko jedne, pozytywne dla całej ludzkości.

W rosyjskiej polityce międzynarodowej „punktem orientacyjnym”, jej determinantem jest historyczna pozycja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Stanowi ona zdaniem E. Lucasa odniesienie do identyfikacji współczesnych

interesów państwa realizowanych w różnych częściach świata. Nowe realia międzynarodowe tworzą przy tym kontekst dla wyobrażeń o roli Rosji – mocarstwie globalnym, kształtującym losy świata – jej pozycji międzynarodowej oraz celach, konstytuujących tę wizję. Należy w tym miejscu podkreślić szczególną rolę warunkowań międzynarodowych jako determinantu rosyjskiej polityki zagranicznej.

Dla sukcesorki ZSRR, Federacji Rosyjskiej, okres po jego upadku naznaczony był chaosem politycznym, ekonomicznym, społecznym i kulturowym. W każdym z tych obszarów, tradycyjnie zarezerwowanych dla działalności instytucji państwa, pojawił się bezwład organizacyjny i decyzyjny, pogłębiany przez polityczne przywództwo. W następstwie tego stanu rzeczy w bardzo szybkim tempie zaczęły się dokonywać zmiany w przestrzeni postradzieckiej oraz na obszarze dawnego bloku wschodniego. Dotyczyły one świadomości miejsca oraz czasu przekształceń, a ich następstwem było poszukiwanie nowych form rozwoju, egzystencji. Nie pozostały one bez wpływu na sposoby myślenia i postępowania w innych częściach planety pojedynczych ludzi, ich zbiorowości, jak i państw. Procesy transformacji określanej mianem wolnorynkowej i demokratycznej stały się wiodącymi. W niektórych przypadkach zostały świadomie odrzucone bądź zmienione, prowadząc do politycznych wyborów uznanych za niegodne postępowania rządzących. Narodziła się przy tym oś konfliktu między różnymi koncepcjami sprawowania władzy odnoszonej do swobód obywatelskich. Konflikt ten stał się wiodącym w XXI w. między najbardziej i najslabiej rozwiniętymi państwami naszej planety. Ich przynależność do jednego z wymienionych obszarów nie odgrywa przy tym zasadniczej roli. Rolę tę pełni ideologia, która posiada różnorodne źródła. Występuje ona także na obszarach państw uznawanych za upadłe, które w początkach XXI w. stały się generatorami zmian ideologicznych.

Zgodę bądź jej brak na określoną formułę sprawowania władzy oraz wywierania wpływu we współczesnym świecie należy uznać za wiodące następstwo upadku Związku Radzieckiego. Kiedy dotychczasowa formuła – identyfikowana z blokiem wschodnim – zakończyła się, pojawiła się kwestia kolejnej, doskonalszej. Za taką na początku lat 90. XX w. uznano liberalno-demokratyczną, przez niektórych uznawaną za ostateczną w rozwoju rodzaju ludzkiego (F. Fukuyama).

Upadek ZSRR w początkach lat 90. XX w. wywołał dwa efekty: konsolidację i dezintegrację współczesnego świata przyspieszoną upowszechnieniem technologii wymiany informacji. Zdaniem wielu ekspertów w następstwie doprowadził do polaryzacji, która oznaczała przewrót dotychczasowych, zastanych form organizacji społeczeństw, ich instytucji władzy politycznej, a także globalnej gospodarki.

Podstawą globalnych zmian w środowisku bezpieczeństwa był rozpad bloku wschodniego, który zmienił przestrzeń geopolityczną, od Europy Środkowej po Daleki Wschód. Następstwa tego odczuły tak odległe od nich regiony, jak: Ameryka Środkowa, Karaiby, Afryka Północna i Środkowa, Bliski Wschód, Azja

Centralna. W każdym z tych obszarów natura wpływów, które wywierał Związek Radziecki wraz z blokiem wschodnim, została zastąpiona przez inne podmioty, przede wszystkim Stany Zjednoczone, które wyszły zwycięsko z zimnowojennej konfrontacji. Na tym tle rola państw Europy Zachodniej sprowadziła się do konsolidacji wokół instytucji Wspólnot Europejskich. Było to podyktowane koniecznością ułożenia ich stosunków w warunkach zjednoczenia Niemiec. Towarzyszące temu procesy powołania Unii Europejskiej wraz z jej sukcesywnym rozszerzaniem na kolejne państwa członkowskie w latach 1995–2013 oraz reformą traktatów doprowadziły do powstania organizacji aspirującej do odgrywania roli globalnej. Fakt ten można zaliczyć do bezpośrednich następstw upadku Związku Radzieckiego i bloku wschodniego. W rezultacie tej zmiany paradoksalnie uległ zwiększeniu wpływ Rosji na kraje Unii Europejskiej oraz możliwość realizacji swych interesów prowadzących do odbudowy mocarstwowej pozycji, podobnej do tej z czasów Związku Radzieckiego, choć w zmienionych uwarunkowaniach międzynarodowych. Należy podkreślić, że Federacja Rosyjska nie dokonała przy tym przewartościowania w podejściu do Unii Europejskiej, podobnie jak większość państw europejskich w niej skupionych. Ten stan rzeczy sprawia, że Rosja stosunkowo niedużym nakładem sił i środków jest w stanie wpływać na postawy podmiotów, od których potencjalnie najwięcej zależy w stosunkach międzynarodowych. W efekcie, dokonuje istotnego zróżnicowania w samej Unii, poddając ją jako całość swoim wpływom.

Rozpatrując geopolityczny kontekst zaangażowania Federacji Rosyjskiej w kreowanie systemu bezpieczeństwa europejskiego, należy podkreślić naturę rosyjskich interesów bezpieczeństwa: politycznego i militarnego.

W zakresie interesów politycznych można zidentyfikować ich podwójny kontekst, który wyraża się w utrzymaniu wpływu politycznego zarówno na obszarach byłego imperium radzieckiego, jak i szerzej w Europie. Dążenie to jest wynikiem powstania po rozpadzie ZSRR nowego układu geostrategicznego, w którym Federacja Rosyjska jest zmuszona „zmierzyć się” z problemami ograniczania swoich wpływów. A.Z. Kamiński i L. Kościuk charakteryzują ten proces następująco: „Rozpad ZSRR stworzył nowe położenie geostragiczne przede wszystkim dla [...] Rosji. Jest ona obecnie otoczona przez suwerenne państwa, które uprzednio wchodziły w skład bądź imperium rosyjskiego, bądź ZSRR. W kategoriach strategiczno-wojskowych przed rokiem 1989 Rosja sięgała swoją obecnością samego środka Europy, aż po Łabę. Obecnie jej pozycja uległa redukcji przestrzennej. Utraciła ona swe przyczółki w Europie Środkowej. Trudno również przewidzieć, w jaki sposób ułożą się jej związki z najbliższym otoczeniem. Najbardziej wysuniętą na zachód rubieżą Rosji jest niewielka, choć silnie zmilitaryzowana enklawa kaliningradzka stanowiąca integralną część Rosji”.

Mając na uwadze powyższą ideę, działania polityczne Federacji Rosyjskiej sprowadzają się do poszerzania wpływu politycznego zarówno na obszarach byłego imperium radzieckiego, jak i na kontynencie europejskim. Jest to związane

z dążeniem do takiego ułożenia stosunków w Europie, które reprezentowałyby korzystne dla Rosji rozwiązania zarówno polityczne, jak i towarzyszące im militarne. Przykładem dążenia Federacji Rosyjskiej do zapewnienia korzystnych dla niej rozwiązań była m.in. kwestia takiego ułożenia stosunków polityczno-wojskowych w Europie Środkowej, które uwzględniałoby rosyjskie priorytety (wykluczenie militarnego wsparcia USA dla państw regionu, ograniczenie ich potencjału militarnego) przy zachowaniu „szczególnej” pozycji samej Rosji w zakresie limitów w jej siłach zbrojnych, jak i ich elastycznego modyfikowania. Zdaniem W. Marciniaka, podstawy rosyjskiego zaangażowania w kreowanie systemu bezpieczeństwa międzynarodowego wynikają z potrzeby zachowania imperialnej pozycji Federacji Rosyjskiej (bądź budowy tejże).

Od upadku Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich udział Federacji Rosyjskiej w kształtowaniu bezpieczeństwa międzynarodowego, ewoluując w czasie i geopolitycznej przestrzeni, był i jest determinowany przez jej dążenia do wypełnienia „historycznej roli” narodu rosyjskiego. Ów mit, będący wartością określającą rosyjskie działania polityczne i wojskowe, sprawia, że bezpieczeństwo międzynarodowe, podobnie jak w okresie minionej zimnej wojny, stanowi w dalszym ciągu pochodną rosyjskich zapatrywań na pozycję rosyjskiego państwa w Europie i na świecie.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Вопрос распада биполярной системы, образовавшейся в результате холодной войны, и возникновения новой действительности в международных отношениях является, бесспорно, предметом размышлений на тему построения системы безопасности после распада СССР. Системы, в которой в 90-х годах Российская Федерация не играла значительной роли в связи с внутренней слабостью государства. Ситуация изменилась во время правления Владимира Путина и поиска Россией новой модели своего места в международных отношениях.

Ярослав Грыз

Глобальный характер перемен, вызванных распадом СССР и созданием Российской Федерации, необходимо рассматривать как исходный и первоочередной фактор при оценке последствий перемен в сфере международной

безопасности. Распад империи привел к появлению постидеологического общественного пространства как на территории бывшего СССР, так и в Российской Федерации, а впоследствии аксиологических основ функционирования единиц, общественных групп, государственных общностей, поиску новых форм общественного, экономического, политического развития, которые охватывали постсоветское пространство, упразднению центральной идеи удержания определенной формы внутреннего порядка, идентичного СССР, а также порядка внешнего, в его окружении, с применением, прежде всего, военной силы как основного связующего средства всех политических действий.

В результате упомянутых преобразований изменилась также парадигма международной безопасности, а в ней роль силы международных союзов, институтов и организаций. Встряска была такой неожиданной, что некоторые считали ее началом новой эпохи в истории человечества (Ф. Фукуяма). Ее синонимом, как утверждает Р. Каган, стала рациональность, прогресс и сотрудничество, результаты которого могли быть только позитивными для всего человечества.

В российской международной политике „ориентиром”, ее детерминантой, является историческая позиция Союза Советских Социалистических Республик. По мнению, Э. Лукаса, она является исходной идеей при идентификации современных интересов государства, реализуемых в различных частях мира. Новые международные реалии создают при этом контекст для изображения роли России (роли глобальной державы, формирующей судьбы мира), ее международной позиции и целей, составляющих ее образ. Здесь необходимо подчеркнуть особую роль международных обусловленностей как детерминанты российской внешней политики.

Для наследницы СССР – Российской Федерации – период после его распада был отмечен политическим, экономическим, общественным и культурным хаосом. В каждой из этих сфер, традиционно закрепленных за государством, появилась инерция в области организации и принятия решений, усиливаемая политическим руководством. В результате такого порядка вещей на территории постсоветского пространства и на территории бывшего восточного блока очень быстрыми темпами начали происходить изменения. Это были перемены в осознании места и времени трансформации, а их результатом был поиск новых форм существования и развития. Это не могло не повлиять на образ мышления и поведения отдельных людей, их групп и целых стран в других частях света.

Процессы трансформации, называемой демократической и рыночной, стали ведущими. В некоторых случаях они сознательно были отвергнуты либо изменены, что привело к политическому выбору, признанному недостойным поведения власти. При этом зародилась ось конфликта между различными концепциями реализации власти, касавшегося гражданских

свобод. Этот конфликт стал ведущим в XXI веке между наиболее и наименее развитыми странами нашей планеты. Их принадлежность к одной из названных сфер не играет при этом решающей роли. Эту роль играет идеология, которая имеет разные корни и проявляется также на территориях стран, признаваемых неразвитыми, ставших в начале XXI века генератором идеологических перемен.

Согласие на определенную форму реализации власти и форму оказания влияния в современном мире, как и отсутствие такого согласия, следует считать ведущим результатом распада Советского Союза. Когда предыдущая формула, ассоциируемая с восточным блоком, прекратила свое существование, появился запрос на следующую, более совершенную. Таковой в начале 90-х годов XX века была признана формула либерально-демократическая, которую некоторые (Ф. Фукуяма) считали последней в развитии человечества.

Распад СССР в начале 90-х годов вызвал два явления: консолидацию и дезинтеграцию современного мира, ускоренные распространением технологии обмена информацией. По мнению многих экспертов, все это привело к поляризации, которая означала переворот предшествующих, застоявшихся форм организации обществ, их институтов политической власти, а также глобальной экономики.

Основой глобальных перемен в сфере безопасности был распад восточного блока, который изменил геополитическое пространство от Центральной Европы до Дальнего Востока. Последствия этого процесса ощутили даже такие далекие регионы, как Центральная Америка, Карибские острова, Северная и Центральная Африка, Ближний Восток, Центральная Азия. Влияние, которое оказывал Советский Союз и весь восточный блок в каждом из этих регионов, было заменено другими субъектами, прежде всего Соединенными Штатами, которые вышли победителем из конфронтации времен холодной войны. На этом фоне роль государств Западной Европы свелась к консолидации вокруг институтов Европейских сообществ. Это было продиктовано необходимостью упорядочения их взаимоотношений в условиях объединения Германии. Сопутствующие этому процессы создания Европейского союза, вместе с его последовательным расширением за счет очередных стран-членов в 1995–2013 гг., а также реформированием договоров, привели к появлению организации, претендующей на глобальный статус. Этот факт можно отнести к непосредственным последствиям распада Советского Союза и восточного блока. В результате таких перемен парадоксально увеличилось влияние России на страны Европейского союза, а также появилась возможность реализации ее интересов, ведущих к восстановлению великодержавной позиции, сравнимой с позицией времен Советского Союза, хотя и в измененной международной ситуации. Необходимо подчеркнуть, что Российская Федерация не осуществила переоценку в подходе к Европейскому союзу, так же как и большинство европейских стран, в него входящих. Такой порядок вещей приво-

дит к тому, что Россия, при относительно небольших затратах сил и ресурсов, в состоянии оказывать влияние на поведение субъектов, от которых потенциально очень многое зависит в международных отношениях. В результате этого Россия приводит к значительной дифференциации внутри самого Европейского союза, подвергая его как целостную организацию своему влиянию.

Рассматривая геополитический контекст вовлеченности Российской Федерации в процесс формирования системы европейской безопасности, необходимо обратить внимание на природу российских интересов в этой сфере: политического и военного.

В области политических интересов можно идентифицировать их двойственный контекст, который выражается в удержании политического влияния как на постсоветском пространстве, так и на более широком пространстве в Европе. Такое стремление является результатом появления после распада Советского Союза нового геостратегического порядка, в котором Российская Федерация вынуждена „смириться” с проблемой ограничения своего влияния. А.З. Каминский и Л. Кошук так характеризуют данный процесс: „Распад СССР создал новое геостратегическое положение вещей прежде всего для [...] России. В настоящее время она окружена независимыми государствами, ранее входившими в состав либо Российской империи, либо СССР. В военно-стратегическом плане до 1989 года Россия своим присутствием достигала самого центра Европы, вплоть до Эльбы. В настоящее время ее позиция подверглась пространственному сокращению. Россия утратила свои плацдармы в Центральной Европе. Так же тяжело предвидеть, каким образом сложатся ее отношения с ближайшим окружением. Наиболее удаленный к западу российский рубеж – это небольшой, хотя и сильно военизированный калининградский анклав, являющийся интегральной частью России”.

В связи с вышеупомянутым, деятельность Российской Федерации сводится к расширению политического влияния как на территории бывшей советской державы, так и на европейском континенте. Это связано со стремлением к установлению таких взаимоотношений в Европе, которые бы представляли как политическую, так и сопровождающую ее военную выгоду для России. Примером стремления Российской Федерации к обеспечению выгодных для нее решений был, в частности, вопрос установления таких военно-политических отношений в Центральной Европе, которые бы учитывали российские приоритеты (исключение военной поддержки США государств региона, ограничение их военного потенциала), при сохранении „особой” позиции самой России в вопросе ограничения ее военных сил как и их гибкого модифицирования. По мнению В. Марчиняка, основа российского участия в построении международной системы безопасности является результатом необходимости сохранения (либо создания) великодержавной позиции Российской Федерации.

С момента распада Союза Советских Социалистических Республик участие Российской Федерации в формировании международной безопасности,

эволюционируя в геополитическом пространстве и времени, было прежде и сейчас обусловлено ее стремлением к исполнению „исторической роли” русского народа. Этот миф, являющийся ценностью, определяющей российскую политическую и военную деятельность, является причиной того, что международная безопасность, как и в период прошедшей холодной войны, все еще представляет собой производную претензий на позицию российского государства в Европе и мире.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Soviet Union's collapse changed dramatically the international relations system. The cold war bi-polar world came to an end. Russia as a successor state to the Soviet Union faced the challenge of finding for herself in the international relations system a new role corresponding with her potential.

Jarosław Gryz

The fall of the USSR was a starting, but also a referential point for new international security dynamics. For many, the new security paradigm was based on rationality, progress and cooperation, all of which could contribute to peaceful transformation. Simultaneously, the post-Cold war global system introduced both disintegration damaging social, political and economic structures and new axes of conflict primarily connected with the rejection of liberal and democratic order. In the new circumstances, where the USA became a dominant global player and the European Union expanded and consolidated, the Russian Federation had to conceptualize its new role. After the initial period of political, economic and social instability devoid of clear vision, Russian authorities now aim at regaining political influence mainly in former Soviet bloc countries and generally in Europe. Especially in Central Europe, Russia wants to shape military realities and demands special rights. Russian involvement in international security is rooted in the need to regain and sustain imperial position. Paradoxically, there is a component of continuity in Russian security thinking, as far as the myth of historical role of the Russian people is still of crucial importance.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Idea *glasnosti* wyzwoliła w obywatelach ówczesnego ZSRR dyskusję o kwestiach tożsamości narodowej. W Rosji zwłaszcza, ale także w innych republikach coraz częściej podejmowano kwestie przynależności cywilizacyjno-kulturowej. Obywatele zaczęli toczyć spory o przynależność do Zachodu czy Wschodu. Do dziś dla wielu z nich nie jest to problem rozstrzygnięty.

Stanisław Bieleń

Kwestia tożsamości wyłania się jako centralny problem w definiowaniu państwa i społeczeństwa rosyjskiego, które od 30 lat przechodzi głęboką transformację w płaszczyźnie wewnętrznej i międzynarodowej. Okazuje się, że tożsamość zbiorowa (narodowo-państwowa) jest równie ważna jak bezpieczeństwo czy suwerenność. Wszystkie te wartości decydują bowiem o zaspokojeniu podstawowych interesów egzystencjalnych w coraz bardziej współzależnym i uniformizującym się świecie.

Kierując państwem radzieckim, Michaił Gorbaczow zainicjował ważne procesy przewartościowań doktrynalnych i instytucjonalnych. Choć jego zamiarem nie była likwidacja ZSRR (tę przypisywał zdradzie wyalienowanej nomenklatury partyjnej i państwowej, nie rozumiejąc do końca złożonych uwarunkowań rozpadu imperium), to jednak wprowadził to, czym się chlubił: nieodwracalność zmian w społeczeństwie radzieckim (rosyjskim). Zainicjował otwartą dyskusję wokół spraw ustrojowych, zakończył kilkudziesięcioletnią konfrontację zimnowojenną z Zachodem oraz położył podwaliny pod reformy demokratyzacyjne i wolnorynkowe. Państwo radzieckie raptem przestało istnieć, ale na porządku dnia stanęła kwestia nowej tożsamości narodowo-państwowej. Nie ulega bowiem wątpliwości, że rozpad ZSRR stanowił dla Rosjan, ale i obywateli innych republik degradację starej sowieckiej tożsamości. Przede wszystkim uświadomiono sobie utratę statusu supermocarstwa, podważono legitymizację ideologiczną imperium, które jako ideokracja kompensowało braki w sferze gospodarczej rewolucyjną ideologią o charakterze ekspansywnym. Imperium radzieckie było w dużej mierze wytworem ideologii, a nie siły. Ideologię uznawano za najważniejszy spośród

niemierzalnych komponentów potęgi, decydujący o ostatecznym rachunku sił w stosunkach międzynarodowych. Krach dotychczasowej tożsamości wywołał potrzebę kompensacji w postaci narastania tendencji restauracyjnych, jak i powrotu do szczególnej misji narodu rosyjskiego w przestrzeni poradzieckiej.

Rosja od wieków zmagala się z dylematem swojej odmienności cywilizacyjnej. Ścierały się zwykle ze sobą dwie interpretacje. Jedna broniła specyfiki rosyjskiej w ramach Europy, druga natomiast stawiała na całkowitą odmiennosc od Zachodu. Szczególnie jaskrawo przeciwstawiano te dwie interpretacje w XIX w., kiedy doszło do sporu między zapadnikami i słowianofilami. Mimo, że bolszewicy jednoznacznie przeciwstawili Rosję Zachodowi, to jednak także w czasach radzieckich owa binarność dawała o sobie znać, a z nową siłą ujawniła się właśnie w drugiej połowie lat 80. XX w. Koncepcja „nowego myślenia” sprzyjała spojzeniu na doświadczenia Zachodu pod kątem akceptacji takich wartości, jak rządy prawa, parlamentaryzm, podział władz, prawa człowieka i inne, które zaczęto zaliczać do „wartości ogólnoludzkich”, możliwych do zaadaptowania niezależnie od toczącej się walki klasowej. Zwolennicy otwarcia na zachodnie wartości nie byli ortodoksyjnymi dogmatykami. Przestali pryncypialnie bronić odmienności radzieckiego modelu rozwoju. W ramach *glasnosti* pozwolono na krytykę dotychczasowego archetypu ustrojowego, wskazując na konieczność włączenia się w nurt przemian cywilizacyjnych, których standardy wyznaczały najwyżej rozwinięte państwa zachodnie. Można zatem stwierdzić, że u podstaw głębokich przewartościowań i idealistycznych zapatrywań kierownictwa radzieckiego z M. Gorbaczowem na czele leżała nadzieja na uratowanie systemu radzieckiego poprzez przeszczepienie na jego grunt sprawdzonych wzorów i instytucji świata zachodniego. Wkrótce jednak okazało się, że trudności w przeprowadzeniu skutecznych reform prowadzą do głębokich rozczarowań społecznych i podziałów w kierownictwie politycznym. Kolejny raz zwolennicy westernizacji Rosji okazali się „zradzieckimi nihilistami”, próbującymi narzucić jej obce wartości i wzory ustrojowe. Okres *pieriestrojki* pobudził nową falę sporu o możliwy powrót Rosjan do „klubu” narodów demokratycznych, ale sytuacja gospodarcza skazała zwolenników liberalnych reform (Jegora Gajdara, Gienadija Burbulisa, Michaiła Połtoranina, Witalija Czurkina, Andrieja Kozyriewa i innych) na klęskę. Być może przyczyny porażki atlantystów tkwiły nie tylko w uwarunkowaniach wewnętrznych, ale także w braku zdecydowanej pomocy zewnętrznej. Zwracał na to uwagę Aleksander Janow, dowodząc, że samotransformacja społeczeństwa przesiąkniętego długowiekową imperialną tradycją jest niemożliwa do przeprowadzenia, bez specjalnego programu poparcia dla demokratycznych reform, także w wymiarze materialnym. Świat zachodni do dzisiaj nie dokonał w tej sprawie uczciwego „rachunku sumienia” (A. Brown).

Najważniejszym efektem *pieriestrojki* okazała się dezideologizacja w postrzeganiu wzajemnym Rosji i Zachodu. Odejście od ortodoksyjnych dogmatów ideologicznych było spowodowane coraz większą świadomością przywódców

radzieckich, że współczesny kapitalizm różni się pod wieloma względami od historycznego i ma całkiem pokaźne rezerwy rozwoju. Rosjanie zaczęli deklorować powrót do „wspólnego europejskiego domu”, co oznaczało poszukiwanie, a może powrót do utraconej niegdyś tożsamości. Nie chodziło oczywiście o to, że Rosja miałaby stać się częścią Zachodu, ale o wejście na podobną drogę, którą podążały w swoim rozwoju państwa kapitalistyczne.

Przyznanie priorytetu interesowi narodowemu przed interesami klasowymi było najważniejszym przejawem dezideologizacji, wpływającym na kształtowanie się nowej tożsamości międzynarodowej ZSRR, a następnie Rosji. Gorbaczow, oferując światu i swojemu państwu pragmatyczną wizję postępowania w stosunkach międzynarodowych, zdjął po raz pierwszy w dziejach komunistycznego państwa ideologiczną maskę z polityki zagranicznej. To wtedy zaczęto wracać do starych rozważań geopolitycznych, w których najważniejszym nurtem okazał się eurazjatyzm. Konsekwencją odrzucenia ideologicznych schematów stała się konieczność ponownego zdefiniowania środowiska międzynarodowego, co oznaczało rewizję rozmaitych stereotypów i wizerunków wroga, przewartościowanie celów i dopasowanie do nich posiadanych środków, innowacyjność i kreatywność w zakresie metod i sposobów postępowania ze światem zewnętrznym.

Zaniechanie wykładni ideologicznej w ocenie środowiska międzynarodowego pozwoliło na otwarcie dyskusji na temat demilitaryzacji bezpieczeństwa międzynarodowego. Odrzucenie wojny jako możliwego instrumentu osiągnięcia celów w stosunkach międzynarodowych oznaczało radykalne zmniejszenie ryzyka wybuchu konfliktu zbrojnego między ZSRR a państwami NATO. Oznaczało też elastyczność i dynamizm w prowadzeniu negocjacji rozbrojeniowych, inicjowanie środków budowy zaufania, aktywizację ONZ, jednostronne redukcje sił zbrojnych, zakończenie wojny afgańskiej czy wreszcie przyzwolenie na zjednoczenie Niemiec. Wszystko to wskazywało, że nowa tożsamość międzynarodowa ZSRR ery Gorbaczowa nie opiera się jedynie na chwytach taktycznych i propagandowych, ale ma mocną podbudowę w przemyślanej strategii.

Związek Radziecki rezygnował z myślenia imperialistycznego, godząc się na utratę sfery wpływów w Europie Środkowo-Wschodniej. Państwa tego regionu stanowiły najważniejszy obszar strategicznych interesów blokowych. Przyznając im prawo swobodnego wyboru, ZSRR faktycznie akceptował pluralizm ustrojowy, różnorodność i odmiennność rozwiązań społecznych, gospodarczych i politycznych, poszanowanie dla specyfiki interesów narodowych. „Suwerenność i niepodległość, równoprawność i nieingerencja – podkreślał M. Gorbaczow w pracy *Przebudowa i myślenie dla naszego kraju i dla całego świata* – stały się ogólnie uznanymi normami stosunków międzynarodowych, co samo w sobie jest wielką zdobyczą XX stulecia”. Nie trzeba dodawać, że nowa polityka radziecka otworzyła państwom środkowoeuropejskim drogę do nowych afiliacji międzynarodowych w stronę Zachodu.

Obecnie, po 30 latach od czasów rozpoczęcia przemian ustrojowych w ZSRR powraca ciągle to samo pytanie, czy rosyjska tożsamość narodo-państwowa nadal pozostaje w okowach binarnego sporu między zwolennikami specyficznej i unikalnej drogi rozwoju a imitacją wzorów zachodnich. Są to pytania o drogi modernizacji ustrojowej Rosji, które napotykają na wiele barier o charakterze obiektywnym i subiektywnym. Podstawowe pytanie dotyczy tego, czy Rosja jest w stanie wyzwolić się od tego dylematu.

Niezależnie od wszystkich kontrowersji wokół specyficznej drogi rozwoju Rosji nie ulega wątpliwości, że budowa jej nowej tożsamości nie byłaby możliwa bez M. Gorbaczowa i jego *pieriestrojki*. W dzisiejszej Rosji niemożliwy jest powrót do totalitaryzmu, ale to wcale nie oznacza, że łatwo jest jej zbudować demokratyczny system polityczny i zrezygnować z ambicji władczych wobec innych narodów i państw. Poradziecka Rosja nie jest zatem ani prostą kontynuacją ZSRR, ani nowym wydaniem imperium carskiego, choć odwołuje się w definiowaniu samej siebie do bogatego dziedzictwa każdej z tych formacji ustrojowych. Nie odcina się od orientacji prozachodniej i proeuropejskiej, ale wskazuje także na atrakcyjność opcji eurazjatyckiej. To bardzo komplikuje jej wizerunek w oczach odbiorców zewnętrznych.

Jak twierdzi D. Treisman, Rosja do dzisiaj nie uporała się z kryzysem własnej identyfikacji. Trwałym elementem jej tożsamości międzynarodowej jest kompleks obcości, czyli utrata poczucia „zadomowienia” w świecie. Rosja wciąż nie potrafi odpowiedzieć sobie na pytanie, na czym polegają jej żywotne interesy – czy na uczestniczeniu w światowym rozwoju gospodarczym i cywilizacyjnym, czy na ekspansywnym dążeniu do dawnej potęgi, kiedy to najważniejszym było podporządkowanie sobie innych i zdobycie największych wpływów.

Obecnie stosunki Rosji z Zachodem znajdują się w sytuacji patowej. Rosja czuje się osaczana przez Zachód, spychana na peryferie systemu międzynarodowego, wykluczana z gremiów decyzyjnych i izolowana na arenie międzynarodowej. Rosjanie uznają Zachód, a zwłaszcza Stany Zjednoczone i Unię Europejską za współwinne zaistniałego stanu rzeczy.

Na tym tle współczesna Rosja dokonuje takiego wyboru ideowego, który polega na silnej determinacji na rzecz odzyskania statusu mocarstwa, utraconego przez „niefortunny zbieg okoliczności”. Rosja pod rządami Władimira Putina zaczęła domagać się prawa do definiowania własnych interesów, przyjmując wizję świata wielobiegunowego, a nie opartego na monocentryzmie i hegemonii jednej z potęg. Skonsolidowana i coraz silniejsza stała się wyzwaniem dla supremacji Stanów Zjednoczonych i Zachodu jako całości, gdyż zaczęła poszukiwać własnych rozwiązań integracyjnych, od BRICS począwszy, poprzez Szanghajską Organizację Współpracy, po Unię Eurazjatycką.

Wykorzystanie specyficznego dualizmu tożsamości – europejskiej pod względem cywilizacyjnym i eurazjatyckiej pod względem geopolitycznym – daje Rosji możliwość wpływania na najważniejsze procesy zarówno na Zachodzie, jak

i na Wschodzie. Otwarte pozostaje pytanie, czy jej śmiało artykułowane aspiracje mocarstwowe nie staną się przyczyną nowej groźnej konfrontacji w stosunkach międzynarodowych.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Идея гласности породила у граждан СССР дискуссию по вопросу национального самоопределения. Прежде всего в России, но и в других республиках, все чаще поднимался вопрос цивилизационно-культурной принадлежности. Граждане начали дискуссию о принадлежности к Западу либо к Востоку. До сегодняшнего дня для многих из них этот вопрос остается не разрешенным.

Станислав Белень

Проблема самоидентификации в российском обществе и государстве, которое в течение последних 30 лет находится в процессе глубокой трансформации, как во внутренней плоскости, так и на международном уровне, является вопросом центрального характера. Оказывается, коллективная (национально-государственная) самоидентификация является таким же важным элементом, как и вопросы безопасности и суверенитета. Эти ценности являются решающими для реализации основных, жизненно важных интересов во все более взаимозависимом и унифицирующемся мире.

Руководя советским государством, Михаил Горбачев инициировал важные процессы доктринальной и институциональной переоценки. Хотя его целью и не была ликвидация СССР (это он приписывал отчужденной партийной и государственной номенклатуре, не понимая при этом до конца сложных процессов распада империи), он считал своей заслугой популяризацию идеи неизбежности перемен в советском (российском) обществе. М. Горбачев инициировал дискуссию вокруг проблемы государственного устройства, повлиял на завершение многолетней конфронтации с Западом, а также заложил фундамент демократических и рыночных реформ. Советское государство вдруг перестало существовать, и на повестке дня встал вопрос нового национального и государственного самоопределения. Нет сомнений в том, что распад СССР стал для россиян, а также граждан других республик началом деградации старой советской самоидентификации.

Прежде всего была осознана утрата статуса великой державы, подвергнута сомнению идеологическая легитимность империи, которая как идеократия компенсировала недостатки в сфере экономики экспансивной революционной идеологией. Советское государство в большой мере было продуктом идеологии, а не силы. Идеология признавалась важнейшим из неизмеримых компонентов мощи, имеющим решающее значение в конечном балансе сил на международной арене. Провал предыдущей самоидентификации вызвал необходимость компенсации в виде усиления реставрационных тенденций, как и возврата к идее особой миссии русского народа и постсоветского про-странства.

Россия издавна боролась с проблемой своей цивилизационной особен-ности. Между собой сталкивались обычно две интерпретации. Одна защищала российскую специфику в рамках Европы, другая делала упор на абсолютное несходство с Западом. Особенно ярко противопоставлялись эти две идеи в XIX веке, когда произошел спор между западниками и славянофилами. Несмотря на то, что большевики однозначно противопоставляли Россию Западу, и в советское время эта культурная бинарность также давала знать о себе, именно во второй половине 80-х годов XX века она проявилась с новой силой. Концепция „нового мышления” способствовала оглядке на западный опыт (с точки зрения верховенства закона, парламентаризма, разделения властей, прав человека и т.д.), признанный „общечеловеческой ценностью”, которую можно принять независимо от происходящей классовой борьбы. Сторонники открытости к западным ценностям не были ортодоксальными догматиками. Они перестали принципиально защищать особенности советской модели развития. В рамках политики гласности появилась возможность критиковать предыдущий архетип государственного устройства, указывая на необходимость включения в процесс цивилизационных перемен, стандарт которых задавали развитые западные страны. В связи с этим можно сказать, что в основе глубокой переоценки ценностей и идеалистического уклона советского руководства во главе с М. Горбачевым лежала надежда на спасение советской системы путем привития ей проверенных шаблонов и институтов западного мира. Вскоре, однако, оказалось, что трудности с проведением успешных реформ ведут к общественному разочарованию и разладу в рядах политическо-го руководства. В очередной раз сторонники вестернизации России оказались „предательскими нигилистами”, стремящимися навязать ей чужие ценности и шаблоны государственного устройства. Период перестройки пробудил новую волну споров о возможном возврате россиян в „клуб” демократических наций, однако экономическая ситуация привела сторонников либеральных реформ (Егор Гайдар, Геннадий Бурбулис, Михаил Полторанин, Виталий Чуркин, Андрей Козырев и др.) к провалу. Возможно, причины провала атлантистов были обусловлены внутренней ситуацией, а также отсутствием решительной внешней помощи. На это обращал внимание Александр Янов,

указывая, что самотрансформация общества, пропитанного многовековой имперской традицией, невозможна без специальной программы поддержки демократических реформ, в том числе в материальном плане. Западный мир до сих пор не „очистил совесть” в этом вопросе (А. Браун).

Самым важным результатом перестройки оказалась деидеологизация во взаимном восприятии России и Запада. Отход от ортодоксальных идеологических догм был спровоцирован все большим осознанием советским руководством того, что современный капитализм по многим аспектам отличается от исторического и имеет достаточно привлекательные ресурсы развития. Россияне начали декларировать возврат к идее „общего европейского дома”, что означало поиски, а возможно возврат к утерянной когда-то самоидентификации. Конечно, речь шла не о том, что Россия должна была стать частью Запада, а о ее выходе на такой же путь, по которому в своем развитии шли капиталистические страны.

Признание приоритета национальных интересов над классовыми было самым важным проявлением деидеологизации, влияющим на формирование новой международной самоидентификации СССР, а позже России. Горбачев, предлагая миру и своей стране прагматический взгляд на поведение в международных отношениях, впервые в истории коммунистической страны снял идеологическую маску с внешней политики. Именно тогда начался возврат к старым геополитическим идеям, среди которых наиболее важным течением оказалось евразийство. Следствием отказа от идеологических схем стала необходимость вторичного определения международного сообщества, что означало пересмотр стереотипов и образов врага, переоценку целей и приспособление их к имеющимся средствам, инновационность и креативность в области методов и способов общения с внешним миром.

Отказ от идеологической оценки международного сообщества привел к дискуссии на тему демилитаризации системы международной безопасности. Отказ от войны как возможного инструмента достижения целей в международных отношениях означал радикальное снижение риска возникновения вооруженного конфликта между СССР и странами НАТО. Это также означало эластичность и динамизм в проведении переговоров по вопросам разоружения, инициацию средств построения взаимного доверия, активизацию ООН, одностороннее сокращение вооруженных сил, окончание афганской войны и в конце концов согласие на объединение Германии. Все это показывало, что новая международная самоидентификация СССР времен Горбачева не базировалась на тактических и пропагандистских ценностях, но имеет прочный фундамент в продуманной стратегии.

СССР отказался от имперского мышления, мирясь с потерей сферы влияния в Центральной и Восточной Европе. Страны этого региона являлись самой важной областью стратегических интересов блока. Признавая за ними право свободного выбора, СССР фактически одобрял плюрализм государственного

устройства, разнообразие социальных, экономических и политических решений, а также уважение национальных интересов. „Суверенность и независимость, равноправие и невмешательство, – подчеркивал М. Горбачев в своей работе. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира, – стали общепризнанными нормами международных отношений, что само по себе является большим достижением XX века”. Не надо добавлять, что новая советская политика открыла возможность установления центральноевропейскими странами новых международных контактов с Западом.

В настоящее время, спустя тридцать лет с момента начала изменения государственного устройства в СССР, все еще встает один и тот же вопрос, остается ли российская национальная и государственная самоидентификация под влиянием бинарного спора между сторонниками специфического и уникального пути развития и имитацией западных шаблонов. Это вопросы о путях модернизации государственного устройства России, которые встречаются со многими препятствиями объективного и субъективного характера. Основной вопрос касается того, в состоянии ли Россия освободиться от этой дилеммы.

Независимо от всех споров вокруг специфического пути развития России, нет сомнений в том, что формирование новой самоидентификации не было бы возможно без Горбачева и его перестройки. В современной России невозможен возврат к тоталитаризму, однако это совсем не значит, что ей легко построить демократическую политическую систему и отказаться от властных амбиций по отношению к другим странам и народам. В связи с этим постсоветская Россия не является ни прямым продолжением СССР, ни новой версией царской империи, хотя при самоопределении ссылается на богатое наследие каждой из этих государственных формаций. Россия не отгораживается от прозападной и проевропейской ориентации, но указывает также на привлекательность евразийской идеи, что очень осложняет ее образ в глазах внешних наблюдателей.

Как утверждает Д. Трейсман, Россия до сегодняшнего дня не справилась с кризисом собственной самоидентификации. Прочным элементом ее самоидентификации является комплекс отчужденности, т.е. потеря чувства „оседлости” в мире. Россия все еще не в состоянии ответить себе на вопрос, в чем заключаются ее жизненные интересы – то ли в участии в мировом экономическом и цивилизационном развитии, то ли в экспансивном стремлении к былой мощи, когда самым важным было подчинение себе других и получение наибольшего влияния.

В настоящее время отношения России с Западом находятся в патовой ситуации. Россия чувствует себя загоняемой Западом, сдвигаемой на периферию международной системы, исключенной из сообщества, принимающего решения, изолированной на международной арене. Россияне считают Запад, а в особенности Соединенные Штаты и Европейский союз, причастным к установившемуся порядку.

На этом фоне современная Россия принимает такой идейный выбор, который заключается в сильной детерминации к возврату статуса державы, утраченного в результате „неудачного стечения обстоятельств”. Россия под управлением Владимира Путина начала добиваться права на определение собственных интересов, исходя из образа многополярного мира, а не мира, основанного на моноцентризме и гегемонии одной из сил. Консолидированная и все более сильная Россия стала угрозой для превосходства Соединенных Штатов и Запада как единого целого, поскольку начала искать собственные интеграционные пути, начиная с БРИКС, Шанхайской организации сотрудничества до Евразийского союза.

Использование специфической двойственности самоидентификации – европейской с цивилизационной точки зрения и евразийской с геополитической – дает России возможность влиять на важнейшие процессы как на Западе, так и на Востоке. Открытым остается вопрос, не станут ли ее открыто демонстрируемые имперские стремления причиной новой опасной конфронтации в международных отношениях.

Alicja Stepień-Kuczyńska

The *glasnost* concept opened a heated debate among the nations constituting Soviet Union's society. This debate concerned mostly national identity. Russians were also caught in this process and they were trying to find their civilizational niche. The question of where they belong to, opened up by *glasnost*, is far from being resolved. Are Russians still divided between West and East?

Stanisław Bieleń

Mikhail Gorbachev, the last General Secretary to the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union was responsible for significant doctrinal and institutional changes as far as Soviet Union's political system is concerned. While dismantling Soviet Union was not his main goal, his decisions paved the way to important and irreversible social changes in Soviet Union/Russia. He has commenced an open discussion concerning political order, put an end to the Cold War confrontation with the West, and laid the groundwork for democratic and free-market reforms. What seems to be even more important was the necessity of providing new national identity for the Russian society as the old one

(Soviet identity) was compromised. Russia was deprived of Soviet Union's imperial status and wanted to invent new identity well-matched with Russian ambition to regain lost status and its self-proclaimed mission in the post-Soviet area. The relations between Russia and the West were freed from ideological straightjacket as Soviet Union's/Russia's elites declared their readiness to embrace European values, enter "common European home" – not to become part of the West, but to follow its developmental path. So far contemporary Russia has not been able to cope with the identity crisis. One of the most durable components of her international identity is an alienation complex, born out of its being "unanchored" in the international system. Russia is still unable to answer some fundamental questions. What are her vital, national interests? Should it be part of the global economic and civilizational development or should it rapidly and resolutely regain her former power based on subjugating others?

Alicja Stepień-Kuczyńska

W polityce międzynarodowej Michaiła Gorbaczowa należy podkreślić zapoczątkowanie kontaktów z Watykanem. Wobec roli Jana Pawła II w ówczesnych wydarzeniach światowych należy przypomnieć m.in. wizytę Gorbaczowa u papieża i zmiany, na jakie mógł liczyć Kościół katolicki w związku z tą wizytą.

Marian Wilk

Jednym z mniej znanych obszarów działalności politycznej Michaiła Gorbaczowa są jego kontakty z Watykanem podczas pontyfikatu papieża Jana Pawła II. Ich początkiem była wizyta w Moskwie w dniach 8–14 czerwca 1988 r. na uroczystościach związanych z obchodami rocznicy przyjęcia chrztu przez Ruś Kijowską delegacji Stolicy Apostolskiej z sekretarzem stanu (ministrem spraw zagranicznych) kardynałem Agostino Casarolim. Było to wydarzenie niezwykle wagi, gdyż po raz pierwszy w historii watykański sekretarz stanu spotkał się z sekretarzem generalnym Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego Michaiłem Gorbaczowem, który objął władzę w marcu 1985 r.

Ujawnione przez rzecznika Stolicy Apostolskiej Ioaquino Navaro-Vallsa szczegóły związane z rozmową Casarolego z Gorbaczowem są niezwykle ciekawe. Długo nie było wiadomo, czy Gorbaczow przyjmie delegację watykańską. Ostatecznie 13 VI 1985 r. doszło do historycznej wizyty ubranego w obszycą purpurą sutannę kardynała Casarolego na Kremlu. Kardynał Casaroli wręczył Gorbaczowowi list od Jana Pawła II, który Gorbaczow otworzył natychmiast i przeczytał. Jan Paweł II pisał w nim m.in.: „Osobiście śledzę wydarzenia życia międzynarodowego, a przede wszystkim wszelkie inicjatywy na rzecz pokoju, które Pan podjął. W ostatnich czasach moją uwagę zwróciły zwłaszcza obiecujące postępy w kontaktach między Związkiem Sowieckim a Stanami Zjednoczonymi Ameryki, do których doszło dzięki spotkaniom i porozumieniom zawartym w ciągu minionych miesięcy, szczególnie w zakresie rozbrojenia, co sprawiło tak wielką ulgę całemu światu. Z wielkim zainteresowaniem zapoznałem się z Pańskimi wypowiedziami podczas spotkania z patriarchą Pimenem i Synodem rosyjskiego Kościoła prawosławnego 29 kwietnia ubiegłego roku.

Zwróciłem uwagę na to, co powiedział Pan o życiu wspólnoty religijnej, które związane jest z życiem społeczeństwa obywatelskiego poprzez wspólną historię i przynależność narodową, o prawach wiernych jako obywateli do swobodnego wyrażania własnych przekonań religijnych i o ich wkładzie w społeczeństwo, szczególnie w dziedzinie wartości i rozwiązywania najpilniejszych problemów społecznych, a zwłaszcza sprawy pokoju. Jestem przekonany, że Pańska praca, Panie Sekretarzu generalny, obudziła w wiernych ogromne oczekiwania i uzasadnioną nadzieję. Podzielając te uczucia, chciałbym wyrazić moje przeświadczenie, że wizyta kardynała Casarolego otworzy nowe perspektywy dla sytuacji katolików w Związku Sowieckim. Rzeczywiste rozwiązanie tych problemów zgodne jest z oczekiwaniami Stolicy Apostolskiej i całego Kościoła katolickiego, lecz także olbrzymiej części światowej opinii publicznej, która z wielkim zainteresowaniem spogląda na podjęte przez Pana inicjatywy w wielu dziedzinach życia społecznego Pańskiego kraju, w nadziei, że obejmą one również sferę życia religijnego osób i wspólnot”.

Michaił Gorbaczow odpowiedział 6 VIII 1989 r. listem w języku rosyjskim, w którym pisał m.in.: „Nadeszła godzina nowej integralności świata. Dla nas oznacza to nowe podejście do religii i Kościoła, do ruchu ekumenicznego, do roli, jaką odgrywają wielkie religie świata”. Gorbaczow zauważył „twórczą rolę Watykanu w procesie helsińskim” i dodał osobistą uwagę: „Sądzę, że po raz pierwszy od wielkiej światowej tragedii, która dotknęła ludzkość pół wieku temu – i której pierwszą ofiarą stała się ojczyzna Waszej Świątobliwości, Polska – świat zdaje się otrzymywać nową nadzieję. Przez kilka obecnych lat stosunki Wschód-Zachód, które określały politykę światową, nie pogarszają się, lecz poprawiają”.

Gorbaczow wspominał o możliwości nawiązania stosunków dyplomatycznych: „Zdecydowałem podzielić się tymi refleksjami w nadziei, że ustanowione już między nami kontakty, między władzami radzieckimi i najwyższymi władzami Kościoła katolickiego, będą trwały i przybiorą jeszcze szerszą formę politycznego dialogu oraz że problemy, które między nami istnieją, znajdą stopniowo wzajemnie możliwe do przyjęcia rozwiązania. Może nawet w rezultacie naszych wspólnych przemyśleń pojawi się możliwość przejścia na nowy poziom stosunków między Związkiem Radzieckim i Watykanem”.

Do spotkania dwóch wybitnych osobistości doszło 1 XII 1989 r. w Watykanie. Gorbaczowowi towarzyszyła żona Raisa. Na Cortile San Damaso czarna limuzyna wioząca go zatrzymała się, po czym prefekt Domu Papieskiego powitał sekretarza generalnego KPZR. Telewizja włoska transmitowała na żywo moment jego wejścia do apartamentu papieskiego. Gorbaczow sprawiał wrażenie człowieka wzruszonego. Papież powitał go serdecznie, po czym rozpoczęło się oficjalne spotkanie w cztery oczy w towarzystwie tłumaczy, chociaż Jan Paweł II znał rosyjski. Spotkanie trwało godzinę i 15 minut, pół godziny dłużej niż planowano. Papież akcentował w rozmowie problem swobód religijnych w ZSRR oraz idee

zjednoczenia Europy jako niezwykle ważnego procesu politycznego. Gorbaczow miał powiedzieć Ojcu Świętemu, że wojska państw Europy Środkowej nie będą już podlegały dowództwu radzieckiemu, że „Europa musi oddychać obydwojma płucami”. Po zakończeniu rozmowy prywatnej obu mężów stanu do biblioteki wprowadzono Raisę Gorbaczow, aby mogła być przedstawiona papieżowi. Według relacji Navarro-Vallsa, Gorbaczow powiedział wtedy: „Raiso Maksimowno, mam zaszczyt przedstawić ci Najwyższy autorytet moralny na ziemi. On jest Słowianinem tak jak my”.

Następnie rozpoczęła się część oficjalna, w trakcie której Jan Paweł II i Gorbaczow wygłosili niezwykle interesujące przemówienia.

W swoim zakończeniu, którego nie było w tekście oficjalnym, Gorbaczow zaprosił Ojca Świętego do złożenia wizyty w ZSRR. Jan Paweł II nie dożył tego momentu. Bardzo pragnął pojechać do Moskwy, ale na przeszkodzie realizacji tego marzenia stanęły różne przeszkody, w tym jako główne stanowisko rosyjskiego Kościoła prawosławnego oraz utrata władzy przez Gorbaczowa w grudniu 1991 r.

Z biegiem czasu poznamy z pewnością więcej szczegółów dotyczących polityki Watykanu wobec Związku Radzieckiego i odwrotnie. Nie ulega wątpliwości, że Jan Paweł II miał swój znaczny udział w liberalnej polityce Gorbaczowa nie tylko w odniesieniu do Kościoła w ZSRR, ale całej politycznej koncepcji jego rządów.

Patrząc z perspektywy, można z pewnością stwierdzić, że dwie sprawy zostały załatwione: legalizacja Kościoła greckokatolickiego (unickiego), włączonego przemocą do Kościoła prawosławnego w roku 1946 przez Stalina. Kilka miesięcy później – 15 III 1990 r. – nastąpiło nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Watykanem i ZSRR. W Moskwie rozpoczął działalność nuncjusz papieski Francesco Colasuonno.

Bardzo ciekawe szczegóły odnoszące się do relacji papież–Gorbaczow podaje Adam Daniel Rotfeld, były minister spraw zagranicznych RP. Podczas dyskusji o dyplomacji papieskiej zorganizowanej przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych powiedział on:

„W grudniu 1999 r. byłem w Stolicy Apostolskiej i dostałem zaszczytu dłuższej rozmowy z Janem Pawłem II, w czasie której prawie całą godzinę poświęciliśmy temu, co się dzieje w Rosji. W pewnym momencie papież zapytał mnie, czy znam Gorbaczowa. Powiedziałem, że tak. Kiedy ostatnio go widziałem? Trzy tygodnie temu. Czy ma on szansę, żeby odegrać jeszcze polityczną rolę w Rosji? Powiedziałem, że nie ma szansy, że on jest bardzo wysoko oceniany przez pewną grupę inteligencji, że stosunek do niego zmienił się na lepszy po śmierci żony i że ludzie dostrzegli uczciwość i szlachetność w jego postępowaniu, ale generalnie rzecz biorąc – miliony Rosjan uważają go za bezpośredniego sprawcę zła, człowieka, który doprowadził do upadku imperium. Papież wysłuchał mnie i powiedział: »Jaka szkoda. Przecież ten człowiek wyprowadził ten kraj z nieludzkiego reżimu«.

Odpowiedziałem, że jeśli tak się stało, to prowadziła go ręka Opatrzności, bo jego celem była naprawa reżimu, a nie jego obalenie. Papież uśmiechnął się i zauważył: »Może tak i było rzeczywiście, ale istota polega na tym, że ten człowiek nie użył siły dla utrzymania władzy«».

Łatwo zauważyć, że wizyta Gorbaczowa w Watykanie miała miejsce w okresie niezwykłym dla Europy Środkowej i Wschodniej. Polska była już po rewolucji demokratycznej, a Związek Radziecki – totalitarne państwo federacyjne – ulegał rozpadowi, więc można przypuszczać, że papież-Polak wspomniał Gorbaczowowi o zmianach zachodzących w ojczyźnie.

Sam Gorbaczow napisał w 1992 r.: „Wszystko, co wydarzyło się w Europie Wschodniej podczas ostatnich kilku lat, byłoby niemożliwe bez tego papieża, bez roli politycznej, jaką potrafił odegrać. [...] *Pieriestrojka* obejmowała także zagadnienia religijne, co znalazło swój najlepszy wyraz w przyjęciu konstytucyjnego zapisu o wolności sumienia [...]. Taka liberalizacja ma poważne znaczenie moralne dla wszystkich obywateli, wierzących i niewierzących. Dzisiaj, nawet po zajęciu tych wielkich zmian [...], Jan Paweł II będzie miał ważną rolę polityczną do odegrania. Znajdujemy się na bardzo delikatnym etapie przejściowym, w którym istota ludzka może i powinna mieć rzeczywiście decydujący głos”.

Алиция Стемпень-Кучиньска

В международной политике Горбачева следует отметить начало его контактов с Ватиканом. Относительно роли Иоанна Павла II в тогдашних мировых событиях следует вспомнить, в частности, визит Горбачева к Папе Римскому и те изменения, на которые могла рассчитывать католическая церковь в связи с этим визитом.

Мариан Вильк

Одним из наименее известных направлений политической деятельности Михаила Горбачева являются его контакты с Ватиканом в период, когда Папой был Иоанн Павел II.

Началом этих контактов был визит 8–14 июня 1988 года в Москву на торжества, связанные с празднованием годовщины крещения Киевской Руси, делегации Апостольской столицы, возглавляемой Государственным секретарем (министром иностранных дел) кардиналом Агостино Казароли.

Это было необычайное событие, поскольку впервые в истории Ватикана Государственный секретарь встретился с Генеральным секретарем Коммунистической партии Советского Союза Михаилом Горбачевым, занявшим этот пост в 1985 году.

Раскрытые пресс-секретарем Апостольской столицы Хоакином Наварро-Вальсом детали, связанные с разговором Казароли с Горбачевым, необыкновенно интересны. Долго не было известно, примет ли Горбачев ватиканскую делегацию. В конечном счете, 13 июня 1985 года, в понедельник, состоялся исторический визит кардинала Казароли в Кремль. Кардинал был одет в обшитую пурпуром сутану. Казароли вручил Горбачеву письмо от Иоанна Павла II, которое Горбачев тут же открыл и прочитал.

Иоанн Павел II, в частности, писал: „Я лично слежу за событиями международной жизни, прежде всего за всеми инициативами ради мира, предпринимаемыми Вами. В последнее время мое внимание особенно привлек многообещающий прогресс в контактах между Советским Союзом и Соединенными Штатами Америки, который стал возможен благодаря встречам и соглашениям, достигнутым на протяжении прошедших месяцев, особенно в сфере разоружения, что вызвало большое облегчение во всем мире.

С большой заинтересованностью я ознакомился с Вашими высказываниями во время встречи с патриархом Пименом и синодом Русской православной церкви 29 апреля прошлого года. Я обратил внимание на то, что Вы сказали о жизни религиозной общественности, связанной с жизнью гражданского общества общей историей и национальной принадлежностью, о правах верующих граждан на свободное выражение собственных религиозных убеждений и об их вкладе в общество, особенно в сфере ценностей и разрешения самых насущных социальных проблем, особенно дела мира. Я убежден, что Ваша работа, господин Генеральный секретарь, разбудила у верующих огромные ожидания и обоснованную надежду. Разделяя эти чувства, я хотел бы выразить свое убеждение, что визит кардинала Казароли откроет новые перспективы для положения католиков в Советском Союзе. Действительное разрешение этих проблем соответствует ожиданиям Апостольской столицы и всей Католической церкви, а также подавляющей части мирового общественного мнения, которое с большой заинтересованностью смотрит на предпринятые Вами инициативы во многих областях общественной жизни Вашей страны в надежде, что они также коснутся сферы религиозной жизни отдельных лиц и общин”.

Михаил Горбачев ответил 6 августа 1989 года письмом, написанным на русском языке: „Пришел час новой целостности мира. Для нас это означает новый подход к религии и Церкви, к экуменическому движению, к роли, которую играют великие мировые религии”.

Горбачев заметил „творческую роль Ватикана в хельсинском процессе” и добавил личное замечание: „Я считаю, что впервые после великой мировой трагедии, которая коснулась человечества полвека назад и первой жертвой которой стала родина Вашего Святейшества, Польша, мир, кажется, получает новую надежду. В течение нескольких последних лет отношения Восток-Запад, определяющие мировую политику, не ухудшаются, а улучшаются”.

Горбачев вспоминал о возможности установления дипломатических отношений: „Я решил поделиться этими мыслями с надеждой, что уже установленные между нами контакты, между советским правительством и высшей властью Католической церкви, будут продолжаться и приобретут еще более широкую форму политического диалога, а проблемы, существующие между нами, найдут постепенное взаимоприемлемое решение. Возможно даже, в результате наших совместных раздумий появится возможность перехода на новый уровень отношений между Советским Союзом и Ватиканом”.

Встреча двух выдающихся личностей состоялась 1 декабря 1989 года в Ватикане. Горбачева сопровождала супруга Раиса. Черный лимузин Горбачева остановился на Кортиле Сан-Дамасо, и Генерального секретаря КПСС поприветствовал префект Папской резиденции. Итальянское телевидение в прямом эфире транслировало момент входа Горбачева в папские апартаменты. Горбачев производил впечатление растроганного человека. Папа тепло его встретил, после чего началась официальная встреча один на один в сопровождении переводчиков, хотя Иоанн Павел II знал русский язык. Встреча продолжалась час и пятнадцать минут – на полчаса дольше запланированного времени.

Во время беседы Папа акцентировал внимание на проблемах религиозных свобод в СССР, а также идее объединения Европы как очень важного политического процесса. Горбачев должен был сказать Святому Отцу, что войска государств Центральной Европы больше не будут подчиняться советскому командованию, что „Европа должна дышать полной грудью”.

После окончания приватной беседы обоих государственных деятелей в библиотеку вошла Раиса Горбачева для представления Папе. Согласно сведениям Наварро-Вальса, Горбачев тогда сказал: „Раиса Максимовна, имею честь представить тебе наивысший моральный авторитет на земле. Он славянин, как и мы”.

Затем началась официальная часть, в ходе которой Иоанн Павел II и Горбачев выступили с очень интересными речами.

В своем заключении, которого не было в официальном тексте, Горбачев пригласил Святого Отца посетить с визитом СССР.

Иоанн Павел II не дождал до этого момента. Он очень хотел поехать в Москву, но на пути к реализации этой мечты возникали разные препятствия, главными из которых стали позиция Русской православной церкви и потеря власти Горбачевым в декабре 1991 года.

Через некоторое время мы обязательно узнаем больше деталей, касающихся политики Ватикана по отношению к Советскому Союзу и наоборот.

Не вызывает сомнений то, что Иоанн Павел II оказал значительное влияние на либеральную политику Горбачева не только в отношении церкви в СССР, но и на всю политическую концепцию правления Горбачева.

Глядя с перспективы времени, можно с уверенностью утверждать, что удалось решить две проблемы, т.е. легализовать Греко-католическую (униатскую) церковь, насильственно включенную Сталиным в 1946 году в состав Православной церкви. Несколькими месяцами позже – 15 марта 1990 года – были установлены дипломатические отношения между Ватиканом и СССР. В Москве начал деятельность апостольский нунций Франческо Коласуонно.

Очень интересные детали отношений между Папой Римским и Горбачевым раскрывает Адам Даниэль Ротфельд – бывший министр иностранных дел РП. Во время дискуссии о папской дипломатии, организованной Польским институтом международных дел, он сказал:

„В декабре 1999 года я был в Апостольской столице и имел честь продолжительного разговора с Иоанном Павлом II, во время которого почти целый час был посвящен тому, что происходит в России. В какой-то момент Папа спросил меня, знаю ли я Горбачева. Я ответил, что да. Когда в последний раз я его видел? Три недели назад. Есть ли у него шанс еще сыграть политическую роль в России? Я ответил, что такого шанса у него нет, что его высоко оценивает определенная группа интеллигенции, что отношение к нему изменилось в лучшую сторону после смерти жены и что люди видели честность и благородство в его действиях, но в общем миллионы россиян считают его непосредственным виновником беды, человеком, приведшим к развалу империи. Папа выслушал меня и сказал: «Как жаль. Ведь этот человек вывел эту страну из нечеловеческого режима».

Я ответил, что если так случилось, то его вела рука Провидения, поскольку его целью было укрепление режима, а не его свержение. Папа улыбнулся и заметил: «Может так и было в действительности, но истина заключается в том, что этот человек не применил силу для сохранения власти»”.

Легко заметить, что визит Горбачева в Ватикан состоялся в необычный для Центральной и Восточной Европы период. В Польше уже состоялась демократическая революция, а Советский Союз – тоталитарное федеративное государство – подвергался распаду, поэтому можно предполагать, что папа-поляк напомнил Горбачеву об изменениях, происходящих на родине.

Сам Горбачев написал в 1992 году: „Все, что произошло в Восточной Европе за последние несколько лет, было бы невозможно без этого папы, без политической роли, которую он сумел сыграть. [...] Перестройка также охватывала религиозные вопросы, что нашло свое лучшее выражение в принятии конституционной записи о свободе совести [...]. Такая либерализация

имеет важное моральное значение для всех граждан, верующих и неверующих. Сегодня, даже по прошествии таких больших изменений [...], Иоанн Павел II сыграет важную политическую роль. Мы сейчас находимся на очень деликатном переходном этапе, в котором человеческая сущность может и должна иметь в действительности решающий голос”.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Mikhail Gorbachev is known for his bold actions in the realm of foreign politics. One of them was his visit in Vatican. Taking into consideration the role played by John Paul II in the system of international relations at that time, what were the expectations and consequences for both the Soviet Union and the Roman Catholic Church connected with the establishment of diplomatic relations?

Marian Wilk

The era of Mikhail Gorbachev and the papacy of the Polish-born Pope, John Paul II ushered in many important events that lead to the establishment of diplomatic relations between Soviet Russia and the Vatican State. In June 1988, the Vatican delegation visited Moscow, where, for the first time, they met with Gorbachev. At that time, the Chairman presented many important thoughts on the relation between the church and state. Further statements included references to the reconstruction of the state that was under way at that time in the USSR. The next step was Gorbachev's visit to the Vatican and his meeting with Pope John Paul II, which resulted in the final decision on establishing diplomatic relations (15.03.1990).

Alicja Stepień-Kuczyńska

Pieriestrojka to nie tylko zmiany instytucjonalne, polityczne, ale także, ważne z punktu widzenia dzisiejszej jej oceny, mentalno-społeczne, które dokonywały się za sprawą przebudowy świadomości obywateli tego państwa.

Marian Broda

Odsunięcie Michaiła Gorbaczowa od władzy i przejęcie jej przez Borysa Jelcy-na nie powstrzymało zaawansowanych już wcześniej procesów politycznego, ekonomicznego i społecznego rozkładu Rosji. Sam Borys Jelcyn pisał po latach: „Rosja zapadła na nową chorobę [...] absolutny brak wiary w siebie, swoje siły. Rosjanie przestali kochać samych siebie. A to prowadzi naród w historyczny ślepy zaułek. Kryzys Rosji był zarazem kryzysem jej najwyższej władzy, państwo utraciło kontrolę nad najważniejszymi sektorami społeczeństwa, a nawet nad własnymi zasobami i środkami”. Rosło zapóźnienie ekonomiczne kraju, potęgował się przestarzały i jednostronny charakter jego gospodarki, malał produkt krajowy brutto, trwała ekspansja biedy, dramatycznie zmniejszała się długość życia mieszkańców kraju.

Związana z *pieriestrojką* interdyscyplinarna problematyka badawcza jest także interesująca, co wielowymiarowa i złożona. Podejmując ją, warto, jak sądzę, zwrócić uwagę na kontekst mentalno-społeczny – a w szczególności na pewną ich symptomatyczną pojęciową identyfikację – dokonywanych przez Rosjan rozpoznania charakteru i ocen rozpatrywanych przemian.

Otóż, w świadomości milionów mieszkańców Rosji oba okresy rządów, zarówno Gorbaczowa, jak i Jelcy-na – rywalizujących przecież ze sobą i programowo wzajemnie przeciwstawnych – były pojmowane, objaśniane i oceniane *de facto* w kategoriach *smuty*. Należy pamiętać, że powtarzające się w historii Rosji i określane tym mianem okresy niezgody, waśni, nieładu, chaosu, bezsilności i rozkładu przeżywane są tam od wieków jako zapowiedź, a nawet swoista rękojmia, nieodległej już oczekiwanej pozytywnej przemiany. W sferze rosyjskiej mentalności moment inwersji wiązany jest bowiem z momentem krańcowego nasilenia się sprzeczności i procesów autodestrukcji, z największą głębią upadku, zapowiadającą, jak wierzy się, możliwość nadchodzącego Wielkiego Wzlotu, otwierającego drogę do rosyjskiego,

a chętnie także bardziej uniwersalnego, wspólnotowego Spełnienia. Możliwość jego urzeczywistnienia pojmowana jest, z kolei, w kategoriach próby inicjacyjnej, której wyzwaniem Rosja, a bezpośrednio jej przywódca i centralna władza polityczna, mogą – albo nie – sprostać. Od wyniku owej próby w decydującym stopniu zależą dokonywane przez jej mieszkańców oceny władzy; radykalnie dychotomizuje ona również, funkcjonujące w ich świadomości, wizje rosyjskiego jutra.

Należy pamiętać, że w Rosji podmiotową siłę, tworzącą historię od stuleci utożsamia się z – aktualną lub potencjalną – centralną władzą państwową, widząc w jej istnieniu, potęgę i skuteczności działania nie tylko gwarancję, ale również podstawę istnienia i kreatora porządku społecznego, nosicielkę ponadpartykularnej Racji i Prawdy. Jeśli rządząca władza traci wskazane przymioty i zdolności, staje się – w oczach Rosjan – nosicielką Nieprawdy i narzędziem hipertroficznie pojmowanego rozkładu. Traci ona wówczas swą legitymizację i, jak się sądzi, powinna zostać zastąpiona przez inną – podobnie jak wiązany z nią kształt rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej. Powtarzające się cyklicznie okresy głębokiego kryzysu rodzą i potęgują tęsknotę za przemianami boleśnie doświadczanych stanów i procesów w ich przeciwieństwo: rozkładu w rozwój, zapóźnienia w przodownictwo, peryferyjności w centralność, bezsilności w potęgę...

W rosyjskiej mentalności, kulturze, myśli i świadomości społecznej występuje jednocześnie mocno utrwalona i szeroko rozpowszechniona tendencja do dzielenia historii kraju na etapy, zdolne jakoby stanowić całkowite zerwanie z przeszłością. Zmiana władzy – władcy, monarchy, przywódcy – zdaje się tam rozpoczynać potencjalnie nową epokę, a moment nieciągłości, oddzielający teraźniejszość od – uwalnianej ze zwyczajnych empirycznie uchwytnych determinacji i uwikłań dotychczasowości – oczekiwanej Przyszłości nabiera charakteru przeszkody, którą można – i trzeba – pokonać nadludzkim *de facto* aktem władczej woli. Całość życia społecznego wtłoczona zostaje wówczas w – kreowaną przez władzę – matrycę ideologiczną, w ramach której rozpatrywane i oceniane jest ono „nie w całej wielowymiarowości i różnorodności, a z punktu widzenia »tego, co główne«, które przytłacza sobą wszystko »to, co nie-główne«, despotycznie podporządkowuje sobie »wszystko to, co pozostałe?». W konsekwencji prób realizacji kolejnych formuł w podobny sposób pojmowanej Wielkiej Przyszłości – i dramatycznych najczęściej, jak się wcześniej bądź później okazuje, rezultatów ich historycznej weryfikacji – obok przejawów zwątpienia odtwarza się i okresowo potęguje dramatyczna wręcz niekiedy potrzeba poszukiwania-znalezienia formuł następnych. Nie obywa się zwykle bez pewnej symptomatycznej ambiwalencji – biegunowym odpowiednikiem wiary w to, że w Rosji wszystko jest możliwe, staje się wtedy *de facto* przekonanie, w myśl którego jedyną możliwą tam zmianę wyznaczają następujące po sobie fazy cyklu: autorytaryzm – *smuta* – autorytaryzm...

Nie należy oczywiście absolutyzująco fatalizować wpływu rozpatrywanego kontekstu mentalno-społecznego – oraz korespondujących z nim instytucjonalnych uwarunkowań, powtarzających się periodycznie rozwojowo-nerozwo-

jowych rytmów dynamiki rosyjskiego życia polityczno-społecznego – na losy kraju. Błędem byłoby jednak nie dostrzegać, bądź nie doceniać, siły i charakteru ich oddziaływania na kształt rosyjskiej rzeczywistości. W sferze podejmowanych prób zapowiadanych demokratyzacyjno-wolnościowych przemian – niezależnie od całej różnorodności ich poszczególnych, personifikowanych konkretyzacji – w sposób jakby naturalny cechują: deklaracyjny charakter politycznych haseł i programów władzy; połowiczność, ambiwalencja i niekonsekwencja dokonujących się zmian; generowanie nasilających się wraz z upływem czasu autonegacyjnych tendencji, procesów i rezultatów reformatorskich działań; następujący szybko rozkład społecznej wiary w sens i powodzenie podobnych przedsięwzięć oraz towarzyszące mu poczucie bezradności i zagubienia ludności; rozprzestrzeniająca się w świadomości społecznej, coraz dramatyczniej przeżywana potrzeba ponownego pojawienia się wszechmocnej, autorytarnej władzy centralnej oraz wiążanego z nią przywrócenia społecznego ładu i wzlotu imperialnej potęgi Rosji; narastająca tęsknota za wielkomocarstwową przeszłością oraz uruchamianie mechanizmów, zmierzających do jej następnej metamorfozy – samoreprodukcji.

W następstwie powyższego, czymś w znacznym stopniu nieprzypadkowym – samozrozumiałym wręcz? – staje się przeżywanie, pojmowanie i ocenianie przez miliony Rosjan reformatorsko-demokratyzujących okresów w dziejach swego kraju w ogóle, a Gorbaczowowskiej *pieriestrojki* w szczególności, w kategoriach, wymagającej przezwyciężenia, kolejnej rosyjskiej *smuty*. Nie pierwszej i – pewnie – nie ostatniej...

Алиция Стемпень-Кучиньска

Перестройка – это не только институциональные и политические перемены. С точки зрения ее сегодняшней оценки, важно обозначить общественно-ментальный контекст, возникший в связи с перестройкой в сознании граждан этой страны.

Мариан Брода

Отстранение Михаила Горбачева от власти и ее захват Борисом Ельциным не приостановило уже прогрессирующий политический, экономический и общественный процесс развала России. Сам Борис Ельцин писал спустя годы: „Россия заболела новой болезнью [...] абсолютное отсутствие веры

в себя, свои силы. Россияне перестали любить самих себя. А это ведет народ в исторический тупик. Кризис России был одновременно кризисом ее верховной власти, государство потеряло контроль над важнейшими секторами общества, и даже над собственными ресурсами и средствами”. Повышалась экономическая отсталость страны, усиливался устаревший и односторонний характер ее экономики, снижался валовой внутренний продукт, продолжалась экспансия нищеты, драматически сокращалась продолжительность жизни населения страны.

Связанная с перестройкой междисциплинарная исследовательская проблематика настолько же интересна, насколько многомерна и сложна. Берясь за нее, следует обратить внимание на ментально-общественный контекст, особенно на определенную его симптоматическую понятийную идентификацию – осуществляемое россиянами диагностирование характера и оценок рассматриваемых изменений.

Следовательно, в сознании миллионов жителей России оба периода правления, как Горбачева, так и Ельцина, соревнующихся между собой и с точки зрения программы, противопоставляемых друг другу, понимаются, объясняются и оцениваются *de facto* в категориях смуты. Следует помнить, что повторяющиеся в истории России обозначенные понятием смуты периоды несогласия, раздора, беспорядка, хаоса, беспомощности и разложения переживались там издавна как предупреждение и даже определенный залог уже недалеких ожидаемых позитивных изменений. В сфере русской ментальности момент инверсии связывается с моментом предельного усиления противоречий и процессов саморазрушения, с наибольшей глубиной упадка, который предсказывает, как верится, возможность наступления Большого Взлета, который открывает путь к русскому, а скорее также к более универсальному общественному Сверхению. Возможность его осуществления понимается, в свою очередь, в категориях попытки инициации, с вызовами которой Россия и непосредственно ее руководство – центральная политическая власть – могут справиться или нет. От результата этой попытки в решающей мере зависит оценка власти ее гражданами; он также радикально дихотомизирует функционирующее в их сознании виденье русского завтра.

Следует помнить, что в России субъектная сила, творящая историю на протяжении веков, отождествляется с действующей или потенциальной центральной государственной властью, видя в ее существовании, силе и ответственности не только гарантию, но и основу существования и творца общественного строя, носителя сверхпартикулярных Государственных интересов и Правды. Если правящая власть теряет указанные признаки и способности, то она в глазах россиян становится носителем Неправды и инструментом гипертрофированно осознаваемого разложения. Тогда же она теряет свою легитимность и, как считается, должна быть заменена другой, так же, как и связанный с ней характер российской общественно-политической реальности. Циклически повторяющиеся периоды глубокого кризиса порождают

и усиливают тоску по изменению болезненно пережитых состояний и процессов в их противоположность: разложения в развитие, отставания в опережение, периферийность в центральность, бессилие в силу...

В российской ментальности, культуре и общественном сознании одновременно наблюдается крепко укорененная и широко распространенная тенденция к разделению истории страны на этапы, якобы способные составлять полный разрыв с прошлым. Изменение власти – правителя, монарха, вождя – начинает там потенциально новую эпоху, а момент прерывания, который отделяет сегодняшний день от – освобожденного от обычных эмпирически уловимых детерминаций и прежней запутанности – ожидаемого Будущего, приобретает характер препятствия, которое можно и надо победить сверхчеловеческим *de facto* актом властной воли. Тогда вся общественная жизнь становится втиснутой в созданную властью идеологическую матрицу, в рамках которой она рассматривается и оценивается „не во всей многомерности и разнообразии, а с точки зрения «главного», которое подавляет собой «все неглавное», деспотично подчиняет себе «все то, что осталось»”. Вследствие попыток реализации новых формул осознаваемого подобным образом Большого будущего и чаще всего драматических, как рано или поздно оказывается, результатов их исторической верификации, несмотря на проявление сомнений, воссоздается и периодически усиливается драматическая потребность поиска-нахождения следующих формул. Не обходится обычно без определенной симптоматической амбивалентности – диаметральной соответствием веры в то, что в России возможно все, тогда *de facto* становится убеждение, согласно которому единственно возможное там существенное изменение определяют следующие друг за другом фазы цикла: авторитаризм-смута-авторитаризм.

Естественно, не следует абсолютно фатализовать влияние рассмотренного ментально-общественного контекста, а также корреспондирующей с ним институциональной обусловленности, периодически повторяемых ритмов динамики развития-упадка российской общественно-политической жизни на долю страны. Однако ошибочно было бы не видеть или недооценивать силу и характер их влияния на картину русской действительности. В сфере предпринятых попыток заявленных свободно-демократических изменений – независимо от всего разнообразия их отдельных, персонифицированных конкретизаций – как бы естественным способом характеризуется декларативный характер политических лозунгов и программ власти, половинчатость, амбивалентность и непоследовательность осуществляемых изменений, генерирование усиливающихся со временем тенденций самоотрицания процессов и результатов реформаторских действий, быстро наступающее разложение общественной веры в смысл и успех подобных мероприятий, а также сопровождающее его ощущение беспомощности и потерянности населения, распространение в общественном сознании каждый

раз все более драматично переживаемой потребности нового появления все-сильной, авторитарной центральной власти и связываемого с ней возобновления общественного строя и взлета имперской силы России, нарастающая тоска по великодержавному прошлому, а также запуск механизмов, направленных на ее последующую метаморфозу – саморепродукцию.

Исходя из вышеизложенного, в значительной степени неслучайным, просто само собой разумеющимся, становится переживание, понимание и оценка миллионами россиян реформаторско-демократических периодов в истории своей страны вообще и горбачевской перестройки особенно в категориях требующей преодоления очередной русской смуты. Не первой и, наверное, не последней...

Alicja Stepień-Kuczyńska

Perestroika signified not only institutional and political changes but also psychological ones. What was the social and psychological background for political and institutional changes taking place in Soviet Union in mid-80.?

Marian Broda

The assessment of the *perestroika* differs immensely between the Westerners and Russians. While the former view it as a period of positive change – democratization, liberalization, economic reform etc. – the latter focus on the negative aspects of the process. According to the prevailing sentiments, the time and immediate aftermath of the *perestroika*, during the reign of Mikhail Gorbachev and his successor Boris Yeltsin, brought about centrifugal tendencies and the eventual disintegration of the Soviet empire; the loss of the superpower status by Russia; economic crisis; and the diminishing government control over the state and society. Because of such consequences, the *perestroika* and the following years are interpreted by many Russians as a period of *smuta* – the times of chaos, discord, indolence and fall. This important category constitutes a part of the Russian vision of the country's history: a repetitive cycle of prosperity – fall – reconstruction. In political terms, the reconstruction means strong authoritarian regimes taking over from weak, incapable leaders of the *smuta* period. Such a philosophy of history may indicate the interpretation of contemporary authoritarian, self-asserting sentiments among the Russian society as, partially at least, a consequence of the *perestroika* experience.

Alicja Stępień-Kuczyńska

W zmianie systemu politycznego ówczesnego ZSRR istotną rolę odgrywały ambicje przywódcze Michaiła Gorbaczowa, jak również przekonanie, że jako prezydent państwa zdoła powstrzymać jego rozkład.

Andrzej Czajowski

Michaił Gorbaczow był jedynym, tj. pierwszym i ostatnim, prezydentem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Urząd ten pełnił zaledwie przez dwa lata pięcioletniej kadencji, na którą został wybrany 15 III 1990 r. Ustąpił ze stanowiska 25 XII 1991 r., a dzień później podano do wiadomości, że formalnie przestało istnieć kierowane przez niego państwo, że przestał istnieć ZSRR. Oczywiście, zniknięcie państwa nie było spowodowane dymisją jego prezydenta. Ten podał się do dymisji, gdyż od września 1991 r. ZSRR był tworem iluzorycznym, pozbawionym parlamentu i rządu, z martwą konstytucją. Władza prezydenta ZSRR nie wykraczała w zasadzie poza mury Kremla, a jego aktywność polityczna sprowadzała się głównie do stosunków z niewielkim gronem tych, którzy podejmowali bardziej lub mniej wątpliwe wysiłki na rzecz wskrzeszenia państwa obumierającego dramatycznie szybko. Prezydent ZSRR był bezwolny wobec tego, co działo się na terenie republik związkowych tworzących państwo, na czele którego jeszcze formalnie stał.

Ustanowienie instytucji prezydenta ZSRR było spowodowane dynamiką wydarzeń spowodowanych postanowieniami plenum Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, powziętymi w styczniu 1987 r. Zainicjowana wówczas liberalizacja życia politycznego wyzwoliła oczekiwania i działania, które były nie do pogodzenia z zasadą kierowniczej roli partii komunistycznej i zasadą jedności władzy państwowej. Każdy następny krok na drodze liberalizacji systemu narzucał konieczność rezygnacji z kolejnego filaru dotychczasowego ustroju. Gdyby tego nie czyniono, proces przemian musiałby ulec zawróceniu, z trudnymi do przewidzenia skutkami. Początkowo łudzono się, że możliwa jest liberalizacja, że możliwa jest demokracja z zachowaniem specyfiki systemu radzieckiego. Były czynione próby reinterpretacji zasad

państwa prawa, podziału władz, pluralizmu i rywalizacji wyborczej w celu przystosowania ich do obowiązującego systemu gospodarczo-społecznego.

Do 1989 r. – na mocy Konstytucji ZSRR z 1977 r. – na czele państwa stała Rada Najwyższa ZSRR. Był to organ ustawodawczy powoływany drogą powszechnego głosowania w bezalternatywnych wyborach. Głosowano na kandydatów wyznaczonych przez aparat KPZR jako jedynych widniejących na listach wyborczych. Wprawdzie formalnie rywalizację wyborczą dopuszczano, ale faktycznie była ona zabroniona. Rada Najwyższa liczyła 1500 deputowanych i dzieliła się po połowie na dwie izby: Radę Związku i Radę Narodowości. Każda z izb miała swojego przewodniczącego, kierującego jej obradami. Nie było natomiast stanowiska przewodniczącego samej RN ZSRR. Jej obradami (wspólnymi obradami obu izb), kierowali na przemian obaj przewodniczący izb. Rada Najwyższa zbierała się zwykle dwa razy do roku na krótkie, 3–4-dniowe uroczyste sesje, aby jednomyślnie zaaprobować decyzje podjęte przez aparat partyjno-państwowy. Rada Najwyższa powoływała i mogła odwołać wskazane w konstytucji organy państwa, przede wszystkim Prezydium Rady Najwyższej i Radę Ministrów. Prezydium RN wypełniało w większości funkcje RN między sesjami i stanowiło kolegią głowę państwa. Składało się z przewodniczącego, pierwszego wiceprzewodniczącego, 15 wiceprzewodniczących, sekretarza i innych członków. Przewodniczący Prezydium RN nie miał konstytucyjnie przyznanych uprawnień. Wraz z sekretarzem podpisywał stosowne decyzje. On, jak i każdy wiceprzewodniczący działający z jego upoważnienia reprezentowali ZSRR w imieniu Prezydium RN wewnątrz kraju i w stosunkach międzynarodowych.

Zmiana tego stanu rzeczy została zapowiedziana na XIX konferencji KPZR, na przełomie czerwca i lipca 1988 r. W ślad za tym reformę ustroju organów państwowych wprowadzono nowelą do konstytucji w grudniu 1988 r. Ustanowiono dwustopniowy organ legislacyjny: Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, liczący 2250 posłów i wyłanianą z jego składu Radę Najwyższą ZSRR, liczącą 542 posłów. Deputowanych na Zjazd wybierano już spośród kilku, a czasami kilkunastu kandydatów wpisanych na listę wyborczą. Rywalizacja miała formalnie charakter indywidualny, a faktycznie, w związku z ujawnionymi podziałami, przy wyborze kierowano się przynależnością kandydatów do obozów politycznych.

Utworzono nowy organ – wybieranego przez Zjazd DL w trybie tajnym przewodniczącego Rady Najwyższej. Z kolei Prezydium Rady Najwyższej uczyniono zasadniczo organem wewnętrznym Rady, spełniającym dodatkowo funkcję „zbiorowej głowy państwa”. Większość kompetencji starego Prezydium RN przejęła nowa Rada Najwyższa. W skład Prezydium wchodził automatycznie przewodniczący RN i jego pierwszy zastępca – wybierany także przez Zjazd w tajnym trybie. Ponadto Prezydium tworzyło 15 zastępców, którymi byli automatycznie byli przewodniczący rad najwyższych republik związkowych, obaj przewodniczący izb RN – Rady Związku i Rady Narodowości, przewodniczący Komitetu Kontroli Ludowej ZSRR oraz przewodniczący komisji i komitetów izb RN – razem ponad 40 osób.

Zjazd Deputowanych Ludowych był najwyższym organem władzy i zwoływano go w trybie zwykłym raz do roku, lub częściej, na sesje nadzwyczajne. Posiadał uprawnienia podobne do kompetencji poprzedniej Rady Najwyższej. Poszerzeniu uległ zakres wyłącznych uprawnień przysługujących najwyższemu organowi legislacyjnemu. Z kolei Rada Najwyższa ZSRR w znowelizowanej konstytucji została nazwana „stale działającym ustawodawczym, zarządzającym i kontrolnym organem władzy”. Zwoływano ją na sesje wiosenne i jesienne, trwające po trzy-cztery miesiące oraz, w razie potrzeby, na sesje nadzwyczajne.

Przewodniczącego Rady Najwyższej w konstytucji określono jako najwyższego urzędnika w państwie, reprezentującego je w stosunkach wewnętrznych i zagranicznych. Przewodniczący sprawował ogólne kierownictwo nad przygotowaniem spraw podlegających rozpatrzeniu przez Zjazd i Radę Najwyższą, przedstawiał tym organom informacje o stanie kraju, podpisywał ustawy i inne akty prawne przyjęte przez Zjazd, Radę i Prezydium, proponował Zjazdowi i Radzie Najwyższej kandydatów wybieranych i powoływanych przez Zjazd oraz Radę Najwyższą. Na mocy konstytucji stał na czele Komitetu Obrony oraz prowadził rokowania i podpisywał umowy międzynarodowe ZSRR.

Przewodniczącym Rady Najwyższej był M. Gorbaczow, łącząc to stanowisko z funkcją sekretarza generalnego KC KPZR. Rychło okazało się, że trudne do pogodzenia jest przede wszystkim kierowanie Radą Najwyższą, w szczególności przewodniczenie jej obradom, z wykonywaniem obowiązków głowy państwa. Było to szczególnie widoczne w pierwszej połowie 1989 r. Jesienią Gorbaczow mniej udzielał się w roli spikera RN, przekazując prowadzenie obrad zastępcom. Rzucająca się w oczy nieefektywność przyjętej dopiero co struktury organów władzy państwowej wzmogła zainteresowanie utworzeniem urzędu prezydenta ZSRR. Dyskusje na ten temat w wąskim gronie doradców M. Gorbaczowa rozpoczęły się późną jesienią 1989 r. W tym czasie gęstniała atmosfera konfrontacji w związku z narastającymi podziałami politycznymi i konsolidowaniem się opozycji wobec Gorbaczowa (zarówno wśród konserwatystów, jak i reformatorów). Ważną rolę w tych procesach odgrywał Borys Jelcyn w związku ze zbliżającymi się wyborami (w marcu 1990 r.) na Zjazd Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, szczególnie nieprzyjazny Gorbaczowowi.

Na początku 1990 r. Gorbaczow był już zdecydowany na dokonanie zmian w systemie politycznym ZSRR i ideę wprowadzenia instytucji prezydenta. W dniu 13 II 1990 r. odbyło się otwarte zebranie Klubu Deputowanych Ludowych ZSRR na temat: *O systemie prezydenckim i sowieckim parlamentarystwie*, na którym sondowano nastroje poselskie. Z przebiegu spotkania, w którym uczestniczyło około 100 deputowanych, wynikało, że głosy zwolenników i przeciwników instytucji prezydenta równoważą się. Po dyskusji problem utworzenia instytucji prezydenta wniesiono pod obrady Rady Najwyższej, która przychyliła się do idei przeprowadzenia proponowanej reformy naczelnych organów władzy państwowej.

W tym celu zwołano nadzwyczajną, trzecią sesję Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR.

W wyniku zmian do konstytucji uchwalonych 14 III 1990 r. przez Zjazd DL został stworzony system łączący elementy zasady jedności władzy państwowej z elementami zasady podziału władz i pluralizmu politycznego, czemu służyła jednoczesna likwidacja konstytucyjnej zasady kierowniczej roli partii komunistycznej. Z jednej strony rady delegatów ludowych – od Zjazdu poprzez Radę Najwyższą do rad wiejskich – w dalszym ciągu stanowiły jednolity system przedstawicielskich organów władzy państwowej. Zjazd DL był niezmiennie określany jako najwyższy organ władzy państwowej, który mógł rozstrzygać w każdej kwestii leżącej w kompetencji ZSRR, a Rada Najwyższa zachowała status nieustannie działającego ustawodawczego, zarządzającego i kontrolnego organu władzy państwowej. Z drugiej strony pojawił się prezydent, nazwany głową państwa radzieckiego. Zjazd Deputowanych Ludowych wybrał na to stanowisko M. Gorbaczowa już następnego dnia (15 III), mimo że ustanowiono powszechne wybory prezydenta ZSRR. W rezultacie dokonanej zmiany zmalała rola Prezydium Rady Najwyższej oraz przewodniczącego Rady Najwyższej. Organy te stały się typowymi ciałami wewnątrzparlamentarnymi, organizującymi i kierującymi pracami Zjazdu DL i RN.

Uchwalone przepisy obdarzały prezydenta ZSRR kompetencjami typowymi dla głów państw i nie ma potrzeby szczegółowego ich przytaczania. Należy natomiast zwrócić uwagę na te rozwiązania, które regulowały stosunki między prezydentem, parlamentem i rządem. Prezydent był zobowiązany zapewniać wzajemną działalność najwyższych organów władzy i zarządzania ZSRR. Powinien wygłaszać przed Zjazdem Deputowanych Ludowych ZSRR doroczne orędzia o sytuacji w kraju oraz informować Radę Najwyższą ZSRR o najważniejszych problemach polityki wewnętrznej i zagranicznej ZSRR. W porozumieniu z RN ZSRR prezydent tworzył Radę Ministrów (od grudnia 1990 r. Gabinet Ministrów ZSRR), zmieniał jego skład, proponował RN kandydaturę premiera. W uzgodnieniu z RN odwoływał premiera i członków Gabinetu. Prezydent proponował RN kandydatury na stanowiska: przewodniczącego Komitetu Ludowej Kontroli ZSRR, przewodniczącego Sądu Najwyższego ZSRR, generalnego prokuratora, głównego arbitra państwowego ZSRR, a następnie przedstawiał powołane osoby Zjazdowi Deputowanych ZSRR do zatwierdzenia. Wnosił do RN i na Zjazd DL o odwołanie osób z tych stanowisk z wyjątkiem prezesa SN. Mógł postawić wniosek na RN ZSRR o odwołanie lub o przyjęcie odwołania Rady Ministrów (Gabinetu Ministrów). W porozumieniu z prezesem Gabinetu Ministrów odwoływał i powoływał członków Rządu, z wymaganym zatwierdzeniem tych decyzji przez RN ZSRR. Podpisywał ustawy ZSRR, miał prawo nie później niż w ciągu dwóch tygodni zwrócić ustawę ze swoimi zastrzeżeniami Radzie Najwyższej, w celu powtórnego rozpatrzenia i głosowania. Jeśli RN większością 2/3 głosów każdej izby potwierdziła wcześniejszą decyzję, prezydent był zobowiązany podpisać ustawę. Miał prawo wstrzymywania uchwał i rozporządzeń Rządu. W sytuacji rozbieżności między izbami RN wystę-

powoł w roli rozjemcy, a w przypadku niemożności osiągnięcia porozumienia mógł zwrócić się do Zjazdu DL w sprawie rozwiązania Rady Najwyższej i wybór nowej. Prezydent wydawał dekrety o bliżej nie ustalonym charakterze.

Czego zabrakło w ustanowionej strukturze? Przede wszystkim nie uwzględniono żadnych okoliczności dających prezydentowi prawo do rozwiązania Zjazdu DL i Rady Najwyższej (poza wnioskiem do Zjazdu o rozwiązanie Rady). Czegoś takiego ówczas, ze względów doktrynalnych, nie brano pod uwagę. Nie uwzględniono możliwości odsunięcia prezydenta ze stanowiska. To także było w tamtym czasie niewyobrażalne. Nie przewidywano, że między Radą Najwyższą a prezydentem może dojść do konfliktu przy powoływaniu premiera i rządu. Chyba nawet nie pomyślano, że Rada Najwyższa może nie podporządkować się woli najważniejszej osoby w państwie, że może stać się niemożliwe osiągnięcie konsensu w sprawie powołania rządu. Najwyraźniej, mimo rezygnacji z konstytucyjnej zasady kierowniczej roli partii komunistycznej, nie wyobrażano sobie pluralizmu politycznego i jego konsekwencji w procesie tworzenia i funkcjonowania organów państwa. Rozwiązania ustrojowe przyjęte na szczepku ogólnozwiązkowym zostały powielone w RFSRR i wpłynęły na sytuację prawną w 1993 r.

W krótkim okresie prezydentury Michaiła Gorbaczowa nie było dane przetestować przyjętego modelu ustrojowego. Lata 1990–1991 upływały pod znakiem walki o władzę w RFSRR, o utrzymanie jedności ZSRR. Gorbaczow był aktywny na forum międzynarodowym w związku z rozpadaniem się wspólnoty europejskich państw satelickich, Układu Warszawskiego, RWPG, jednoczenia Niemiec itd. Po zdławieniu puczu Janajewa na obszarze ZSRR scenę polityczną zdominował B. Jelcyn, który jako władca RFSRR wydawał dekrety o zasięgu ogólnozwiązkowym. Ubezłasnowolnił prezydenta ZSRR, zlikwidował KPZR i ostatecznie ZSRR. Ostatnim aktem władzy M. Gorbaczowa było skłonienie Zjazdu DL ZSRR do uchwalenia ustawy *O organach władzy państwowej i zarządzania ZSRR w okresie przejściowym*. Stało się to 5 IX 1991 r. Aktem tym została zlikwidowana Rada Najwyższa i Gabinet Ministrów. Oba te organy już się nie odrodziły. W październiku 1991 r. ukonstytuowała się tylko jedna izba projektowanej Rady Najwyższej, mianowicie Rada Republiki. Drugą miała być Rada Związku. To właśnie Rada Republiki podjęła 26 XII 1991 r. uchwałę sankcjonującą rozpad ZSRR.

Алиция Стемпень-Кучиньска

В изменении политической системы СССР важную роль играли амбиции его руководителя Михаила Горбачева, как и убежденность в том, что он, как президент страны, сможет удержать ее от распада.

Андрей Чайовски

Михаил Горбачев был единственным, т.е. первым и последним, президентом Союза Советских Социалистических Республик. На этом посту он находился всего два года из пятилетнего срока, на который был избран 15 марта 1990 года. Он покинул свой пост 25 декабря 1991 года, а через день появилась информация о прекращении существования руководимого им государства, о прекращении существования СССР. Конечно, исчезновение страны не было связано с отставкой президента. Президент подал в отставку в связи с тем, что с сентября 1991 года СССР был государством иллюзорным, лишенным парламента и правительства, с мертвой конституцией. Власть президента практически не выходила за пределы Кремля, а его политическая активность сводилась, прежде всего, к поддержке отношений с небольшим кругом лиц, которые принимали сомнительные, в большей или меньшей мере, усилия по воскрешению драматически быстро угасающего образования. Президент СССР был пассивен по отношению к событиям, происходящим на территории союзных республик, входящих в состав государства, во главе которого он формально все еще стоял.

Введение поста президента СССР было вызвано динамикой событий, спровоцированных постановлениями пленума Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, принятыми в январе 1987 года. Инициированная тогда либерализация политической жизни высвободила действия и ожидания, которые шли вразрез с принципом руководящей роли коммунистической партии и принципом единства государственной власти. Каждый очередной шаг на пути к либерализации системы приводил к необходимости отказа от очередного столпа предыдущего государственного устройства. Если бы такие действия не предпринимались, процесс перемен пришлось бы повернуть вспять, что привело бы к непредсказуемым последствиям. На начальном этапе господствовало заблуждение, что возможна либерализация, что возможна демократизация с сохранением специфики советской системы. Предпринимались попытки реинтерпретации принципов верховенства закона, разделения властей, плюрализма и избирательного соперничества с целью приспособления их к существующей общественно-экономической системе.

До 1989 года, согласно Конституции СССР 1977 года, во главе государства стоял Верховный Совет СССР. Это был законодательный орган, формируемый путем всеобщего голосования в безальтернативных выборах. Голоса отдавались за назначенных аппаратом КПСС кандидатов, единственных кандидатов в избирательном бюллетене. Конечно формально избирательная конкуренция была допустима, однако на практике фактически была запрещена. Верховный Совет насчитывал 1500 депутатов, которые в равном количестве

делились на две палаты: Совет Союза и Совет Национальностей. Каждая из палат имела своего председателя, руководящего их заседаниями. Однако не было должности руководителя самого ВС СССР. Ее заседаниями (общими заседаниями двух палат) попеременно руководили оба председателя палат. Верховный Совет, как правило, собирался дважды в год на торжественные, 3–4-дневные, сессии, с целью единогласной поддержки решений, принятых государственно-партийным аппаратом. Верховный Совет мог созывать и распускать предусмотренные Конституцией государственные органы, и прежде всего Президиум Верховного Совета и Совет Министров. Президиум ВС выполнял функции ВС в перерывах между его сессиями, являясь коллегиальным главой государства. В его состав входили: Председатель, Первый заместитель Председателя, пятнадцать заместителей Председателя, секретарь и остальные члены. Конституция не предусматривала для Председателя никаких полномочий. Он, как и каждый его заместитель, действующий по его поручению и от его имени, представляли СССР от имени Президиума ВС СССР как внутри страны, так и за ее пределами в международных отношениях.

Стремление к перемене существующего порядка было озвучено на XIX конференции КПСС в июне-июле 1988 года. Вслед за этим, в декабре 1988 года, реформа государственных органов была введена в Конституцию в виде новеллы. Был введен двухпалатный законодательный орган – Съезд народных депутатов СССР, насчитывающий 2250 депутатов, и формируемый из его состава Верховный Совет СССР, состоящий из 542 представителей. Депутатов на съезд в этот период уже выбирали из нескольких, иногда из более 10 претендентов, чьи фамилии были помещены в избирательный список. Избирательное соперничество формально носило индивидуальный характер, а фактически, в связи с образовавшимися разделами, во время выборов решающим фактором была принадлежность кандидата к тому или иному политическому лагерю.

Был создан также новый орган – тайно избираемый Съездом народных депутатов Председатель Верховного Совета. В свою очередь Президиум Верховного Совета обрел статус внутреннего органа Совета, исполняющего также функции „коллективного руководителя государства”. Большинство полномочий бывшего Президиума ВС перенял новый Верховный Совет.

В состав Президиума автоматически включался Председатель Верховного Совета и его первый заместитель, также тайно избираемый Съездом. Кроме того, в состав Президиума входили 15 заместителей, которыми автоматически являлись председатели верховных советов союзных республик, оба председателя палат Верховного Совета – Совета Союза и Совета Национальностей, председатель Комитета народного контроля СССР, а также руководители комиссий и комитетов палат ВС, всего более 40 человек.

Съезд Народных депутатов был высшим органом власти и созывался в обычном порядке раз в год или чаще – в чрезвычайном порядке. Съезд

обладал полномочиями, схожими с полномочиями предыдущего Верховного Совета. Был расширен круг исключительных полномочий, принадлежащих высшему законодательному органу. В свою очередь, Верховный Совет в новой Конституции был назван „постоянно действующим законодательным, управляющим и контрольным органом власти”. Созывался Совет на весеннюю и осеннюю сессии, длящиеся три-четыре месяца, а также, в случае необходимости, на чрезвычайные сессии.

Председателя Верховного Совета Конституция определила как высшее должностное лицо в государстве, представляющее его во внутренних и внешних отношениях. Председатель осуществлял общее руководство подготовкой вопросов, подлежащих рассмотрению Съездом или Верховным Советом, предоставлял этим органам информацию о состоянии дел в стране, подписывал законы и иные законодательные акты, принятые Съездом, Советом и Президиумом, предлагал Съезду и Верховному Совету кандидатов на должности, избираемые и созываемые Съездом и Верховным Советом. Согласно Конституции, Председатель ВС стоял во главе Государственного Комитета Обороны, а также вел переговоры и подписывал международные соглашения СССР.

Председателем Верховного Совета был М. Горбачев, совмещая эту должность с функцией Генерального Секретаря ЦК КПСС. Вскоре оказалось, что сложнее всего совмещать руководство Верховным Советом, и прежде всего руководить его заседаниями, с исполнением обязанностей главы государства. Это было заметно, прежде всего, в первой половине 1989 года. Осенью Горбачев уже все реже участвовал в заседаниях ВС в роли спикера, поручая руководство заседаниями своим заместителям. Бросающаяся в глаза неэффективность только что принятой структуры органов государственной власти усилила заинтересованность в создании должности Президента СССР. Обсуждение этого вопроса в узком кругу советников Горбачева началось поздней осенью 1989 года. В это время усиливалась атмосфера конфронтации, зародившаяся в связи с усиливающимися политическими разломами и консолидацией оппозиции вокруг Горбачева (как консерваторов, так и реформаторов). Важную роль в этих процессах играл Борис Ельцин в связи с приближающимися (в марте 1990 года) выборами представителей на Съезд Народных депутатов РСФСР, особенно недоброжелательный по отношению к Горбачеву.

В начале 1990 года Горбачев был уже готов к внесению изменений в политическую систему СССР и введение должности президента. 13 января 1990 года состоялось открытое собрание Клуба Народных депутатов СССР, посвященное президентской системе и советскому парламентаризму, во время которого велось наблюдение за настроениями депутатов. В ходе встречи, в которой участвовало около 100 депутатов, выяснилось, что количество депутатов, поддерживающих идею введения должности президента, и ко-

личество ее противников приблизительно равны. После дискуссии вопрос создания института президента был вынесен на заседание Верховного Совета, который благоприятно отнесся к идее осуществления реформы высших органов государственной власти. С этой целью была созвана чрезвычайная, третья сессия Съезда Народных депутатов СССР.

В результате внесенных в Конституцию изменений 14 марта 1990 года Съездом Народных депутатов была создана система, сочетающая в себе элементы принципа единства государственной власти и элементы принципа разделения властей и политического плюрализма, что послужило немедленной ликвидации конституционного принципа главенствующей роли коммунистической партии. С одной стороны, советы народных депутатов, начиная со Съезда и Верховного Совета до сельских советов, все еще являлись единой системой представительских органов государственной власти. Съезд Народных депутатов неизменно назывался высшим органом государственной власти, который мог принимать решения по любым вопросам, входящим в компетенцию СССР, а Верховный Совет сохранил за собой статус постоянно действующего законодательного, управляющего и контрольного органа государственной власти. С другой стороны, появился президент, называемый главой советского государства. Съезд Народных депутатов избрал на эту должность М. Горбачева уже на следующий день (15 марта), несмотря на то, что были назначены всеобщие выборы Президента СССР. В результате наступивших перемен снизилась роль Президиума Верховного Совета, а также Председателя Верховного Совета. Эти органы стали типичными внутрипарламентскими органами, организующими и руководящими работой Съезда Народных депутатов и Верховного Совета.

Принятые правила наделяли Президента СССР полномочиями, типичными для глав государств, в связи с чем нет необходимости их детального рассмотрения. Следует, однако, обратить внимание на порядок, регулирующий отношения между президентом, парламентом и правительством. В обязанности президента входило обеспечение взаимного сотрудничества высших органов власти и управления СССР. Президент должен был раз в год выступать перед Съездом Народных депутатов СССР с обращением о ситуации в стране, а также информировать Верховный Совет СССР о наиболее важных проблемах внутренней и внешней политики СССР. Совместно с Верховным Советом СССР президент формировал Совет Министров (с декабря 1990 года – Кабинет Министров СССР), менял его состав, рекомендовал Верховному Совету кандидатуру на пост премьера. По договоренности с ВС СССР президент мог отправить в отставку премьера и членов Кабинета. Президент также рекомендовал ВС СССР кандидатов на пост председателя Комитета Народного Контроля СССР, председателя Верховного суда СССР, Генерального прокурора, главного

государственного арбитра СССР, а затем представлял назначенных кандидатов Съезду Народных депутатов СССР для утверждения. Вносил в Верховный Совет и на Съезд Народных депутатов предложения об отставке вышеназванных должностных лиц, за исключением Председателя Верховного Суда. Президент также мог поднять вопрос на заседании Верховного Совета СССР об отставке или принятии отставки Совета Министров (Кабинета Министров). С согласия председателя Кабинета Министров назначал и снимал с должности членов Правительства. Такое решение должно было быть утверждено ВС СССР. Президент подписывал законы СССР, имел право не позднее чем в течение двух недель вернуть проект закона со своими замечаниями и предложениями Верховному Совету с целью повторного рассмотрения и голосования. Если ВС большинством в 2/3 голосов подтвердит принятое ранее решение, Президент был обязан подписать закон. Президент имел право приостановления действий решений и распоряжений Правительства. В ситуации разногласий между палатами ВС СССР Президент выступал в роли арбитра, а в ситуации, когда согласия достичь невозможно, мог внести на Съезд Народных депутатов предложение о роспуске Верховного Совета и избрании нового. Президент издавал декреты. Характер этого нормативного акта более подробно в Конституции раскрыт не был.

Чего не хватило в принятой структуре? Прежде всего не предусмотрены были обстоятельства, дающие президенту право роспуска Съезда Народных депутатов и Верховного Совета (кроме как предложение Съезду о роспуске Совета). Что-нибудь подобное по доктринальным соображениям тогда вообще не принимали во внимание. Не предусмотрена была также возможность отстранения президента от власти, что также в то время было невообразимым. Не предусматривалось, что между Верховным Советом и Президентом может произойти конфликт при назначении премьера и правительства. Похоже, даже не подумали, что Верховный Совет может не подчиниться воле важнейшего должностного лица страны, что может оказаться невозможным достижение консенсуса в вопросе формирования правительства. Очевидно, что, несмотря на ликвидацию конституционного принципа руководящей роли коммунистической партии, нельзя было представить себе существование политического плюрализма и его последствий в процессе создания и функционирования государственных органов. Такие системные решения, принятые в общесоюзном масштабе, были размножены в РСФСР и повлияли на юридическую ситуацию 1993 года.

Короткий период президентства Михаила Горбачева не позволил протестировать принятую модель государственного устройства. Годы 1990–1991 прошли под знаком борьбы за власть в РСФСР и за удержание единства СССР. В этот период Горбачев был активен на международной арене, в связи с распадом сообщества европейских стран-сателлитов, организации Вар-

шавского договора, СЭВ, объединения Германии и т.д. После подавления путча Янаева на политической сцене всего пространства СССР доминировал Б. Ельцин, который, как руководитель РСФСР, издавал декреты, имеющие общесоюзную силу. Он сделал Президента СССР недееспособным, ликвидировал КПСС и в конечном итоге СССР. Последним актом государственной власти М. Горбачева было склонение Съезда Народных депутатов к принятию Закона „Об органах государственной власти и управления СССР в переходный период”. Это случилось 5 сентября 1991 года. Данным актом был ликвидирован Верховный Совет и Кабинет Министров. Оба эти органа уже не возродились. В октябре 1991 года сформировалась лишь одна палата проектируемого Верховного Совета, т.е. Совет Республики. Второй же палатой должен был стать Совет Союза. Именно Совет Республики принял 26 декабря 1991 года закон, санкционирующий распад СССР.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Mikhail Gorbachev's attempt at changing institutional and political features of the Soviet Union's political system – including the introduction of the office of president – was a kind of a desperate move to stop the looming catastrophe.

Andrzej Czajowski

Mikhail Gorbachev was the only President of Soviet Union. His presidency began on the 15th of March 1990 and lasted only two instead of five years. He stepped down on the 25th of December 1991 on the eve of the Soviet Union's officially announced downfall. The post of the Soviet Union's President was formed as a result of a liberalization initiative proclaimed by the Soviet Communist Party Central Committee in January 1987. The liberalization principles, concerning mainly political sphere of the Soviet Union's system, were at odds with the Communist Party hegemony with its lack of checks and balances mechanism. Following the path of liberalization forced Soviet leadership to review many of the systemic pillars of the constitutional order, including the rule of law, pluralism or electoral competitiveness. Simultaneously, Gorbachev expected that, by creating the post of the President as a product of liberalization, he would, first, regain control over that process, second – bring together the new political initiatives and the Soviet's socio-economical order, and third – stop Soviet Union's

looming collapse. All his plans failed. Formal institutions could not avert real processes leading to the Soviet Union's dismemberment. Since September 1991 Gorbachev's powers were restricted to the Kremlin walls, and his political activity was confined to contacts with limited number of associates, desperately trying to stop the catastrophe. Despite his prerogatives he had no control over territories being formally subordinated to his post. Boris Yeltsin, in his bid for power effectively subjugated Gorbachev and curtailed his power, abolished Soviet Union's Communist Party and orchestrated Soviet Union's formal dissolution.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Zmiany systemu politycznego stały się ważnym kierunkiem działań Michaiła Gorbaczowa w ostatnim etapie jego rządów. Ich symboliczny charakter wpłynął na budowę pluralistycznego systemu partyjnego, co umożliwiła likwidacja art. 6 Konstytucji oraz wprowadzenie otwartości w systemie wyborczym, kadencyjności wyboru na stanowiska itp. Nie była to z pewnością demokracja, ale ważny krok na drodze ku niej.

Andrzej Stelmach

Nieśmiała pluralizacja życia politycznego Rosji zaczęła się jeszcze przed formalnym rozpadem Związku Radzieckiego. Można się jej doszukać już w połowie lat 80., kiedy to pod koniec 1985 r. zaczęły powstawać w poszczególnych republikach i krajach ruchu społeczne i organizacje stawiające sobie za cel odrodzenie tożsamości narodowej. Wprawdzie często miały one tylko nieformalny charakter, ale stanowiły załążek późniejszych organizacji i partii politycznych.

W drugiej połowie lat 80. można było dostrzec dwie tendencje dotyczące przeobrażeń ustrojowych związanych z systemem partyjnym. Zwolennicy jednej stawiali na powolne budowanie systemu wielopartyjnego i przygotowywali się do utworzenia niezależnych od KPZR partii politycznych poprzez powoływanie organizacji i porozumień o bardzo różnym, nie zawsze politycznym charakterze. Grupy te często miały nieformalny charakter. W sprzyjających okolicznościach miałyby one stanowić załążek nowego, pluralistycznego systemu partyjnego. Zwolennicy drugiej drogi dążyli do tego samego poprzez tworzenie w łonie partii komunistycznej frakcji i grup nieformalnych, które w przyszłości mogłyby stanowić samodzielne podmioty na scenie politycznej. Na razie jednak występowali z pozycji reformatorów, chcących udoskonalać jakościowo istniejący system z kierowniczą rolą partii komunistycznej. Podobnie jak w innych krajach Europy Wschodniej, również w Rosji dużą popularnością zaczęła się cieszyć doktryna socjaldemokratyczna. Stąd powstanie takich ugrupowań jak np. Socjalistyczna Inicjatywa (Socjalisticeskaja inicjatiwa) czy Akcja Narodowa (Narodnoje dijestwije). Jednakże pod koniec 1988 r. socjalizm został wyparty przez koncepcje

określane jako budowa podstaw demokracji. W istocie koncepcja ta polegała na stworzeniu systemu politycznego opartego na podstawowych mechanizmach charakterystycznych dla demokracji i społeczeństwa obywatelskiego.

Trzeba pamiętać, iż inicjatorami *pieriestrojki* byli działacze partii komunistycznej. Wprawdzie byli oni zdeterminowani przeprowadzić poważne reformy w systemie politycznym, ale nie zakładali jego radykalnej zmiany, a jedynie modyfikację. Nie zamierzali więc doprowadzić do zmiany ustrojowej. Zmiany organizacyjne, jakie pojawiły się na radzieckiej scenie politycznej, były raczej efektem utracenia kontroli kierownictwa KPZR nad wydarzeniami w państwie i samej partii.

Krokiem milowym na drodze do pluralizmu organizacyjnego stała się decyzja III Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR (12–15 III 1990) o usunięciu z Konstytucji ZSRR zapisu o kierowniczej roli Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i stworzenia konstytucyjnych warunków dla pluralizmu politycznego. Na tym samym zjeździe wybrano na prezydenta ZSRR M. Gorbaczowa. Był to akt zamykający trwającą od końca lat 80. dyskusję o możliwości odstąpienia od dogmatu o kierowniczej roli partii komunistycznej oraz systemu monopartyjnego. Problem ten był bardzo złożony i delikatny. Nawet czołowi przywódcy i zdeklarowani zwolennicy *pieriestrojki* długo nie mieli odwagi podważać kierowniczej roli KPZR. Była ona traktowana jako pewnego rodzaju świętość i dogmat socjalizmu. Nawet B. Jelcyn, jeden z czołowych reformatorów tego okresu, jeszcze w swym wystąpieniu z 7 III 1989 r. na wiecu wyborczym, gdy ubiegał się o mandat deputowanego ZSRR, stwierdził że „zanim postawi się pytanie o możliwość wprowadzenia wielopartyjności w życie, trzeba dać narodowi możliwość wykazania się w tej dziedzinie – konkretnie każdemu obywatelowi kraju. Moje stanowisko jest następujące: myślę, że dzisiaj nasze społeczeństwo nie jest gotowe do utworzenia innych partii”.

Badanie socjologiczne przeprowadzone na reprezentatywnej próbie ludności Związku Radzieckiego w grudniu 1989 r. wykazało duże poparcie społeczne dla natychmiastowej likwidacji konstytucyjnego zapisu o kierowniczej roli KPZR. Takiego zdania było aż 35% badanych. Podobna liczba respondentów, bo 33%, opowiedziała się za koniecznością szybkiego usunięcia wspomnianego zapisu z konstytucji. Tylko 19% respondentów optowała za zachowaniem dotychczasowych konstytucyjnych gwarancji kierowniczej roli partii komunistycznej i jednopartyjności.

Mniej radykalni w swoich poglądach byli deputowani. Zaproponowany w porządku obrad zjazdu punkt dotyczący zmiany konstytucyjnego zapisu o kierowniczej roli KPZR nie został przyjęty. Dokonano jednak uzupełnienia art. 51 Konstytucji w ten sposób, iż zezwalał on obywatelom na zrzeszanie się w partiach politycznych.

Na I Zjeździe Deputowanych Ludowych RSFR 12 VI 1990 r. w uchwalonej *Deklaracji suwerenności państwowej RSFR* znalazło się stwierdzenie, iż

„RSFRR gwarantuje swoim obywatelom, partiom politycznym, organizacjom społecznym, masowym ruchom i organizacjom religijnym, działającym w ramach Konstytucji RSFRR, równe możliwości prawne do udziału we władzach państwowych i społecznych”. W ślad za tym postanowieniem Zjazd Deputowanych Ludowych RSFRR dokonał 16 VI zmiany Konstytucji RSFRR, znosząc zapis o kierowniczej roli partii komunistycznej i wprowadzając gwarancję udziału partii politycznych i innych organizacji społecznych w wypracowywaniu polityki państwa i kierowaniu sprawami państwowymi i społecznymi. Były to więc zmiany o charakterze rewolucyjnym. Wprowadzały one w efekcie zasadę pluralizmu politycznego i znosiły monopol jednej partii.

17 X 1990 r. uchwalona została przez Radę Najwyższą ZSRR ustawa *O organizacjach społecznych*. Na jej podstawie można było tworzyć również partie polityczne. Dała ona wyraźny impuls do procesu dynamicznego rozwoju organizacji społecznych i politycznych, w tym także partii politycznych. Wprawdzie *de facto* w Rosji działały już pojedyncze partie i ruchy polityczne, ale dopiero wzmiankowana ustawa sformalizowała tego rodzaju działania i je uprawomocniła. W marcu 1991 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości było zarejestrowanych już 35 partii politycznych. Ocenia się, iż bez formalnej rejestracji działało ich wielokrotnie więcej.

Wydanie wspomnianej ustawy zakończyło, w sensie formalnym, funkcjonowanie przez kilkadziesiąt lat systemu monopartyjnego. Przełamanie monopolu partii komunistycznej uzewnętrzniło różnorodność orientacji politycznej społeczeństwa. Na rosyjskiej scenie politycznej pojawiały się coraz to nowe ugrupowania polityczne. Ich oblicze polityczne oraz struktury organizacyjne często były trudne do określenia. Przyczyną takiego stanu rzeczy była przede wszystkim ogromna spontaniczność w ich powstawaniu. Owocowało to dużym rozdrobieniem sceny politycznej. Partie i organizacje polityczne o bardzo podobnych założeniach programowych często o sobie nic nie wiedziały. Nie występowała również tendencja do tworzenia porozumień i koalicji, ponieważ większość ugrupowań politycznych była budowana *ad personam*, czyli na zapotrzebowanie lidera, który w ten sposób tworzył swoje zaplecze polityczne. Cechą charakterystyczną genezy partii politycznych w Rosji był w tym okresie znaczny udział w ich tworzeniu aparatu państwowego. To urzędnicy państwowi jako pierwsi dostrzegli korzyści płynące z kierowania własnym ugrupowaniem politycznym. Stwarzało to sprzyjające warunki do kontynuowania i rozwoju własnej kariery politycznej.

W celu demonopolizacji i depolityzacji zakładów pracy prezydent Rosji wydał 20 VII 1991 r. dekret, w którym nakazał zaprzestanie działalności zorganizowanych struktur politycznych i partyjnych we wszystkich zakładach pracy, instytucjach, organach państwowych i urzędach. Dekret spowodował protesty przeciw łamaniu praw i swobód obywatelskich. Zgodnie z dekretem osoby znajdujące się na służbie państwowej nie mogły być w swej działalności służbowej związane decyzjami partii politycznych.

Po puczu sierpniowym 1991 r. prezydent B. Jelcyn wydał 23 VIII 1991 r. dekret, w którym zawiesił działalność partii komunistycznej na terytorium Federacji Rosyjskiej, motywując to udzieleniem przez KPZR poparcia dla puczystów i stworzenia własnych nadzwyczajnych komitetów, co pozostało w sprzeczności z konstytucją. Na mocy tego dekretu organy spraw wewnętrznych przejęły majątek partii komunistycznej. W kolejnym dekrete z 6 IX 1991 r. prezydent Rosji zakazał działalności KPZR i Komunistycznej Partii RSFRR, a także nakazał przejęcie majątku partii na własność państwa. W ten sposób ostatecznie nastąpiło rozwiązanie partii komunistycznej. Zakończył się tym samym trwający ponad 70 lat okres monopolistycznych rządów partii komunistycznej.

Wprawdzie, jak już wspomniano, pierwsze partie polityczne pojawiły się już pod koniec lat 80., to ich prawdziwy rozkwit zaczął się dopiero po usunięciu z Konstytucji ZSRR w marcu 1990 r. zapisu o kierowniczej roli partii komunistycznej. Wielu obserwatorów rosyjskiej sceny politycznej w tym okresie uważało, że powstające licznie partie i ugrupowania polityczne nie różniły się w istotny sposób od siebie pod względem programowym. Nie jest to niczym zaskakującym, zważywszy, iż znakomita większość ówczesnych partii politycznych opierała się, w sensie ideologicznym, na wspólnej, uniwersalnej koncepcji budowy podstaw demokracji, co w konsekwencji musiało prowadzić do powstawania zbliżonych programów politycznych. Rodzi się więc pytanie, dlaczego, wobec bliskości podstaw ideowo-programowych wszystkich ugrupowań demokratycznych, nie powstała jedna partia polityczna? Odpowiedzi można poszukiwać w genezie organizacyjnej tych partii. Część z nich, tak jak np. Socjaldemokratyczna Partia Rosji (Socyał-diemokraticzeskaja partija Rossii – SDPR), powstały jako alternatywa dla partii komunistycznej. Jej członkowie nigdy nie należeli do KPZR lub wystąpili z tej partii zaraz na początku *pieriestrojki*. Stanowili ten nurt tworzącego się systemu partyjnego, który w swej genezie był oddzielony od partii komunistycznej. Drugą grupę partii politycznych stanowiły te, które swe korzenie miały w strukturach KPZR. Powstawały one w wyniku organizacyjnego usamodzielnienia się wewnętrznych frakcji i grup powstałych w łonie partii komunistycznej. Początkowo działały one jako tzw. kluby dyskusyjne, a później stworzyły wspólną płaszczyznę w postaci Platformy Demokratycznej w KPZR. Największą z partii politycznych mających swój rodowód w tych właśnie strukturach była Republikańska Partia Federacji Rosyjskiej (Riespublikanskaja partija Rossijskoj Fiedieracyi – RPRF).

Wprawdzie w okresie, o którym mówimy, w Rosji dominowała już koncepcja budowy podstaw demokracji, ale występowały także inne nurty ideowe. Do najważniejszych zaliczyć można ideologie nacjonalistyczne. Ich zwolennicy chętniej nazywali się patriotami niż nacjonalistami. Wprawdzie u zarania demokratyzacji systemu partyjnego w Rosji nie odegrały one znaczniejszej roli, to jednak w latach następnych wpisały się wyraźnie w rosyjski krajobraz polityczny. Ugrupowania te chętnie odwoływały się do tradycji i historii Rosji, również tej najdawniejszej.

Lansowały one specyficzną, narodowo-historyczną drogę budowania nowego społeczeństwa postradzieckiego. Jednym z prekursorów tego ruchu było zalegalizowane już w 1983 r. stowarzyszenie „Pamięć” („Pamiat”). Odegrało ono bardzo ważną rolę w formowaniu się nowych podziałów na radzieckiej scenie politycznej. Do dzisiaj pozostaje nie wyjaśniony stosunek kierownictwa KPZR do tego stowarzyszenia. Niektórzy badacze uważają, iż bez poparcia przynajmniej części ówczesnego kierownictwa partyjnego działalność „Pamięci” nie byłaby możliwa. Wprawdzie stowarzyszenie pozwalało sobie na wyraźną krytykę ówczesnych władz partyjnych i państwowych, jednakże pozostawało w niektórych kwestiach bardzo zbliżone do najbardziej zachowawczej części kierownictwa KPZR. Ta zgodność dotyczyła m.in. niechęci do demokracji zachodniej, gospodarki rynkowej czy zachodnich wzorców kultury masowej.

Wybory deputowanych ludowych przeprowadzone w marcu 1990 r. dały nowy asumpt do przyspieszenia strukturyzacji rosyjskiego systemu partyjnego. Duży wpływ na przyszłe podziały rosyjskiej sceny politycznej wywarła koalicja wyborcza „Demokratyczna Rosja” („Diemokraticzeskaja Rossija” – DR). Powstała ona w październiku 1990 r. w wyniku porozumienia wielu nieformalnych wtedy grup i organizacji politycznych oraz komitetów wyborców utworzonych w celu poparcia zgłaszanego przez nie kandydata na deputowanego. „Demokratyczna Rosja” uzyskała dobre wyniki już podczas wyborów deputowanych do parlamentu RFSRR w 1990 r. szczególnie w dużych aglomeracjach miejskich. Zwieńczeniem jej sukcesów politycznych był wybór B. Jelcyna na przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na szczególną cechę niektórych rosyjskich partii politycznych tego okresu. Nierzadko były one tworzone w wyniku połączenia samodzielnych ugrupowań politycznych, w tym również partii politycznych. Co jest jednak pewnym ewenementem, często łączące się partie pozostają autonomiczną strukturą organizacyjną w ramach nowego podmiotu politycznego. Nie dochodziło więc do pełnej integracji. W konsekwencji znacznie utrudniało to zbudowanie spójnej wewnętrznej struktury organizacyjnej i programowej. W efekcie mieliśmy do czynienia z czymś w rodzaju frakcji działającej wewnątrz partii politycznej. Spójność takiej organizacji jest wątpliwa. Często prowadzi to, szczególnie wobec rozbieżności interesów przywódców, do oderwania się poszczególnych ugrupowań wewnętrznych (frakcji) od partii. Skutkuje to ciągłą destabilizacją sceny politycznej.

Duże znaczenie dla ukształtowania się rosyjskiej sceny politycznej miało utworzenie w marcu 1990 r. Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji (Liberalno-diemokraticzeskoj partii Rossii – LDPR). Pod obecną nazwą występuje od roku 1992. Na jej czele stoi W. Żyrinowski. Jest to partia, która od początku swego istnienia była silnie zcentralizowana.

Po wyborach prezydenckich Rosja weszła w nową fazę rozwoju systemu partyjnego. Porażka wyborcza kandydatów KPZR unaoczniała słabnącą siłę partii

komunistycznej. Ośmieliła liderów ugrupowań demokratycznych do podjęcia działań zmierzających do wyparcia komunistów z dominującej pozycji w systemie politycznym.

Sukces B. Jelcyna spowodował pewne działania również po przeciwnej stronie sceny politycznej. Słabnące wpływy KPZR spowodowały konieczność poszukiwania sposobów na odnowę partii komunistycznej. Antygorbaczowska opozycja wewnątrzpartyjna doprowadziła do utworzenia w 1991 r. Demokratycznej Partii Komunistów Rosji (Diemokraticzeskoj partii kommunistow Rossii), na czele której stanął wiceprezydent Rosji A. Ruckoj oraz Ruchu Demokratycznych Reform (Dwiżenija diemokraticzeskich rieform – DDR).

Dynamiczny rozwój ilościowy ugrupowań komunistycznych nastąpił dopiero po zakazie działania, a następnie zdelegalizowaniu KPZR. Do miana spadkobiercy partii komunistycznej pretendowała utworzona w październiku 1991 r. Socjalistyczna Partia Pracujących (Socjalisticzeskaja partija trudiaszczichsia – SPT).

W listopadzie 1991 r. powstała jeszcze jedna partia przeciwników polityki Gorbaczowa. Rosyjska Komunistyczna Partia Robotnicza (Rossijskaja kommunisticzeskaja raboczaja partija – RKRK) utworzona została na kanwie „Komunistycznej Inicjatywy” – jednej z najbardziej pryncypialnych radykalno-komunistycznych frakcji działających w ramach KPZR.

Po orzeczeniu wydanym przez Sąd Konstytucyjny Rosji w sprawie legalności tworzenia i działalności partii i ugrupowań komunistycznych zaczęły powstawać coraz to nowe partie o proveniencji komunistycznej. W kwietniu 1993 r. odbył się zjazd komunistów rosyjskich. Powołał on do życia nową partię pod nazwą Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej. Jej liderem został G. Zjuganow.

Najbardziej stabilnymi partiami politycznymi, z analizowanego okresu, okazały się KPRF i LDPR. One dysponowały największym zapleczem społecznym i rozbudowanymi w miarę stabilnymi strukturami organizacyjnymi.

Kształtowanie się rosyjskiego systemu partyjnego w pierwszym okresie budowy podstaw demokracji znacznie się skomplikowało. Okazało się bowiem, iż na scenie politycznej na razie nie ma miejsca dla ugrupowań, które nie miały jasno określonych założeń programowych i jednolitych struktur organizacyjnych. Po kolei rozpadały się wszelkiego rodzaju porozumienia i sojusze. Taktyka liderów tych ugrupowań, nastawiona na realizację doraźnych celów politycznych, okazała się błędna. Po chwilowych sukcesach, w miarę krystalizowania się sceny politycznej w Rosji, mało spójne programowo i organizacyjnie koalicje nie wytrzymywały konkurencji z tradycyjnie zorganizowanymi partiami politycznymi. Młodej demokracji przyszło zapłacić wysoką cenę za brak przezorności prowadzący do silnego rozdrobnienia organizacyjnego.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Изменение политической системы стало важным направлением деятельности Горбачева на последнем этапе его правления. Символический характер этих перемен породил возможность создания плюралистической партийной системы, что стало возможным благодаря ликвидации шестой статьи конституции, а также введению открытости в избирательной системе, ограничению сроков полномочий и т.д. С уверенностью можно сказать, что это не была демократия, однако это был важный шаг на пути к ней.

Анджей Стельмах

Первые робкие формы плюрализации политической жизни в России начались еще до формального распада Советского Союза. Заметить их можно было уже в середине восьмидесятых, когда к концу 1985 года в некоторых республиках начали возникать общественные движения и организации, ставящие перед собой цель возрождения национального самоопределения. Правда, они часто имели неформальный характер, но являлись зародышем будущих организаций и политических партий.

Во второй половине 80-х годов можно было заметить две тенденции государственных преобразований в области партийной системы. Приверженцы одной из них предпочитали медленное формирование многопартийной системы и готовились к созданию независимых от КПСС политических партий, посредством созыва организаций и движений совершенно разного, иногда неполитического характера. Эти группы часто имели неформальный характер. При благоприятных обстоятельствах они должны были выступать зародышем новой, плюралистической партийной системы.

Сторонники второго пути стремились к тому же, но с помощью создания в рамках коммунистической партии фракций и неформальных групп, которые в будущем могли бы являться самостоятельными субъектами на политической сцене. Однако пока выступали в роли реформаторов, стремящихся качественно улучшить существующую систему с руководящей ролью коммунистической партии. Так же, как и в других странах Восточной Европы, в России большой популярностью пользовалась социал-демократическая доктрина. С этим связано возникновение таких организаций, как, например, Социалистическая инициатива или Народное действие. Однако в конце 1988 года социализм был вытеснен концепцией, описываемой как „строительство основ демократии”. По сути эта концепция заключалась в создании политической системы, основанной на базовых механизмах, характерных для демократии и гражданского общества.

Следует помнить, что инициаторами перестройки были деятели коммунистической партии. Они были настроены на проведение серьезных реформ в политической системе, однако не планировали ее радикального изменения, а всего лишь модификацию. Они не намеревались привести к изменению политического строя. Организационные изменения, произошедшие на советской политической сцене, являлись, скорее, результатом утраты руководством КПСС контроля над событиями в стране и самой партии.

Переломным моментом на пути к организационному плюрализму стало решение III Съезда Народных депутатов СССР (12–15 марта 1990 г.) об исключении из Конституции СССР положения о руководящей роли Коммунистической партии Советского Союза и создании конституционных основ для политического плюрализма. На этом съезде был избран на пост Президента СССР М. Горбачев. Это был шаг, ставящий точку в продолжающейся с конца восьмидесятых годов дискуссии о возможности отхода от догмы о руководящей роли коммунистической партии и однопартийной системы. Эта проблема имела очень сложный и деликатный характер. Даже высшее руководство и идейные сторонники перестройки не отважились подвергнуть сомнению руководящую роль КПСС. Партия ассоциировалась со святыней и догмой социализма. Даже Б. Ельцин, один из ведущих реформаторов того времени, еще в своем выступлении 7 марта 1989 года на избирательном митинге, когда претендовал на мандат Народного депутата СССР, заявил, что „прежде чем встанет вопрос о возможности введения в жизнь многопартийности, необходимо дать народу, а конкретно каждому гражданину, возможность высказаться по этому вопросу. Моя позиция такова: думаю, что в настоящее время наше общество не готово к созданию других партий”.

Социологическое исследование, проведенное среди населения Советского Союза в 1989 году, показало большую общественную поддержку немедленной ликвидации конституционного положения о руководящей роли КПСС. Такого мнения придерживалось целых 35% респондентов. Схожее количество респондентов, 33%, высказалось в пользу быстрой ликвидации упомянутой статьи Конституции. Лишь 19% опрошенных высказались за сохранение конституционной гарантии руководящей роли коммунистической партии и однопартийности.

Депутаты были менее радикальны в своих взглядах. Предложенный на повестку дня Съезда вопрос, касающийся изменения конституционного положения о руководящей роли КПСС, не был принят. Однако статья 51 Конституции была дополнена таким образом, что позволяла гражданам объединяться в политические партии.

В принятой во время I Съезда Народных депутатов РСФСР 12 июня 1990 года *Декларации о государственном суверенитете РСФСР* провозглашалось, что „РСФСР гарантирует всем гражданам, политическим партиям,

общественным организациям, массовым движениям и религиозным организациям, действующим в рамках Конституции РСФСР, равные правовые возможности участвовать в управлении государственными и общественными делами". Вслед за этим постановлением 16 июня Съезд Народных депутатов РСФСР внес изменения в Конституцию РСФСР, ликвидируя положение о руководящей роли коммунистической партии и вводя гарантии участия политических партий и иных общественных организаций в разработке государственной политики и руководстве государственными и общественными делами. Таким образом, это были перемены революционного характера, так как в результате был введен принцип политического плюрализма и ликвидирована монополия одной партии.

17 октября 1990 года Верховным Советом СССР был принят закон *Об общественных организациях*, согласно которому можно было также создавать политические партии. Данный закон дал значительный импульс динамичному процессу развития общественных и политических организаций, в том числе политических партий. Правда, фактически в России уже функционировали единичные партии и политические движения, однако только с принятием этого закона их деятельность приобрела формальный, узаконенный характер. В марте 1991 года в Министерстве юстиции было зарегистрировано уже 35 политических партий. Считается, что без формальной регистрации их функционировало во много раз больше.

Принятие закона *Об общественных организациях* формально прекратило существование функционирующей многие десятилетия однопартийной системы. Ликвидация монополии коммунистической партии показало все разнообразие политической ориентации общества. На российской политической сцене появились новые политические объединения, но их политическое лицо и организационную структуру зачастую было тяжело определить. Причиной такого положения дел была, прежде всего, спонтанность их образования, что, в свою очередь, стало причиной раздробленности политической арены. Партии и политические организации со схожими программами часто не знали ничего друг о друге. Не было также тенденции создания союзов и коалиций, в связи с тем, что большинство политических объединений создавались по принципу *ad personam*, т.е. под конкретного лидера, который таким образом формировал свой политический тыл. Характерной чертой генезиса политических партий России того времени было значительное участие в их создании государственного аппарата. Именно государственные чиновники первыми поняли выгоду от руководства собственной политической группировкой. Это создавало благоприятные условия для продолжения и развития собственной политической карьеры.

С целью демополизации и деполитизации предприятий Президент России подписал 20 июля 1991 года декрет, согласно которому запрещалась деятельность организованных политических и партийных структур на

всех предприятиях, в учреждениях, государственных органах и конторах. Декрет вызвал протесты против нарушения гражданских прав и свобод. Согласно декрету, лица, находящиеся на государственной службе, не могли быть в своей служебной деятельности ограничены решениями политических партий.

После Августовского путча 1991 года Президент Б. Ельцин 23 августа 1991 года издал декрет, которым прекратил деятельность коммунистической партии на территории Российской Федерации, мотивируя это тем, что, вопреки Конституции, КПСС, создавая собственные чрезвычайные комитеты, оказала поддержку путчистам. На основании этого декрета имущество коммунистической партии перешло органам внутренних дел. В очередном декрете от 6 сентября 1991 года Президент России запретил деятельность КПСС и Коммунистической партии РСФСР, а также объявил о переходе их имущества в пользу государства. Таким образом, произошел окончательный роспуск коммунистической партии и окончился длившийся более 70 лет период ее монопольного правления.

Правда, как уже отмечалось, первые политические партии появились уже в конце 80-х годов, однако их настоящий расцвет начался только после упразднения в Конституции СССР в марте 1990 года положения о руководящей роли коммунистической партии. Многие наблюдатели российской политической сцены в этот период отмечали, что появляющиеся многочисленные партии и политические группировки не сильно отличались между собой с точки зрения программ. Это не удивительно, если вспомнить, что абсолютное большинство политических партий того времени опиралось с идеологической точки зрения на общую, универсальную концепцию построения основ демократии, что впоследствии должно было привести к появлению схожих политических программ. В связи с этим возникает вопрос, почему, несмотря на схожесть идейно-программных основ всех демократических объединений, не появилась одна политическая партия? Ответ можно найти в организационном генезисе этих партий. Часть из них, как, например, Социал-демократическая партия России (СДПР), появилась как альтернатива коммунистической партии. Ее члены никогда не состояли в КПСС или покинули партию сразу после оглашения перестройки и являлись частью формирующейся партийной системы, которая в своем генезисе была отделена от коммунистической партии. Вторую группу политических партий составляли те, которые свои корни имели в структурах КПСС. Появились они в результате обретения организационной самостоятельности внутренних фракций и групп, сформировавшихся внутри коммунистической партии. Вначале они функционировали как так называемые дискуссионные клубы, а позднее создали общее объединение – Демократическую платформу в КПСС. Самой крупной политической партией, происходящей из этих структур, была Республиканская партия Российской Федерации (РПРФ).

Несмотря на то, что в рассматриваемый период в России уже доминировала концепция построения основ демократии, существовали и другие идеологические течения. К наиболее важным из них относятся националистические движения, хотя их сторонники предпочитали называться патриотами, а не националистами. Хотя на первых порах демократизации партийной системы в России такие движения не сыграли значительной роли, позднее, однако, они прочно закрепились на российской политической сцене, охотно ссылаясь в своих программах на историю и традиции России, в том числе самые давние. Они предлагали специфический, национально-исторический путь формирования нового постсоветского общества. Одним из пионеров этого движения было зарегистрированное еще в 1983 году объединение „Память”. Оно сыграло важную роль в формировании новых разделов на советской политической арене. До настоящего момента остается неизвестным отношение руководства КПСС к этой организации. Некоторые исследователи утверждают, что без поддержки хотя бы части партийного руководства деятельность „Памяти” была бы невозможна. Несмотря на то, что объединение позволяло себе открыто критиковать партийное и государственное руководство, в некоторых вопросах оно принимало схожую с наиболее консервативной частью партийного руководства позицию. Сходились они во мнении относительно негативного отношения к западной модели демократии, рыночной экономике или же западным образцам массовой культуры.

Выборы народных депутатов, проведенные в 1990 году, дали новый толчок к ускорению структуризации российской партийной системы. Большое влияние на будущие разделы российской политической сцены оказала избирательная коалиция „Демократическая Россия” (ДР).

Коалиция была создана в октябре 1990 года в результате объединения многих неформальных групп, политических организаций и избирательных комитетов, созданных с целью поддержки выдвигаемого им кандидата в народные депутаты. „Демократическая Россия” достигла хороших результатов уже во время выборов в парламент РСФСР в 1990 году, особенно в крупных городах и городских агломерациях. Венцом успеха коалиции было избрание Б. Ельцина Председателем Верховного Совета РСФСР.

Необходимо также обратить внимание на особенную черту некоторых российских политических партий того времени. Они нередко создавались путем объединения самостоятельных политических организаций, в том числе политических партий. Однако их особенностью является то, что часто объединяющиеся партии оставались автономной организационной структурой в рамках нового политического образования и до полной интеграции не доходило. В результате это значительно затрудняло формирование единой внутренней организационной и программной структуры. В итоге получалось, что в рамках партий функционировало что-то вроде фракций. Целостность такой организации весьма сомнительна. Часто, особенно в связи

с расхождением интересов лидеров, это приводит к отщеплению некоторых внутренних групп (фракций) от партии. Это, в свою очередь, приводит к дестабилизации политической сцены.

Важное значение для формирования российской политической сцены имело создание в марте 1990 года Либерально-демократической партии России. Под сегодняшним названием партия функционирует с 1992 года. Во главе ее стоит В. Жириновский. Партия с самого начала своего существования была сильно централизована.

После президентских выборов Россия вошла в новую фазу развития партийной системы. Поражение кандидатов от КПСС на выборах показало слабеющую роль коммунистической партии, из-за чего лидеры демократических сил смелее приняли меры, нацеленные на смещение коммунистов с лидирующей позиции в политической системе.

Успех Б. Ельцина стал причиной определенных действий с противоположной стороны политической сцены. Слабеющее влияние КПСС показало необходимость поиска путей обновления коммунистической партии. Антигорбачевская внутрипартийная оппозиция привела к созданию в 1991 году Демократической партии коммунистов России, во главе которой стал вице-президент России А. Руцкой, и Движения демократических реформ (ДДР).

Динамичное количественное развитие коммунистических группировок наступило только после запрета на деятельность, а позднее делегализации КПСС. На звание наследника коммунистической партии претендовала созданная в октябре 1991 года Социалистическая партия трудящихся (СПТ).

В ноябре 1991 года была создана еще одна партия противников политики Горбачева. Российская коммунистическая рабочая партия (РКРП) была создана на базе „Коммунистической инициативы”, одной из наиболее принципиальных радикально-коммунистических фракций, функционировавших в рамках КПСС.

После решения Конституционного суда России по вопросу легальности создания и деятельности коммунистических движений и партий стали появляться все новые партии коммунистической направленности. В апреле 1993 года прошел съезд российских коммунистов, в результате которого была создана новая партия под названием Коммунистическая партия Российской Федерации. Ее лидером стал Г. Зюганов.

Наиболее стабильными политическими партиями анализируемого периода оказались КППРФ и ЛДПР. Они обладали наибольшими общественными ресурсами и развитыми и относительно стабильными организационными структурами.

Формирование российской партийной системы в первый период построения демократии был значительно затруднен. Оказалось также, что на политической сцене пока еще нет места для организаций, которые не имели

четко сформулированных программ и единых организационных структур. По очереди распались всякого рода соглашения и союзы. Тактика лидеров этих организаций, нацеленная на реализацию краткосрочных политических планов, оказалось ошибочной. После временных успехов, по мере кристаллизации политической сцены России, коалиции с несвязными программами и организацией, не выдерживали конкуренции с традиционно организованными политическими партиями. Молодой демократии пришлось заплатить высокую цену за непредусмотрительность, приводящую к сильной организационной раздробленности.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Changes taking place within Soviet Union's political system were among the most important of Mikhail Gorbachev's achievements. The true nature of these changes was symbolized by the Soviet Constitution's Article 6 abolishment, the changes in electoral law and allowing a little more open political competition between political forces. Definitely, it was not yet a democracy, but Gorbachev's *perestroika* facilitated its introduction...

Andrzej Stelmach

The beginnings of political pluralisation in Russia may be traced back as early as mid- 1980s, to the emergence of organizations and social movements that aimed at the revival of national identity in various parts of the USSR. Late 1980s saw the establishment and development of organizations and movements of various, not always political, nature. At the same time, factions and informal groups formed within the Communist Party (inspired by the reformers), which might have become seeds of independent political entities. Initially popular in these circles (but eventually discarded) was social-democratic doctrine with the concept of "building of democracy" which, in fact, involved the construction of a system based on the fundamental mechanisms inherent in democracy and civil society. Subsequent changes, at the levels of both federal government and individual republics, led to the development of political life in Russia – political parties and political movements. Some of them were new entities; some already functioned within the framework of informal structures. Often the resulting groups did not differ too much in their political platforms, the majority relying on a common

vision of the principles of democracy. Structural considerations and vested interests, however, prevented the establishment of a permanent coalition or joint structures. Support for democracy was not universal, there were other ideological currents, including the nationalistic, directed against Western democracy, market economy and the Western cultural patterns. Newly created parties, despite the weakness of their structuralisation, played a significant role in the first period of transition. It was followed, however, by the period of disintegration of the weak coalitions and alliances. Young democracy had to pay a high price for the lack of clarity of the new batch of programs aimed at implementation of short-term political goals.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Idea *glasnosti* zakładała możliwość dyskusowania przy otwartej kurtynie o najbardziej bolesnych sprawach społeczeństwa radzieckiego. Oznaczała także dalszą destalinizację, która utknęła w okresie chruszczowowskim. Jawność i nowe myślenie zapoczątkowały demokratyzację życia społecznego. W okresie *pieriestrojki* utworzono pierwsze organizacje pozarządowe, charytatywne, ekologiczne, związane z przestrzeganiem praw człowieka. Istotną rolę zaczęły odgrywać Kościoły i związki wyznaniowe, zwłaszcza Cerkiew prawosławna.

Marek Barański

Badając procesy demokratyzacji, poszukujemy czynnika inicjującego przejście od reżimu autorytarnego (totalitarnego) do demokracji. I bynajmniej nie chodzi tutaj o przewagę ilościową elementów liberalizujących ustrój totalitarny, ale o wyraźnie wyartykułowany i konsekwentnie wdrażany w praktyce politycznej system wartości, procedur i instytucji demokratycznych.

Radziecka *pieriestrojka* nie była w stanie wyznaczyć takich celów. System socjalizmu w ZSRR stawiał w swoim centrum partię komunistyczną i jej władze, których władczą pozycję gwarantował centralizm demokratyczny. Jądem politycznego społeczeństwa radzieckiego był aparat partyjno-państwowy, masy członkowskie partii komunistycznej i jej sojuszników oraz związki zawodowe i wreszcie organizacje społeczne. Cała struktura społeczeństwa radzieckiego była produktem urzędniczego koncesjonowania jej elementów przez aparat państwowy pod okiem kierowniczej roli partii komunistycznej. W rezultacie społeczeństwo radzieckie nie było pierwotnym bytem wobec instytucji, które miało je tworzyć, lecz produktem etatystycznej działalności aparatu państwowo-partyjnego. Barię dla *pieriestrojki* był zatem brak społeczeństwa obywatelskiego, miejsce którego zajmowały organizacje i instytucje społeczne stworzone przez państwo. Państwo ogółu obywateli, będące prawie wyłącznie właścicielem wszystkich dóbr, zaspokajające potrzeby ogółu obywateli nie pozostawiało miejsca dla społeczeństwa obywatelskiego.

Pieriestrojka, kontestująca niewydolny system gospodarczy, zwracała uwagę na niemożność przeprowadzenia reform ekonomicznych w związku

z zakorzeniem się totalitaryzmu, u podstaw którego leżał sojusz kompleksu wojenno-przemysłowego, systemu kołchozowo-sowchozowego, organów represji, armii i aparatu partyjno-państwowego chroniący swoje pozycje i interesy uniemożliwiając dokonanie postępowych zmian. Podstawowym kierunkiem zmian w *pieriestrojce* krajowej było wprowadzenie instytucji parlamentarnych i ich obsadzenie za pomocą procedur demokratycznych, przyciągając w ten sposób warstwę społeczną do współdziałania w likwidacji totalitarnego systemu.

Taki scenariusz zakładał decydującą rolę w kreowaniu i wprowadzaniu liberalizujących procedur i instytucji liderów partii komunistycznej, różnego szczebla, których znaczna część, chroniąc swoje pozycje polityczne i społeczne, opóźniała proces zmiany.

Pozycje i proporcje pomiędzy reformatorami i konserwatystami procesu *pieriestrojki* były typowe dla huntingtonowskiego transformacyjnego modelu procesu demokratyzacji, w którym rolę hegemonia zmiany pełniła elita władzy wobec opozycji wewnątrzsystemowej oraz pozasystemowej.

Proces *pieriestrojki* stanowił zderzenie się z jednej strony partyjnych reformatorów i ich społecznego zaplecza, z drugiej zaś postaw i zachowań przeciwników zmiany u członków partii oraz konserwatywnych środowisk społecznych.

Reformatorskie działania *pieriestrojki* wyrastały z przekonania, że deformacje komunizmu są konsekwencją systemu nakazowo-administracyjnego w zarządzaniu gospodarką, sferą socjalną oraz polityką i polegały na liberalizacji represyjnego systemu i rozszerzaniu zakresu swobód i praw człowieka.

Przyjąć należy za A. Czajowskim, iż faza wstępna przejścia do hybrydowej demokracji rozpoczęła się od styczniowego plenum KC KZRR w 1987 r., w trakcie którego zadekretowano tajność wyborów członków organów partyjnych, tworzenie list kandydatów w ilości przekraczającej liczbę członków wybieranego organu, powołanie w przedsiębiorstwach instytucji samorządu pracowniczego, wprowadzenie tajnych wyborów dyrektorów i kadry kierowniczej zakładów pracy przez zebrania załóg. Wprowadzono także instytucję swobodnej krytyki, której spektakularne przykłady zaprezentowano w trakcie posiedzenia biura politycznego w sprawie kontrowersyjnego oskarżenia o antyradzieckość ugrupowania „Pamięć”, a także ocenę postawy redaktora naczelnego czasopisma „Nowy mir”, który według wielu podważał słuszność *pieriestrojki*.

W 1988 r. nastąpiło spontaniczne ożywienie radzieckiego społeczeństwa, które wspierając *pieriestrojkę* tworzyło kluby dyskusyjne, „hyde parki”, masowe fronty ludowe i narodowe, jak to miało miejsce w republikach nadbałtyckich, oraz powstała pierwsza organizacja antykomunistyczna – Związek Demokratyczny.

W sferze politycznej przełomowe znaczenie miała XIX Konferencja KPZR, która zadeklarowała reformę parlamentu, budowę demokratycznego państwa prawnego, z zasadą podziału władz oraz respektowaniem niezbywalnych praw człowieka.

Przełomowe znaczenie dla *pieriestrojki* miały częściowo demokratyczne, powszechne wybory parlamentarne, które odbyły się 26 III 1989 r. Ordynacja wyborcza zapewniała większą liczbę kandydatów w stosunku do liczby członków wybieranych organów, nie gwarantując każdemu kandydatowi wyboru, oraz wprowadzała listę krajową KPZR, która eliminowała bezpośredni wybór deputowanego.

Pierwsza sesja Zjazdu Deputowanych Ludowych obradująca od 25 V do 9 VI 1989 r. wywołała ogromne zainteresowanie społeczeństwa i od razu ujawniła podziały zwolenników reform na umiarkowanych skupionych wokół Gorbaczowa, konserwatystów rekrutujących się spośród aparatu partyjnego oraz radykałów skupionych w opozycyjnej frakcji – Międzyregionalnej Grupie Deputowanych pod przywództwem Sacharowa. W trakcie drugiej sesji Zjazdu Deputowanych Ludowych 140-osobowa grupa radykałów Sacharowa po zaprezentowaniu programu politycznego koncentrującego się na radykalizacji *pieriestrojki* ogłosiła się opozycją do parlamentarnej większości. Powstanie MGD zainicjowało utworzenie kolejnych frakcji parlamentarnych, takich jak: Bałtycki Klub Deputowanych, Ukraiński Klub Deputowanych oraz grupa „Reforma”. Inne, takie jak: grupa „Związek” oraz klub deputowanych i wyborców „Rosja”, były frakcjami konserwatywnymi stojącymi na pozycjach imperialno-mocarstwowych. Podziały polityczne w strukturze radzieckiej legislatywy odzwierciedlały w uproszczony sposób podziały socjopolityczne społeczeństwa radzieckiego.

Nowością życia politycznego tego okresu *pieriestrojki* było pojawienie się oficjalnych frakcji czy skrzydeł, które zainicjowały niespotykaną dotąd w tej postaci debatę publiczną dotyczącą kierunków oraz tempa i zakresu zmian modernizacyjnych. Z początkiem 1990 r. z inicjatywy Międzyregionalnej Grupy Deputowanych kierowanej po śmierci Sacharowa przez Jelcyina utworzono blok polityczny Demokratyczna Rosja, a klub „Rosja” powołał do życia Blok Rosyjskiego Ruchu Patriotycznego. W tym samym czasie KPZR powołała do życia frakcję partyjną Demokratyczna Platforma. Instytucjonalizacja pluralizmu ideologicznego, która stała się faktem, wzbogacała formy radzieckiej *glastnosti* m.in. sondażami opinii publicznej. Pierwsze były publikowane na łamach jednego z najpopularniejszych tygodników kraju „Argumenty i fakty”, które już po pierwszej sesji zjazdu przedstawiały listę rankingową poparcia dla liderów *pieriestrojki* odbiegające od wyobrażeń i życzeń państwowego kierownictwa.

Znaczący udział w procesie instytucjonalizacji życia politycznego rozpoczął się w połowie lat 80., kiedy zaczęły powstawać w republikach i krajach Związku Radzieckiego ruchy społeczne i organizacje stawiające za cel odrodzenie tożsamości narodowej. Stało się to możliwe po decyzji III Zjazdu Deputowanych Ludowych o usunięciu z Konstytucji ZSRR zapisu o kierowniczej roli Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i otwarciu drogi do pluralizmu politycznego.

Tworzące w warunkach *glasnosti* organizacje społeczne i polityczne były różnorodne ze względu na formę, ideologię i cele działania. Zaczęły one powstawać wiosną 1987 r. na fali szerszego ruchu grup nieformalnych zainicjowanego przez styczniowe plenum KC KPZR. Na początku były to grupy nieformalne o charakterze klubowo-dyskusyjnym, do których niebawem dołączyły ruchy polityczne o charakterze nacjonalistycznym często powstałe poza federacją rosyjską.

Przyjmuje się, że przełomowe znaczenie dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego miało ogólnozwiązkowe spotkanie samodzielnych klubów społeczno-politycznych pod hasłem „Inicjatywy społeczne w *pieriestrojce*”, w trakcie którego przedstawiono dwa projekty zjednoczenia klubów. Pierwszy zakładał utworzenie szerokiej koalicji na podstawie zasad ogólnodemokratycznych, drugi – powołanie organizacji klubów orientacji socjalistycznej.

Szczególłą pozycję wśród klubów odegrały organizacje ekologiczne, które mając poparcie społeczne odnotowywały sukcesy w konfrontacji z instytucjami państwa. Wyjątkową pozycję odgrywała pierwsza radziecka organizacja ekologiczna – Społeczny Komitet Obrony Bajkału, która powstała w 1967 r. jako jedna z 267 organizacji zarejestrowanych w 1992 r.

Za najstarszą organizację obrony prawa człowieka uchodzi założona 12 V 1976 r. przez 11 radzieckich opozycjonistów Moskiewska Grupa Helsińska. W krajobraz trzeciego sektora wpisały się również organizacje broniące pomniki dziedzictwa kulturowego, ratujące obiekty historyczne przed ich dewastacją i przywracające do życia publicznego. Powstawały we wszystkich republikach radzieckich, choć do najbardziej znanych należały: Ocalenie i Swoboda z terenu Rosji. Ruch obrony pomników i architektury narodowej sprzyjał tworzeniu stowarzyszeń narodowo-kulturalnych poszczególnych narodów oraz powstawaniu ruchów narodowo-patriotycznych. W 1987 r. w Moskwie grupa osób zainicjowała powstanie centrum pamięci ofiar stalinowskich represji, obejmującego muzeum, archiwum i bibliotekę. Oficjalnie Wszechzwiązkowe Dobrowolne Historyczno-Oświatowe Stowarzyszenie „Memoriał” zarejestrowano w 1989 r. Inicjatorami powołania stowarzyszenia byli m.in. Andriej Sacharow, Jewgienij Jewtuszenko i Andriej Wozniesiński. Od 1991 r. Memoriał podjął działania monitorujące i nagłaśniające aktualny stan praw człowieka w państwach byłego ZSRR. Również w 1987 r. utworzono społeczną Fundację „Jawność”. W 1990 r. powstało Stowarzyszenie Obrony Skazanych Działaczy Gospodarczych i Swobód Ekonomicznych, w 1991 r. utworzono Ruch „Żołnierskie Matki Rosji”, rok później Ruch „Przeciw Przemocy”.

Jedną z najstarszych organizacji obrony praworządności w Rosji jest założona w 1988 r. Regionalna Organizacja Społeczna „Ośrodek Wspierania Reformy Prawa Karnego”. W 1989 r. powstał Związek Komunistów Matek Żołnierskich Rosji oraz w Moskwie utworzono i zarejestrowano w 1992 r. niezależne Towarzystwo Psychiatryczne Rosji, którego celem jest obrona praw człowieka w dziedzinie psychiatrii.

Wymienione niektóre organizacje społeczne, które powstały przed *pieriestrojką*, działały z reguły nielegalnie bądź tolerowano ich obecność. W czasie *pieriestrojki* zwiększyła się dynamika tworzenia organizacji pozarządowych w formie fundacji, towarzystw, których zdecydowana większość prowadziła działalność strażniczą polegającą na monitorowaniu działalności ludzi i instytucji zgodnie z obowiązującym prawem państwowym oraz międzynarodowym.

Obecność podmiotów trzeciego sektora w społeczeństwie radzieckim wspierała zmiany demokratyczne i występowała przeciw postawom zachowawczym i konserwatywnym.

Hybrydowa demokratyzacja struktur państwowych Związku Radzieckiego oraz rozwój infrastruktury społeczeństwa obywatelskiego w *pieriestrojce* Gorbaczowa stanowiły ważny etap w przejściu do okresu demokratyzacji Federacji Rosyjskiej Borysa Jelcyna.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Идея гласности предусматривала возможность дискутировать при открытом занавесе о наиболее болезненных проблемах советского общества. Она также означала дальнейшую десталинизацию, которая затормозилась в хрущевский период. Гласность и новое мышление положили начало демократизации общественной жизни. В период перестройки были созданы первые неправительственные благотворительные, экологические организации, связанные с соблюдением прав человека. Важную роль начали играть церкви и религиозные союзы, и особенно православная церковь.

Марек Бараньски

Исследуя процессы демократизации, мы пытаемся найти фактор, инициирующий переход от авторитарного (тоталитарного) режима к демократии. И речь идет вовсе не о количественном перевесе элементов, либерализующих тоталитарный строй, а о четко сформулированной и последовательно реализуемой в политической практике системе ценностей, процедур и демократических институтов.

Советская перестройка была не в состоянии наметить такие цели. В центре советской системы социализма стояла коммунистическая партия и ее власти, руководящую позицию которых гарантировал демократический

централизм. Ядром политического советского общества был государственно-партийный аппарат, массы членов коммунистической партии и ее беспартийные последователи, а также профессиональные союзы и, наконец, общественные организации. Вся структура советского общества была продуктом чиновничьего лицензирования ее элементов государственным аппаратом под надзором коммунистической партии. В результате советское общество не являлось первичным по отношению к институту, которое оно должно было создавать, а было продуктом штатной деятельности государственно-партийного аппарата. Значит, барьером для перестройки было отсутствие гражданского общества, место которого занимали организации и общественные институты, созданные государством. Страна народа, являющегося почти исключительным собственником всех благ, удовлетворяющая потребности своих граждан, не оставляла места для гражданского общества.

Перестройка, борющаяся с неэффективной экономической системой, обращала внимание на невозможность проведения экономических реформ в связи с укоренением тоталитаризма, в основе которого лежал союз военно-промышленного комплекса, колхозно-совхозной системы, органов репрессий, армии и государственно-партийного аппарата, охраняющего свои позиции и интересы, делающего невозможным осуществление прогрессивных изменений. Основным направлением реформ государственной перестройки было введение парламентских институтов и их заполнение при помощи демократических процедур, привлекая таким образом общественные массы к участию в ликвидации тоталитарной системы.

Такой сценарий предусматривал решающую роль в создании и реализации либеральных процедур и институтов для лидеров коммунистической партии различных уровней, значительная часть которых, охраняя свою политическую и общественную позицию, задерживала процесс перемен.

Позиции и пропорции между реформаторами и консерваторами процесса перестройки были типичными для хантингтоновской трансформационной модели процесса демократизации, в котором роль гегемона перемен по отношению к внутрисистемной и внесистемной оппозиции играют властные элиты.

Процесс перестройки представлял собой конфликт партийных реформаторов и их общественного тыла с противниками перемен среди членов партии и консервативных сообществ.

Реформаторская деятельность перестройки исходила из убеждения, что деформация коммунизма является следствием командно-административной системы управления экономикой, социальной сферой и политикой, и основывалась эта деятельность на либерализации репрессивной системы и расширении прав и свобод человека.

Необходимо согласиться с А. Чайовским, что вступительная фаза перехода к гибридной демократии началась с январского пленума ЦК КПСС

в 1987 году, во время которого была задекларирована тайность выборов членов партийных органов, создание списка кандидатов в количестве, превышающем количество избираемых членов этого органа, создание на предприятиях органов самоуправления работников, введение тайных выборов директоров и руководящих кадров предприятий путем собрания коллектива. Введена также возможность свободной критики, яркие примеры которой были представлены во время заседания политбюро по вопросу противоречивого обвинения в антисоветизме организации „Память”, а также оценки позиции главного редактора журнала „Новый мир”, который, по мнению многих, подвергал сомнению идею перестройки.

В 1988 году наступило спонтанное оживление советского общества, поддерживающего перестройку, выражающееся в создании дискуссионных клубов, «гайд-парков», массовых народных и национальных фронтов, как это было в прибалтийских республиках, а также в создании первой открыто антикоммунистической организации – Демократический Союз.

В политической сфере переломной стала XIX конференция КПСС, которая объявила о реформе парламента, построении демократического правового государства, с разделением властей и соблюдением неотъемлемых прав человека.

Переломное значение для перестройки имели также частично демократические парламентские выборы, которые состоялись 26 марта 1989 года. Избирательная система гарантировала большее количество кандидатов по отношению к количеству членов, избираемых в данный орган, не гарантируя при этом избрание каждому кандидату, а также вводило общегосударственный партийный список КПСС, который исключал непосредственный выбор депутатов.

Первая сессия Съезда Народных Депутатов, проходившая с 25 мая по 9 июня 1989 года, вызвала огромный интерес со стороны общества и сразу же показала разделение сторонников реформ на умеренных, сосредоточенных вокруг Горбачева, консерваторов, происходящих из партийного аппарата, а также радикалов, сосредоточенных в оппозиционной фракции – Межрегиональной депутатской группе (МДГ) под руководством Сахарова. Во время второй сессии Съезда Народных Депутатов группа радикалов Сахарова, состоящая из 140 человек, после презентации политической программы, концентрирующейся на радикализации перестройки, объявила себя оппозицией по отношению к парламентскому большинству. Появление МДГ инициировало создание очередных парламентских фракций, таких как Балтийский депутатский клуб, Украинский депутатский клуб, а также группа „Реформа”. Другие, такие как группа „Союз”, а также клуб депутатов и избирателей „Россия”, были фракциями консервативными, стоящими на державно-имперских позициях. Политическое деление в структуре советской законодательной системы в упрощенном виде отражало социополитическое деление советского

общества. Новостью политической жизни того периода перестройки было появление официальных фракций или крыльев, которые инициировали не виданную до этого времени в такой форме публичную дискуссию, касающуюся направлений, темпа и масштаба модернизационных перемен. В начале 1990 года по инициативе Межрегиональной депутатской группы, руководимой после смерти Сахарова Ельциным, был создан политический блок „Демократическая Россия”, а клуб „Россия” создал Блок Российского Патриотического Движения. В это же время КПСС создала партийную фракцию „Демократическая платформа”. Институционализация идеологического плюрализма, которая уже стала фактом, обогатила реформы советской гласности, в том числе и опросами общественного мнения. Первые из них публиковались на страницах одного из наиболее популярных еженедельников страны „Аргументы и факты”, который уже после первой сессии съезда опубликовал рейтинги поддержки лидеров перестройки, расходящиеся с желаниями и представлениями о ней государственного руководства.

Значительное ускорение в процессе институционализации политической жизни началось в середине 80-х годов, когда в союзных республиках начали появляться общественные движения и организации, ставящие перед собой цель возрождения национального самоопределения. Это стало возможным благодаря решению Третьего Съезда Народных Депутатов об исключении из Конституции СССР положения о руководящей роли Коммунистической партии Советского Союза и об открытии пути к политическому плюрализму.

Создающиеся в условиях гласности общественные и политические организации были разнообразны по форме, идеологии и целям деятельности. Они начали появляться весной 1987 года на волне широкого движения неформальных групп, инициированного январским пленумом ЦК КПСС. Вначале это были неформальные группы, клубно-дискуссионного характера, к которым вскоре присоединились политические движения националистического характера, часто создаваемые за пределами Российской Федерации.

Считается, что переломным моментом в развитии гражданского общества стала общесоюзная встреча самостоятельных общественно-политических клубов под девизом „Общественные инициативы в перестройке”, во время которой были представлены два проекта объединения клубов. Первый предусматривал создание широкой коалиции, основанной на общедемократических принципах, второй – создание организации клубов социалистической направленности.

Особую позицию среди клубов занимали экологические организации, которые, обладая общественной поддержкой, имели успех в конфронтации с институтами государства. Исключительную роль сыграла первая советская экологическая организация – Общественный комитет охраны Байкала, которая была создана в 1967 году как одна из 267 организаций, каталогизированных в 1992 году.

Наиболее старой организацией по охране прав человека считается созданная 12 мая 1976 года одиннадцатью советскими оппозиционерами Московская Хельсинская группа. В ландшафт третьего сектора также вписались организации, защищающие памятники культурного наследия, спасающие исторические объекты от разрушения и возвращающие их к публичной жизни. Они появлялись во всех союзных республиках, хотя наиболее известные среди них „Спасение” и „Свобода” находились на территории России. Движение охраны памятников и национальной архитектуры способствовало созданию народно-культурных ассоциаций отдельных народов, а также появлению национально-патриотических движений. В 1987 году в Москве группа людей инициировала создание центра памяти жертв сталинских репрессий, включающего музей, архив и библиотеку. Официально Общесоюзная добровольная историко-просветительская ассоциация „Мемориал” была зарегистрирована в 1989 году. Инициаторами создания ассоциации были Андрей Сахаров, Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский и др. С 1991 года „Мемориал” осуществляет деятельность по мониторингу и приданию гласности актуального состояния прав человека в странах бывшего СССР. Также в 1987 году была создан общественный „Фонд защиты гласности”. В 1990 году появилось „Общество защиты осужденных хозяйственников и экономических свобод”, в 1991 году было создано Движение „Солдатские матери России”, а через год Движение „Против насилия”.

Одной из наиболее старых организаций охраны правопорядка России является основанная в 1988 году Региональная общественная организация „Центр содействия реформе правосудия”. В 1989 году был создан „Союз коммунистов солдатских матерей России”, в этом же году в Москве создано и зарегистрировано в 1992 году независимое Психиатрическое общество России, целью которого являлась защита прав человека в области психиатрии.

Названные некоторые общественные организации, появившиеся до перестройки, действовали, как правило, нелегально. Во время перестройки ускорилась динамика создания неправительственных организаций в форме фондов, товариществ, абсолютное большинство которых вело защиту и мониторинг деятельности людей и организаций, согласно действующему национальному и международному праву.

Присутствующие в советском обществе субъекты третьего сектора поддерживали демократические перемены и выступали против традиционных и консервативных взглядов. Гибридная демократизация государственных структур Советского Союза, а также развитие инфраструктуры гражданского общества в перестройке Горбачева являлись важным этапом в переходе к периоду демократизации Российской Федерации Бориса Ельцина.

Alicja Stępień-Kuczyńska

The *glasnost* concept entails open, unrestricted debate over the most painful aspects of Soviet Union's everyday life. It meant destalinization which had been stopped during the Khrushchev era. *Glasnost* and new thinking concept started gradual democratization of the Soviet political system. During the *perestroika* era first non-governmental charity and human rights organizations were established. Churches – especially the Orthodox Church – and other religious communities begun to play more active role.

Marek Barański

Civil society started to develop in the Soviet Union under Gorbachev's *perestroika*. The political changes initiated by M. S. Gorbachev, Secretary-General of CPSU helped that process but it was a top-down model of civil society. Organisations and social institutions were formed by the state, which was almost the sole owner of all goods. The civil society development process started with The Central Committee Plenum in January 1987 devoted to Gorbachev's political reforms crystallisation including, among others, proposals for multi-candidate elections and the appointment of non-Party members to government positions. The decisive moment in the political sphere was June 1988, at the CPSU's Party Conference, when a new executive in the form of a presidential system and a new legislative element was proposed and used in partly democratic elections in 1989. Both political and social organisations created during the *glasnost* period varied in their forms, ideologies and goals. Their beginning is dated to 1987, when informal groups began to exist and became the base for further club meetings Social Initiatives in *Perestroika*. Ecological organisations, institutions defending the national heritage and economic freedom, forming the so-called third sector, were supportive of the democratic changes and anti-conservative. This marked the beginning of the B. Yeltsin's transformation.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Idea jawności i nowego myślenia miała służyć w zamyśle Michaiła Gorbaczowa zwiększeniu otwartości systemu. Symbolicznym wydarzeniem tego okresu było ogłoszenie 16 XII 1986 r., iż po siedmiu latach z zesłania w Gorkach wrócił laureat Nagrody Nobla Andriej Sacharow. Miał to być sygnałem dla zachodnich polityków, iż w ZSRR następują zmiany.

W listopadzie odbył się pokaz głośnego filmu Tengiza Abuładze *Pokuta*. Często wydawać powieści: Anatolija Rybakowa *Dzieci Arbatu*, Władimira Dudincewa *Białe szaty*, Aleksandra Beka *Nominacja*, a także innych autorów, jak Czingiza Ajtmatowa, Wiktora Astafjewa, Walentina Rasputina oraz Bułata Okudżawę, Borysa Słuckiego, Olgę Bergolc czy autorów emigracyjnych: I. Bunina, W. Nabokowa, A. Biełego, J. Zamiatina. Przypomniano prace Karamazina, powieści Sołowjowa, Bierdiajewa i innych. W 1988 r. na łamach czasopisma „Nowyj mir” rozpoczęto drukowanie powieści laureata Nagrody Nobla z 1958 r. Borysa Pasternaka pt. *Doktor Żywago*.

Znaczna część elit intelektualnych przyjmowała z zadowoleniem ideę jawności i nowego myślenia. Na fali tej nowej odwilży zaczęły się tworzyć w różnych częściach ZSRR, zwłaszcza w wielkich miastach, jak Moskwa, Leningrad, Swierdłowski, Władywostok, nieformalne grupy, skupione często w środowisku akademickim. W latach 1989–1990 w części z tych grup nastąpił proces instytucjonalizacji, silnego upolitycznienia. To właśnie na tej płaszczyźnie powstały ruchy o charakterze narodowym: ukraiński „Ruch”, litewski „Sajudis”, a w republikach Azji Środkowej grupy popierające aktywność islamu.

Obywatele coraz bardziej aktywnie uczestniczyli w zakazanych wcześniej demonstracjach i wiecach. W październiku 1987 r. odbyła się demonstracja osób uchylających się od służby w armii pod wieżą telewizyjną w Ostankino. W tym samym miesiącu miał miejsce miting w Leningradzie w związku z dniem więźniów politycznych. Do najbardziej znaczących organizacji należało działające do dziś Stowarzyszenie Ochrony Praw człowieka „Memoriał”. W końcu lat 80, rozpoczęły działalność organizacje charytatywne, które w ZSRR były ustawowo zabronione od 1929 r. W okresie *pieriestrojki* nastąpiła wyraźna aktywizacja środowisk polonijnych zamieszkujących ówczesny ZSRR; na Litwie zaczęto organizować polskie szkolnictwo. W 1991 r. została zarejestrowana Katolicka Organizacja Charytatywna „Caritas” dla europejskiej części Rosji, która do dziś

prowadzi akcje dobroczynne, akcje pomocy uchodźcom, wspiera ofiary awarii w Czarnobylu. W okresie tym zaczęto tworzyć centra kulturowe w Leningradzie, Irkucku, Nowosybirsku, Samarze.

Okres *pieriestrojki*, a zwłaszcza idea *glasnosti*, zaowocowały rozwojem środków masowego przekazu, zwłaszcza prasy niezależnej. 1 VIII 1990 r. przyjęto nowe prawo o druku i zniesiono cenzurę. W grudniu 1991 r. przyjęto ustawę *O środkach masowego przekazu*, w której zawarto idee wolności słowa, druku, niezależności prasy. Latem 1988 r. zaprzestano zagłuszania radia „Wolna Europa”; rozpoczęło nadawanie radio „Echo Moskwy”. W tym okresie zostały założone ukazujące się do dziś poczytne gazety i czasopisma: „Kommiersant-Daily”, „Niezawisimaja gazieta”, „Rossijskaja gazieta”.

Z polityki otwartości korzystała Cerkiew prawosławna. Władze państwowe wyraziły zgodę na uroczystości jubileuszowe obchodów 1000-lecia wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi. Potwierdzeniem dokonujących się zmian w okresie *pieriestrojki* w sferze religijnej było wybranie w wyborach 1989 r. ok. 300 duchownych jako deputowanych do rad różnych szczebli. Zaczęto nadawać nabożeństwa w środkach masowego przekazu, do łask powracała sztuka sakralna i symbolika religijna. W 1989 r. po raz pierwszy od czasów rewolucji bolszewickiej odprawiono mszę w bazylice NMP na terenie Kremla. Otwarto ponad 3 tys. cerkwi z 10 tys., które ocalały po okresie stalinowskim (54 tys. cerkwi istniało przed 1917 r.) Nastąpiła zmiana sytuacji prawnej organizacji, stowarzyszeń, związków religijnych. Obok Cerkwi prawosławnej najliczniej reprezentowani byli muzułmanie (ponad 20 mln obywateli), następnie buddyści, protestanci, katolicy, staroobrzędowcy. Wprowadzono szereg aktów prawnych, w tym *O działalności organizacji użyteczności publicznej* (1990), które następnie zostały potwierdzone w Konstytucji FR z 1993 r.

W 1991 r. Watykan podjął próbę reformowania Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji. W tym samym roku w listopadzie otwarto w Moskwie Kolegium Teologii Katolickiej im. św. Tomasza z Akwinu kształcące świeckich katechetów.

Bezprecedensowy charakter miała wizyta Gorbaczowa w Watykanie 2 XII 1989 r., w trakcie której on i jego małżonka Raisa zostali przyjęci na oficjalnej audiencji przez Jana Pawła II.

W okresie *pieriestrojki* scena polityczna została wzbogacona przez partie o orientacji religijnej, reprezentujące zarówno chrześcijaństwo, jak i islam. Okresu Gorbaczowa sięga powstanie pierwszych organizacji o charakterze charytatywnym, kulturalno-oświatowym związanych z organizacjami religijnymi.

Z perspektywy czasu *glasnost'* i nowe myślenie okazały się najbardziej rezultatywne z reform przeprowadzonych przez M. Gorbaczowa, być może dlatego, że rządzący umożliwili społeczeństwu samoorganizowanie się; zniesiono cenzurę; zaczęto pod kontrolą, i coraz bardziej bez niej, wprowadzać pewne elementy demokratyzacji systemu. Im bardziej te procesy wymykały się spod kontroli władzy, w tym większym stopniu społeczeństwo zaczęło się dzielić na tych, którzy chcą dalszych reform i prawdziwej *pieriestrojki*, i tych, w których rodzący się ferment

społeczny zaczął budzić obawy. Aktywizowały się środowiska zachowawcze. Część aparatu partyjnego, dla którego *glasnost* i wyzwolenie społecznej aktywności były zagrożeniem, wspierała ruchy przeciwne *pieriestrojce*. Manifestem antypieriestrojkowym było opublikowanie na łamach „Sowieckiej Rosji” artykułu Niny Andriewnej.

Politykę władz część społeczeństwa przyjmowała z entuzjazmem, licząc na nową falę odwilży, większość jednak wyczekiwała, czy nowe idee będą rzeczywiście realizowane.

W nurcie jawności i nowego myślenia pozostawało rozwiązanie kwestii Afganistanu. 9 II 1988 r. M. Gorbaczow złożył oświadczenie o wycofywaniu wojsk z tego kraju, a w kwietniu oficjalnie w Genewie podpisano porozumienie o politycznym uregulowaniu konfliktu. Politykę jawności i nowego myślenia nie udało się natomiast realizować poprzez zupełnie nieudaną kampanię antyalkoholową. Tak zwany suchy zakon, jak określano próby wprowadzenia na terenie całego kraju prohibicji, miał spełniać ważny cel społeczny, ale i posiadał pewien podtekst polityczny, wynikający właśnie z założeń nowego myślenia w sposobie sprawowania władzy. Adam D. Rotfeld wspomina: „Chociaż przesłanki i motywy działania Gorbaczowa były racjonalne, a efekty w poprawie stanu zdrowia Rosjan niemal natychmiastowe, to walka z nałogiem okazała się nie tylko mało popularna, ale ośmieszała politykę *pieriestrojki* i była postrzegana jako pierwsze poważne niepowodzenie nowego przywódcy”.

Kolejną porażką M. Gorbaczowa w dziedzinie *glasnosti* i złym znakiem dla *pieriestrojki* była katastrofa w elektrowni jądrowej w Czarnobyli, która miała miejsce w nocy z 25 na 26 IV 1986 r. Wywarła ona niezwykle wrażenie na Gorbaczowie, lecz nie może to usprawiedliwiać tego polityka, który oficjalnie wystąpił w telewizji dopiero 14 V. Koszty związane z likwidacją szkód ocenia się na ok. 20 mld rubli. Pomoc medyczną otrzymało ok. 1 mln mieszkańców, w tym 200 tys. dzieci. Na ratunek pośpieszyły międzynarodowe służby, lekarze, naukowcy. Skutki tej tragedii, mającej również międzynarodowe następstwa, stanowią ostrzeżenie dla całego świata. Niewątpliwie ukrywanie przez wiele dni informacji o katastrofie poderwało zaufanie do Gorbaczowa i wiarygodności głoszonych przez niego haseł jawności informacji.

M. Gorbaczowowi i reformatorom nie udało się zupełnie rozwiązać problemów narodowościowych, które na fali *glasnosti* uaktywniały się praktycznie w każdej części ZSRR. Dotyczyły one republik nadbałtyckich, Kaukazu, ale i narodów dyskryminowanych przez całe dziesięciolecie jak Tatarzy. W maju 1989 r. doszło do konfliktów narodowościowych w Uzbekistanie, w czerwcu miały miejsce demonstracje w Kazachstanie. 7 XII w Armenii doszło do potężnego trzęsienia ziemi, w którym zginęło 24 tys. osób, co utrudniało zaprowadzenie spokoju w tym regionie. W styczniu 1990 r. rozpoczęły się starcia zbrojne na granicy ormiańsko-azerbejdżańskiej, w następnym miesiącu rozgorzała wojna o Górski Karabach. 25 II wprowadzono wojsko do Erewania. W tym samym czasie w Sumgajcie,

Baku, Duszanbe miały miejsce pogromy Ormian. Na przełomie lat 1990/1991 „парада суверенności” republik związkowych i narodów weszła w decydującą fazę, która ostatecznie przypieczętowała rozpad imperium.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Идея гласности и нового мышления, по замыслу Горбачева, должна была способствовать усилению открытости системы. Символическим событием этого периода стало объявление 16 декабря 1986 г. о том, что после семи лет ссылки в Горький вернулся Нобелевский лауреат Андрей Сахаров. Это должно было стать сигналом для западных политиков, что в СССР наступают изменения.

В ноябре прошел показ громкого фильма Тенгиза Абуладзе Покаяние. Начали издаваться романы Анатолия Рыбакова „Дети Арбата”, Владимира Дудинцева „Белые одежды”, Александра Бека „Новое назначение” и других авторов, в том числе Чингиза Айтматова, Виктора Астафьева, Валентина Распутина, а также Булата Окуджавы, Бориса Слуцкого, Ольги Берггольц, авторов русской эмиграции, таких как И. Бунин, В. Набоков, А. Белый, Е. Замiatин. Вспомнили работы Карамзина, романы Соловьева, Бердяева и других. В 1988 г. на страницах журнала „Новый мир” началась публикация романа „Доктор Живаго” лауреата Нобелевской премии 1958 г. Бориса Пастернака.

Значительная часть интеллектуальных элит с удовольствием принимала идеи гласности и нового мышления. На волне этой новой оттепели в разных частях СССР, особенно в больших городах, таких как Москва, Ленинград, Свердловск, Владивосток, начали создаваться неформальные группы, часто сосредоточенные в академической среде. В 1989–1990 годах в части этих групп наступает процесс институционализации, сильной политизации. Собственно, в этой плоскости возникают движения национального характера – украинский Рух, литовский Саюдис, в республиках Центральной Азии создаются группы, поддерживающие активность ислама.

Граждане все активнее участвовали в запрещенных ранее демонстрациях и митингах. В октябре 1987 г. у Останкинской телебашни прошла демонстрация уклонистов от службы в армии. В этом же месяце в связи с днем политических заключенных состоялся митинг в Ленинграде. К наиболее значимым организациям принадлежало действующее до сих пор Общество защиты прав человека „Мемориал”. В конце 80-х годов начали действовать благотворительные организации, законодательно запрещенные в СССР с 1929 года.

В период перестройки наступила явная активизация представителей польской диаспоры (Полонии), проживавших в тогдашнем СССР, в Литве началась организация польских школ. В 1991 г. была зарегистрирована Католическая благотворительная организация Каритас для европейской части России, до сих пор проводящая благотворительные акции помощи беженцам, поддерживающая жертв Чернобыльской аварии. В тот период начали создаваться культурные центры в Ленинграде, Иркутске, Новосибирске, Самаре.

Период перестройки, а особенно идея гласности привели к развитию средств массовой информации, особенно развивалась независимая пресса. 1 августа 1990 г. был принят новый закон о печати и была отменена цензура. В декабре 1991 г. был принят закон „О средствах массовой информации”, базировавшийся на идеях свободы слова, печати, независимости прессы. Летом 1988 г. прекратилось глушение радио „Свободная Европа”, началось вещание радиостанции Эхо Москвы. В тот период были созданы издаваемые до настоящего времени популярные газеты и журналы, такие как „Коммерсант-Daily”, „Независимая газета”, „Российская газета”.

Политикой гласности пользовалась Православная церковь. Государственная власть согласилась на торжественное празднование 1000-летнего юбилея принятия христианства на Руси. Подтверждением происходящих изменений в период перестройки в сфере религии было избрание на выборах 1989 г. около 300 священнослужителей депутатами советов разных уровней. Начались трансляции литургий в средствах массовой информации, возвращалась благосклонность к сакральному искусству и религиозной символике. В 1989 г. впервые после большевистской революции была отправлена литургия в храме Девы Марии на территории Кремля. Открыли более 3 из 10 тысяч церквей, уцелевших после сталинского периода (до 1917 г. существовало 54 тысячи церквей). Произошло изменение юридического статуса религиозных организаций, объединений, союзов. Помимо Православной церкви, были широко представлены мусульмане, составлявшие более 20 миллионов граждан, буддисты, многие протестанты, католики, старообрядцы. Был введен ряд правовых актов, среди них „О деятельности организаций общественной пользы” (1990), подтвержденные позднее Конституцией РФ 1993 г.

В 1991 г. Ватикан сделал попытку реформировать Римско-католическую церковь в России. В ноябре того же года в Москве был открыт Коллегиум католической теологии имени св. Фомы Аквинского, готовящий светских преподавателей Закона Божьего.

Беспрецедентный характер имел визит Горбачева в Ватикан 2 декабря 1989 г., в ходе которого он с супругой Раисой был принят Иоанном Павлом II на официальной аудиенции.

В период перестройки политическая сцена обогатилась партиями религиозной ориентации, представляющими как христианство, так и ислам. К периоду Горбачева восходит возникновение первых организаций

благотворительного, культурно-образовательного характера, связанных с перспективой организациями.

Из перспективы времени гласность и новое мышление оказались самыми результативными реформами, проведенными Горбачевым, возможно потому, что правящие круги дали возможность обществу самоорганизоваться; была отменена цензура; проводилось под контролем, а потом все больше без него введение некоторых элементов демократизации системы. Чем больше эти процессы выходили из-под контроля власти, тем в большей степени общество начинало разделяться на тех, кто хотел продолжения реформ и настоящей перестройки, и тех, у кого рождавшееся общественное брожение начинало вызывать опасения. Активизировалась консервативная среда. Часть аппарата, для которого гласность и освобождение общественной активности стали угрозой, поддерживали антиперестроечные движения. Антиперестроечным манифестом была публикация на страницах „Советской России” статьи Нины Андреевой.

Часть общества воспринимала политику власти с энтузиазмом, рассчитывая на новую волну оттепели, но большинство выжидало, будут ли новые идеи действительно реализованы.

В потоке гласности и нового мышления возникало решение афганского вопроса. 9 февраля 1988 г. Горбачев издал приказ о выводе войск из этой страны, а в апреле в Женеве официально было подписано соглашение о политическом урегулировании конфликта. В то же время политику гласности и нового мышления не удалось реализовать из-за совсем неудачной антиалкогольной кампании. Так называемый сухой закон (попытка введения на территории всей страны запрета торговли спиртными напитками) должен был сыграть важную социальную роль, но имел и некоторый политический подтекст, исходящий из принципов нового мышления в способе осуществления власти. Адам Д. Ротфельд вспоминает: „Хотя предпосылки и мотивы действий Горбачева были рациональными, а эффекты улучшения состояния здоровья россиян почти сразу заметными, борьба с вредной привычкой оказалась не только мало популярной, но и осмеивала политику перестройки и воспринималась как первое серьезное поражение нового руководителя”.

Очередным поражением Горбачева в сфере гласности и плохим знаком для перестройки оказалась катастрофа на Чернобыльской атомной электростанции, произошедшая в ночь с 25 на 26 апреля 1986 г. Она произвела на Горбачева сильное впечатление, но это не оправдывает политика, учитывая, что с официальным телевизионным обращением он выступил только 14 мая. Ликвидация ущерба оценивалась приблизительно в 20 миллиардов рублей. Медицинскую помощь получили около миллиона жителей, в том числе 200 тысяч детей. На помощь поспешили международные медицинские службы, ученые. Последствия этой трагедии, в том числе международные, стали предостережениям для всего мира. Бесспорно, сокрытие на протяже-

нии многих дней информации о катастрофе подорвало доверие к Горбачеву и достоверности провозглашенных им лозунгов открытости информации.

Горбачеву и реформаторам не удалось полностью разрешить национальные проблемы, возникшие на волне гласности в 1987 г. практически во всех частях СССР. Они касались прибалтийских республик, Кавказа, а также дискриминированных на протяжении десятилетий народов, таких как татары. В мае 1989 г. возникли межнациональные конфликты в Узбекистане, в июне прошли демонстрации в Казахстане. 7 декабря в Армении произошло сильное землетрясение, в результате которого погибли 24 тысячи людей, что усложняло установление мира в этом регионе. В январе 1990 г. начались военные конфликты на армяно-азербайджанской границе, в следующем месяце началась война за Нагорный Карабах. 25 февраля были введены войска в Ереван. В то же время в Сумгаите, Баку, Душанбе произошли погромы армян. В 1990–1991 годах “парад суверенитетов” союзных республик и наций вошел в решающую фазу, окончательно предопределившую распад империи.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Glasnost and new thinking are said to be the two main processes that constituted the primary achievements of the *perestrojka*, paving the way to the Soviet Union's democratization. Were the Gorbachev's policies the key to the opening of the political system?

They impacted positively on the society's activeness, including political, social and cultural development. Limiting, followed by gradual abolishment of censorship, speeded up rapid growth of the mass media, including films and periodicals. Soviet society for the first time got information about tremendous costs of the USSR's invasion of Afghanistan, the scale and costs of alcohol abuse, and the Chernobyl fallout. The Orthodox Church and other religious communities took advantage of *glasnost*, too. The Orthodox Church was especially privileged because of the 1000th anniversary of the baptism of Kyivan Rus celebrated at that time. *Glasnost* could also be credited with inviting Soviet's federal republic to declare independence that eventually resulted in the Empire's downfall.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Zastanówmy się nad zmianą polityki Michaiła Gorbaczowa w odniesieniu do stosunków wyznaniowych w państwie. Jaka była geneza tych zmian i jakie konsekwencje?

Wiesław Mysłek

Proces prawnego formowania stosunków wyznaniowych – najpierw w ZSRR, poczynając od początkowego okresu *periestrojki*, a następnie już w Federacji Rosyjskiej – wpisywał się kompleksowo w projekt wielkiej systemowej przemiany, stając się jej dopełnieniem i funkcją. Wśród kwestii związanych z ówczesnymi przeobrażeniami pragnę wskazać na najistotniejsze zarówno w odniesieniu do genezy przemian, jak i do ich zasadniczych założeń, uzewnętrznianych poprzez modyfikacje prawne, wreszcie na źródła rezygnacji z wcześniej przyjętego wyboru przekształceń.

U źródeł systemowych zmian w końcowych latach funkcjonowania ZSRR w środowisku rządzących państwem kształtowało się przekonanie, iż w dobie globalizacji przy zachowaniu istniejącego w socjalistycznym obozie modelu społeczno-gospodarczego niemożliwy jest wzrost i rozwój równoważny z modelem świata zachodniego. Obok tego, nie mniej dramatycznie, przedstawiała się sytuacja w sferze całokształtu życia ideowego czy też duchowego – jak często określa się różne strony kultury w języku potocznym. W konsekwencji proklamowana w *periestrojce głasność* oznaczała kres panowania monoideologii, a zarazem początek rozwijającego się chaosu w kulturze politycznej, naukowej, artystycznej, gdzie obok ideowej infiltracji ze strony rozmaitych trendów zachodnich i innych odżywały idee w znacznym stopniu już zapomniane, a niegdyś żywotne, których rzecznicy jako główny cel zakładali strukturalne przeorientowanie Rosji w stronę Zachodu. Część rosyjskiej inteligencji, od połowy XIX w., wytwarzała ideowy i polityczny nurt tzw. okcydentalizmu, otwarcia się w stronę dominujących liberalnych rozwiązań problemów prawnych i kulturowych w życiu publicznym, budowania demokracji parlamentarnej i generalnie opierania prawnych regulacji o zasady, a zwłaszcza praktykę, wypracowane w dobie po francuskiej rewolucji 1789 r.

W Rosji w okresie po rewolucji 1905 r. i w latach I wojny światowej liberalne ugrupowania polityczne usiłowały ustanowić takie zasady konstytucyjne, które wśród innych przeobrażeń mogły zmienić relacje między państwem a Kościołami i doprowadzić do przekształcenia państwa tradycyjnie wyznaniowego w państwo strukturalnie świeckie. Koncepcje te załamały się w konfrontacji z praktyką i doktryną polityki czasów Rewolucji Październikowej 1917 r. i następnych dziesięcioleci. Mówiąc o prawnych modyfikacjach w dziedzinie stosunków wyznaniowych w Rosji (ZSRR), konieczne jest rozróżnianie od normy prawnej formalnie łączącej się z nią praktyki w wyznaniowej polityce państwa, drastycznie odbiegającej od litery prawa, która pozornie pozostaje na gruncie wolności sumienia obywateli, bez różnicy ich statusu społecznego, pełnionej roli, przynależności wyznaniowej. Dziesięciolecia antyreligijnej polityki radzieckiej państwowości to odrębny temat, aczkolwiek charakteryzując zmianę, trudno o niej nie wspomnieć. Także w wyznaniowym prawie doby ZSRR można zauważyć pewne ślady okcydentalistycznych wpływów. Porównanie przyjętych w latach 1918, 1977 i 1993 konstytucyjnych regulacji problemów wyznaniowych pozwala dostrzec powtarzanie się najważniejszych założeń odnośnie do uprawnień ludzi z tytułu ich światopoglądu i nawyków związanych z udziałem w praktykach religijnych. W styczniu 1918 r. dekret komisarzy ludowych, przyjmując, iż wspólnoty wyznaniowe nie posiadają osobowości prawnej, pozbawiał je również tytułu do własności majątku, który znalazł się w gestii państwa. Kilka miesięcy później (15 VII), w Konstytucji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w rozdz. II, art. 13, ust. 5, podkreślono, iż dla zapewnienia rzeczywistej wolności sumienia pracujących dokonuje się oddzielenia Kościoła od państwa i szkoły od Kościoła. Zarazem proklamowano dla wszystkich zupełną swobodę prowadzenia religijnej i antyreligijnej propagandy. Propaganda antyreligijna w warunkach dysponowania mediami praktycznie niemal wyłącznie przez państwo przynosiła osłabienie życia religijnego i łączyła się z preferencjami przy określaniu ról społecznych dla osób areligijnych bądź antyreligijnych.

Niemal 60 lat później, w Konstytucji ZSRR z 1977 r., kwestie wyznaniowe zostały ujęte w kilku artykułach bezpośrednio lub pośrednio, jednak z wyraźnym zaznaczeniem przesłanek praw zarówno ogółu obywateli, jak i jednostek. Aczkolwiek konstytucja nadal podkreślała prawo do propagandy ateistycznej, to w art. 27 akcent położono na kompleksowe kulturalne wychowywanie: „Państwo dba o ochronę, pomnażanie i szerokie wykorzystanie wartości duchowych w celu moralnego i estetycznego wychowania ludzi radzieckich oraz podnoszenia ich poziomu kulturalnego”. Niewielkie zmiany wprowadzono w części ściśle wyznaniowej. Artykuł 34 stwierdzał, że „Obywatele ZSRR są równi wobec prawa bez względu na ich [...] stosunek do religii”. Pominięto więc zawężenie z 1918 r. w postaci przypisywania wolności sumienia „pracującym”; w 1977 r. punktem odniesienia zdawało się stawać zachodnioeuropejskiej

prawo kierowane do jednostki – prawo człowieka jako takiego. W art. 52 szeroko i inaczej niż w genezie socjalizmu w Rosji potraktowano zarówno wolność sumienia, jak i możliwości oraz ograniczenia przy korzystaniu z niej. „Obywatelom ZSRR zapewnia się wolność sumienia, to jest prawo do wyznawania dowolnej religii lub niewyznawania żadnej, uprawiania kultów religijnych lub prowadzenia propagandy ateistycznej”. Dalej jednak następowało ograniczenie tego prawa, gdyż – zaznaczano – „rozbudzanie wrogości i nienawiści w związku z wierzeniami religijnymi jest zakazane”. Uszczegółowiono więc art. 39, który przestrzegał, iż „Korzystanie przez obywateli z praw i wolności nie może przynosić uszczerbku interesom społeczeństwa i państwa ani prawom innych obywateli”. Na koniec art. 52 cytowanej Konstytucji kolejny raz wskazywał na rozerwanie formalnej więzi między państwem i Kościołem i na oderwanie szkoły od Kościoła. Odnotowując wskazane zmiany, należy zaznaczyć, iż nadal eksponowano prawo do prowadzenia propagandy ateistycznej, co w kontekście dziesięcioleci tzw. bezbożniczej praktyki (np. likwidacji cerkwi, manifestacji antyreligijnych i podobnych) oznaczało sankcję do przyjmowania dodatniej oceny przez historyków dla tego rodzaju minionych doświadczeń. Otwarcie polityki *pieriestrojki* w połowie lat 80. zaważyło silnie na zmianach w stosunkach wyznaniowych jeszcze przed upadkiem Związku Radzieckiego. Czynnikiem, który temu wybitnie sprzyjał, stały się w 1988 r. obchody tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej. Współbrzmienie w tej kwestii postawy państwa i Cerkwi, eksponowanie narodowej strony religii znalazło odzwierciedlenie w dynamicznym rozwoju prawosławia. Jeszcze w ramach Związku Radzieckiego podjęto działania na rzecz formalizacji zmian w stosunkach wyznaniowych, a to poprzez przyjętą w 1990 r. ustawę Rady Najwyższej ZSRR, gwarantującą wolność religijną, sumienia, słowa, zrzeszania się. Wcześniej przekazano Kościołom, głównie Cerkwi, kilka tysięcy obiektów sakralnych, zwolniono z łagrów wiele osób związanych ze strukturami religijnymi.

Rozpad ZSRR oznaczał także kres identyfikowania się państwa z jedną, wybraną ideologią. Ideosferę w szczytowym okresie *pieriestrojki* zapełniał chaos doktrynalny, w którym największą szansę i możliwość zdominowania innych miała, mimo jej strukturalnego osłabienia, Cerkiew prawosławna. Przyjęta 12 XII 1993 r. w ogólnonarodowym referendum Konstytucja Federacji Rosyjskiej powinna być rozpatrywana w swych fragmentach odnoszących się do kwestii wyznaniowych w związku i na tle pozostałych, priorytetowych kwestii, które stanowią o wadze nowej Konstytucji.

Artykuł 2 ustalał, że „Człowiek, jego prawa i wolności są wartością najwyższą. Uznawanie, przestrzeganie i obrona praw i wolności człowieka i obywatela jest powinnością państwa”. Antropocentryczne zorientowanie tego dokumentu prowadziło do znamienych przeobrażeń semantycznych. W Konstytucji nie mówi się o związkach wyznaniowych, a jedynie o prawie człowieka do „wspólnego z innymi wyznawania dowolnej religii, lub niewyznawania żadnej” (art. 28),

zaś miejsce dawnego prawa do agitacji antyreligijnej teraz zajęło stwierdzenie, że każdy ma prawo „do nieskrępowanego wyboru, posiadania i rozpowszechniania przekonań religijnych i innych i działania w zgodzie z nimi” (tamże).

W atmosferze rozwijającej się w trakcie *pieriestrojki* natarczywej propagandy sekt i różnych grup *quasi*-religijnych zrozumiałe było wprowadzenie do art. 29 (ust. 2) w formie zakazu, ale i przestrogi ustalenia, iż, „Niedopuszczalna jest propaganda lub agitacja rozpalająca nienawiść i wrogość społeczną, rasową, nacjonalistyczną lub religijną. Zabrania się uprawiania propagandy wyższości społecznej, rasowej, etnicznej, religijnej lub językowej”. Wcześniej w sposób bardziej rozwinięty zadeklarowano uznanie pluralizmu politycznego i wielopartyjności oraz podkreślono, że „Żadna ideologia nie może być uznana za państwową lub obowiązującą” (art. 13, ust. 2), a jednocześnie wprowadzono fragment, który m.in. w latach następnych stał się podstawą zaostrożenia relacji w stosunkach między władzą publiczną a niektórymi związkami wyznaniowymi, w tym zwłaszcza ze Świadcami Jehowy. Było to stwierdzenie, że „Zabrania się tworzenia i działalności organizacji społecznych, których cele lub działania zmierzają do zmiany siłą podstaw ustroju konstytucyjnego i naruszenia integralności Federacji Rosyjskiej, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, tworzenia formacji zbrojnych, rozpalania waśni społecznych” (tamże, ust. 5). Bezpośrednio po tym, w art. 14, zawarto deklarację, iż „1. Federacja Rosyjska jest państwem świeckim. Żadna religia nie może być uznana za państwową lub obowiązującą. 2. Związki wyznaniowe są oddzielone od państwa i równe wobec prawa”. Dystansowanie się od formalnych związków z instytucjami wyznaniowymi zaznacza się pośrednio w art. 71, w którym określono zakres spraw, które pozostają w kompetencji aparatu państwowego, w tym służba zdrowia, oświata, nauka, polityka socjalna i wiele innych, ale pominięto całkowicie kwestie religii i związków wyznaniowych. Nie oznaczało to uchylenia kontaktów w sprawach monotematycznych jak np. w kwestii służby duszpasterskiej w wojsku. Jedynie w art. 59 wskazano, że można od służby wojskowej uchylić się ze względu na poglądy religijne, o ile powinność ta zostanie zamieniona na aktywną służbę społeczną.

Konstytucję z 1993 r. można uznać za apogeum w prawnych, ideowych i praktycznych zmianach w duchu *pieriestrojki* w zakresie problematyki wyznaniowej. Dokument ten był na tyle ogólny, iż ze względu na rozwój sytuacji zarówno politycznej, jak i kulturowej wymagał ustaleń dodatkowych. Chaos religijny wyrażający się w działaniach kilkuset ugrupowań pretendujących do miana związku wyznaniowego doprowadził do dyskusji w Dumie nad określeniem warunków uznania danej grupy za związek wyznaniowy. Przyjęto zasadę, iż za związki takie należy uznać tradycyjne, czyli łącznie kilka, a nie kilkaset, takie, które legitymują się przynajmniej 15-letnim okresem działalności w Rosji. Inne na uznanie musiałyby czekać analogiczny okres. Jesienią 1997 r. została przyjęta ustawa federalna o wolności sumienia i związkach

wyznaniowych. W preambule do ustawy zadeklarowano, iż Rosyjski Kościół prawosławny zajmuje pierwszoplanowe miejsce ze względu na jego „historyczny wkład w rozwój kultury Rosji”. Odczytywano to w opinii światowej jako próbę przyznania Cerkwi roli wyznania państwowego, podobnej do okresu sprzed Rewolucji Październikowej. Ustawa zdefiniowała związek religijny jako „dobrowolne zrzeszenie obywateli Federacji Rosyjskiej oraz inych osób, stale i zgodnie z prawem zamieszkujących na terytorium Federacji Rosyjskiej, utworzone w celu wspólnego wyznawania i rozpowszechniania wiary, które posiada odpowiadające tym celom cechy: wyznanie, sprawowanie nabożeństw i innych obrzędów i ceremonii religijnych oraz nauczanie religii i wychowanie religijne swych współwyznawców” (art. 6). Do ustawy wprowadzono zasadę ograniczenia działalności związków wyznaniowych do obszarów właściwych dla ich specyfiki z wykluczeniem zorganizowanej działalności w partiach politycznych, np. w postaci komórek danego wyznania, oraz w organach i instytucjach państwowych i samorządowych – zgodnie z zasadą rozdziału Kościoła od państwa. Związki wyznaniowe w myśl ustawy nie mogą uczestniczyć w wyborach. Poza ustawą federalną ustanowiono w republikach ustawy republikańskie, np. w Dagestanie w końcu grudnia 1997 r. przyjęto ustawę o wolności wyznań i stowarzyszeniach religijnych. Pominięto tu zapis o 15-letnim okresie działania danej religii, aby mogła być uznana za tradycyjną, gdyż poza prawosławiem inne religie nie mogły tego warunku wypełnić. Istniejący w Dagestanie konflikt między Zarządem Muzułmanów Dagestanu a wahabitami, którzy głosili hasła rewolucji islamskiej, przejawiał się w restrykcjach w stosunku do wahabizmu, ograniczeniu budownictwa meczetów, otwierania szkół, kolportażu literatury islamskiej i podobnych.

W minionych dziesięcioleciach na Kaukazie wielokrotnie odżywał konflikt o charakterze religijno-narodowym nie tylko między mniejszościami a władzami federalnymi, lecz między samymi mniejszościami. Zagroza on integralności Federacji Rosyjskiej. Usztywnienie polityki państwa w wielu dziedzinach, w tym także wyznaniowej, stanowi pochodną polityki konsolidacyjnej, z którą zderza się otwartość *pieriestrojki* zaznaczająca się tak silnie na przełomie lat 80. i 90. w liberalnym z ducha porządkowaniu stosunków wyznaniowych. Politykę światową cechuje od lat 60. ubiegłego wieku powiązanie jej z religią. Przykład rosyjski w pełni to potwierdza, najsilniej zaś ukraiński, gdzie strony konfliktu wspierane są przez kler podzielonych Kościołów.

Poszukiwanie przez władze oparcia w najszerszych grupach społeczeństwa, a do nich należą miliony wyznawców reanimującego się prawosławia, prowadzi do preferencyjnego traktowania Cerkwi, oficjalnego podkreślania powiązań życia prawosławnego z publicznym. Cerkwi nie gorszy jakże często spotykane w Rosji stwierdzenie: „jestem niewierzący, ale jako Rosjanin jestem prawosławny”. Przeciwnie, to ona dzisiaj manifestuje swoją otwartość na inność, oferując nawet swoją doktrynę społeczną, wypracowaną przed kilkunastu laty, jako pod-

stawę formowania praktycznie całokształtu życia społecznego. Jej główny autor, metropolita Kirił, dwukrotnie przecież przedstawiał ją w Dumie. Cerkiew, proponując rozwiniętą doktrynę społeczną (nie tylko proponując, gdyż swoich wyznawców obliguje do jej przyjęcia), pragnie jak gdyby skorzystać z wcześniejszych wzorów permanentnego dominowania w państwie monoideologii marksizmu-leninizmu i w nowej sytuacji przejąć jej funkcje. Jej oferta nie jest bez szans na zaakceptowanie, jeśli nie oficjalne i wprost to pośrednio na drodze faktów dokonanych. Nieustanne poszerzanie sfery obecności Cerkwi w życiu publicznym, szkolnictwie, pracy socjalnej, wojsku czyni z niej współkreatora poważnych obszarów życia publicznego.

W swoim wystąpieniu zakładałem przedstawienie drogi wiodącej do *pieriestrojki* w sferze stosunków wyznaniowych. Uznałem za wskazane cofnąć się do lat 1917–1918. Na tle tych kilkudziesięciu lat, w toku których nawarstwiała się konieczność przeprowadzenia zmian, jak się okazało, przejściowo stosunkowo radykalnych, sama *pieriestrojka* może wydawać się zaledwie mgnieniem, które zostało przytłoczone ciężarem wydarzeń historycznych z ducha jej obcych. Dziś można o niej mówić jako o zjawisku śladowym, przynajmniej w obszarze stosunków wyznaniowych, gdzie bieżąca i nadchodząca historia wymusza politykę zgoła różną od czasów nadchodzącego poszukiwania nowego ładu dla Kraju Rad.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Поразмышляем об изменениях политики Горбачева по поводу религиозных отношений в государстве. Каким был генезис этих изменений и каковы его последствия?

Веслав Мыслек

Процесс правового формирования религиозных отношений сначала в СССР, в начальный период перестройки, а затем уже в Российской Федерации, вписывался в комплексный проект больших системных изменений, становясь их дополнением и производной. Среди проблем, связанных с тогдашними преобразованиями, хотелось бы указать на наиболее важные из них, касающиеся как генезиса изменений, так и их основных предпосылок, проявляющихся через юридические модификации в источники отказа от ранее принятого выбора преобразований.

У истоков системных изменений в последние годы функционирования СССР в среде правящих кругов формировалось убеждение, что в период глобализации при сохранении существующей в социалистическом лагере социально-экономической модели рост и развитие эквивалентных моделей западного мира невозможны. Помимо этого, не менее драматично выглядела ситуация в сфере идейной жизни, или же духовной, как часто определяются разные стороны культуры на бытовом языке. Впоследствии провозглашенная перестройкой гласность означала конец существования единой идеологии и в то же время начало развивающегося хаоса в политической, научной, художественной культуре, где, помимо идейной инфильтрации со стороны различных западных и других трендов, возрождались идеи в значительной степени уже забытые, но некогда живучие. Их выразители главной целью предполагали структурную переориентацию России на Запад. Часть российской интеллигенции со второй половины XIX века создавала идейное и политическое течение так называемого окцидентализма, открытия в сторону доминирования либеральных решений правовых и культурных проблем в общественной жизни, построения парламентской демократии и в целом базирования правовых норм на принципах, а особенно на практике, выработанной в эпоху французской революции 1789 г.

В России в период революции 1905 г. и в годы первой мировой войны либеральные политические группировки старались установить такие конституционные принципы, которые, помимо других преобразований, могли изменить отношения между государством и церковью и привести к преобразованию государства традиционно религиозного в государство структурно светское. Эти концепции были сломаны в конфронтации с практикой и политической доктриной времен Октябрьской революции 1917 г. и последующих десятилетий. Говоря о юридических изменениях в сфере религиозных отношений в России (СССР), необходимо отличать от юридической нормы связанную с ней практику в религиозной политике государства, резко уходящую от буквы закона, которая с виду оставалась на почве свободы совести граждан, без различия их социального статуса, исполняемой роли, религиозной принадлежности. Десятилетия антирелигиозной политики советской государственности – это отдельная тема, но, характеризуя изменения, трудно о ней не вспомнить.

Также в упомянутых законах периода СССР можно заметить следы окцидентальных влияний. Сравнение принятых в 1918, 1977 и 1993 годах конституционных норм, регулирующих религиозные проблемы, позволяет заметить повторение основных принципов, касающихся прав людей, исходя из их мировоззрения и навыков, связанных с участием в религиозных практиках.

В январе 1918 года декрет Совета Народных комиссаров, определяя, что религиозные общины не владеют юридическим статусом, также лишал их права собственности, которая оказывалась во владении государства. Не-

сколькими месяцами позже (15 июля) в Конституции Российской Федеративной Социалистической Советской Республики, в разделе II, статье 13, абзаце 5 подчеркивалось, что для обеспечения действительной свободы совести трудящихся совершается отделение церкви от государства и школы от церкви. Вместе с этим была провозглашена для всех полная свобода ведения религиозной и антирелигиозной пропаганды. Антирелигиозная пропаганда в условиях практически полного государственного распоряжения средствами массовой информации принесла ослабление религиозной жизни и была сопряжена с преференциями при определении социальных ролей для арелигиозных или антирелигиозных лиц.

Почти через шестьдесят лет, в Конституции СССР 1977 г. религиозные вопросы были сформулированы непосредственно или опосредованно в нескольких статьях, однако с четким обозначением условий прав как совокупности, так и отдельных граждан. Несмотря на то, что конституция в дальнейшем подчеркивала право на атеистическую пропаганду, в статье 27 был сделан акцент на комплексное культурное воспитание: „Государство заботится об охране, преумножении и широком использовании духовных ценностей для нравственного и эстетического воспитания советских людей, повышения их культурного уровня”. Незначительные изменения были введены в части строго религиозной. Статья 34 утверждала, что „Граждане СССР равны перед законом независимо от [...] отношения к религии”. Таким образом упущена формулировка 1918 г. со ссылкой на свободу совести трудящихся; в 1977 году казалось, что точкой отсчета становится западноевропейское право, касающееся личности – право человека как такового.

В статье 52 широко и иначе, чем в начале социализма в России, трактовалась свобода совести, как и возможность ограничения ее использования. „Гражданам СССР гарантируется свобода совести, то есть право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, отправлять религиозные культы или вести атеистическую пропаганду”. Однако дальше шло ограничение этого права, поскольку отмечалось: „Возбуждение вражды и ненависти в связи с религиозными верованиями запрещается”. Детализирована также статья 39, предупреждавшая, что „использование гражданами прав и свобод не должно наносить ущерб интересам общества и государства, правам других граждан”. Наконец, статья 52 цитируемой Конституции в очередной раз указывала на разрыв формальной связи между государством и церковью и отделение школы от церкви.

Отмечая указанные изменения, следует подчеркнуть, что по-прежнему провозглашалось право вести атеистическую пропаганду. В контексте десятилетий так называемой безбожнической практики (например, ликвидации церковей, антирелигиозных манифестаций и т.п.) это означало санкцию на получение позитивной оценки историками такого рода действий в прошлом.

Начало политики перестройки в середине восьмидесятых годов сильно повлияло на изменение религиозных отношений еще перед распадом Советского Союза. Фактором, сильно поспособствовавшим этому, было празднование в 1988 году тысячелетия крещения Киевской Руси. Созвучие в этом вопросе позиции государства и церкви, демонстрация развития православия. Еще в рамках Советского Союза были предприняты меры по формализации изменений в религиозных отношениях путем принятия в 1990 году Верховным Советом СССР закона, гарантировавшего свободу вероисповедания, совести, слова, собраний. Перед этим были переданы Церкви несколько тысяч культовых объектов, освобождены из лагерей множество людей, связанных с религиозными структурами.

Распад СССР также означал конец самоидентификации государства с одной избранной идеологией. Идеосферу в пиковый период перестройки заполнял доктринальный хаос, в котором самые большие шансы и возможности доминирования над другими, невзирая на свою структурную слабость, имела Православная церковь.

Принятую 12 декабря 1993 года на общенациональном референдуме Конституцию Российской Федерации, с точки зрения религиозных вопросов, следует рассматривать в связи с остальными приоритетными направлениями, демонстрирующими значение новой Конституции.

Статья 2 определяла, что „человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина – обязанность государства”. Антропоцентрическая ориентация этого документа вела к знаменательным семантическим преобразованиям. Конституция не упоминает о религиозных объединениях, а только о праве человека „включая право исповедовать индивидуально или совместно с другими любую религию или не исповедовать никакой” (ст. 28), а место прежнего права на антирелигиозную агитацию теперь заняло утверждение, что каждый имеет право „свободно выбирать, иметь и распространять религиозные и иные убеждения и действовать в соответствии с ними”.

В атмосфере развивающейся в ходе перестройки упорной пропаганды сект и других квазирелигиозных групп было понятным введение в 29 статью (2 абзац) в форме запрета, но и предостережения формулировки, гласящей, что „не допускаются пропаганда или агитация, возбуждающие социальную, расовую, национальную или религиозную ненависть и вражду. Запрещается пропаганда социального, расового, национального, религиозного или языкового превосходства”. Раньше в более широкой форме было задекларировано признание политического плюрализма и многопартийности, а также подчеркнуто, что „никакая идеология не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной” (ст. 13, абз. 2). Одновременно введен фрагмент, ставший позднее причиной обострения в отношениях публич-

ной власти с некоторыми религиозными объединениями, особенно со Свидетелями Иеговы. Это было положение о том, что „запрещается создание и деятельность общественных объединений, цели или действия которых направлены на насильственное изменение основ конституционного строя и нарушение целостности Российской Федерации, подрыв безопасности государства, создание вооруженных формирований, разжигание социальной, расовой, национальной и религиозной розни” (там же, абз. 5). Сразу же после этого, в статье 14, задекларировано, что „1. Российская Федерация – светское государство. Никакая религия не может устанавливаться в качестве государственной или обязательной. 2. Религиозные объединения отделены от государства и равны перед законом”. Дистанцирование от формальных связей с религиозными институтами опосредовано отмечается ст. 71, определяющей перечень вопросов, находящихся в компетенции государственного аппарата, в том числе здравоохранение, образование, наука, социальная политика и другие, но совсем не упомянуты вопросы религии и религиозных объединений. Это не означало отмены контактов в монотематических вопросах, как, например, пастырского служения в армии. Только в 59 статье указано, что военная служба может быть отменена в связи с религиозными убеждениями и заменена активной общественной службой.

Конституцию 1993 года можно признать апогеем правовых, идейных и практических изменений в духе перестройки, касающихся религиозной проблематики. Это документ был настолько общим, что с точки зрения развития как политической, так и особенно культурной ситуации требовал дополнительных мер. Религиозный хаос, выразившийся в деятельности нескольких сотен групп, претендующих на имущество религиозного объединения, привел к дискуссии в Думе об определении условий признания данной группы религиозным объединением. В итоге установлен принцип, согласно которому такими объединениями можно признавать традиционные, то есть всего несколько, а не несколько сотен организаций, действующих в России на протяжении не менее пятнадцати лет. Другие должны ждать признания аналогичный период времени.

Осенью 1997 года принят федеральный закон о свободе совести и религиозных объединениях. В преамбуле к закону задекларировано, что Русская православная церковь занимает особую роль в связи с ее „историческим вкладом в культурное развитие России”. Мировое мнение восприняло это как попытку предоставления Церкви роли государственного вероисповедания, подобно периоду, предшествующему Октябрьской революции. Закон определил религиозное объединение как „добровольное объединение граждан Российской Федерации, иных лиц, постоянно и на законных основаниях проживающих на территории Российской Федерации, образованное в целях совместного исповедания и распространения веры и обладающее соответствующими этой цели признаками: вероисповедание; совершение

богослужений, других религиозных обрядов и церемоний; обучение религии и религиозное воспитание своих последователей” (ст. 6). В закон введены принципы ограничения деятельности религиозных объединений иностранством, свойственным их специфике, с исключением организованной деятельности в политических партиях, например, в форме ячеек данного вероисповедания, а также в государственных и самоуправленческих органах и учреждениях – согласно принципу отделения церкви от государства.

Кроме федерального закона, в республиках были приняты республиканские законы, например, в Дагестане в конце декабря 1997 г. принят закон о свободе совести, свободе вероисповедания и религиозных организациях. Здесь упущен пункт о 15-летнем периоде деятельности данной религии для признания ее традиционной, поскольку, кроме православия, другие религии не могли бы отвечать такому условию. Существующий в Дагестане конфликт между Духовным управлением мусульман Дагестана и ваххабитами, провозглашавшими лозунги исламской революции, проявился в ограничениях относительно ваххабизма, ограничения строительства мечетей, открытия школ, распространения исламской литературы и прочего. В прошлые десятилетия на Кавказе многократно возрождался конфликт религиозно-национального характера не только между меньшинствами и федеральной властью, но и между самими меньшинствами. Он угрожает целостности Российской Федерации. Ужесточение государственной политики во многих сферах, в том числе религиозной, является следствием политики консолидации, натолкнувшейся на открытость перестройки, сильно обозначившей в конце восьмидесятых – начале девяностых годов либеральный дух упорядочения религиозных отношений. Мировую политику с шестидесятых годов прошлого века характеризуют ее связи с религией. Российский пример вполне это подтверждает, а тем более украинский, где стороны конфликта поддерживаются духовенством разделенной церкви.

Поиск властью опоры на широкие круги общества, а к ним принадлежат миллионы верующих возрождающегося православия, ведет к преференциальной трактовке Церкви, официального подчеркивания связи православной жизни с публичной. Церковь не возмущают часто встречаемые в России утверждения: „я не верующий, но как россиянин я православный”. Напротив, сегодня она провозглашает свою открытость для других, даря свою общественную доктрину, выработанную за несколько лет в качестве основы формирования практически всей общественной жизни. Ее главный автор патриарх Кирилл дважды представлял ее в Думе. Церковь, предлагая развитую общественную доктрину (не только предлагая, но и обязывая своих верующих принять ее), стремится как бы воспользоваться предыдущими примерами перманентного доминирования в государстве единой идеологии марксизма-ленинизма и в новой ситуации взять

на себя ее функции. Ее предложение имеет шансы быть принятым если не официально и прямо, то опосредованно путем свершившихся фактов. Постоянное расширение сферы присутствия Церкви в общественной жизни, в школе, в социальной работе, в армии создает из Церкви соавтора важных сфер общественной жизни.

В своем выступлении мы предполагали представить путь, ведущий к перестройке в сфере религиозных отношений. При этом считаем уместным вернуться к 1917–1918 гг. На фоне этих нескольких десятков лет, в ходе которых наслаивалась необходимость проведения изменений, как оказалось, относительно радикальных, сама перестройка может показаться лишь мгновением, придавленным грузом исторических событий, по духу чуждых перестройке. Сегодня о ней можно говорить как о мимолетном явлении, по крайней мере в сфере религиозных отношений, где текущая и приближающаяся история требуют политики совсем иной, в отличие от времени приближавшегося поиска нового устройства для Страны Советов.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Let's discuss changes that occurred in Soviet Union under Mikhail Gorbachev with regard to religion. What was the origin of these changes and their consequences?

Wiesław Mysłek

The religious policy of the Soviet State evolved from active antireligious stance and atheistic propaganda to the opening of *perestroika*. The adoption of the Russian Federation Constitution in 1993, preceded by law on freedom of conscience and religion is the culmination of these changes. They had significant consequences for the situation of religion in contemporary Russia, with the strong role of the Orthodox Church in social and political life of the Russian Federation.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Kwestie narodowościowe stanowiły w ówczesnym ZSRR jeden z najtrudniejszych problemów tego państwa. Wzajemne relacje wielkich i małych narodów rozstrzygane były w ramach radzieckiego systemu w sposób autorytarny. Michaił Gorbaczow, pochodzący z Północnego Kaukazu o korzeniach rosyjsko-ukraińskich, wyniósł z rodzinnych stron potrzebę współdziałania z innymi narodowościami. W sytuacjach konfliktowych szukał kompromisu nawet wówczas, gdy był on już nie do osiągnięcia. To nierozzerwane kwestie narodowościowe stały się jedną z przyczyn rozpadu ZSRR.

Andrzej Chodubski

Odnosząc się do kwestii reform w okresie rządów Gorbaczowa, należy zaakcentować kwestie narodowościowe i etniczne i ich historyczne podłoże. Według spisu ludności z 2010 r. w Rosji zamieszkiwały 193 narodowości. Najliczniejsze liczące bowiem ponad milion osób to: Rosjanie, Tatarzy, Ukraińcy, Baszkirzy, Czuwasze, Czeczeni i Ormianie. Tak zwany rosyjski „tygiel narodów” jest wynikiem kształtowania się w długim procesie dziejowym wielkiego terytorialnie i kulturowo państwa oraz prowadzonej w nim odgórnie polityki narodowościowej. W ciągu wieków nie ulegała ona istotnym przemianom. W pierwszych stuleciach zaznaczały tam swą obecność plemiona słowiańskie, nadbałtyckie, scytyjskie, tureckie.

W procesie ugruntowywania się odrębności „ruskiej” istotną rolę odegrał Włodzimierz Wielki (965–1015), dążący do zbudowania wspólnoty terytorialnej, kulturowej, językowej oraz wyznaniowej. Od XIV w. zaczęto tworzyć wspólnotę wielkoruską; a w czasach nowożytnych ujawniano przychylność wobec osiedlania się obcokrajowców, co wyraźnie ujawniło się za panowania Piotra I (1672–1725). Na grunt wielkoruski wprowadzono wtedy wzory kultury europejskiej; ważną rolę pełnili w tym względzie Niemcy.

Nowa rzeczywistość narodowościowa ujawniła się w tej przestrzeni w XIX i na początku XX w., co było zwłaszcza konsekwencją polityki ekspansjonistycznej, przyłączania nowych terytoriów. Wtedy kwestie narodowościowe stały się

procesem świadomościowym. Ujawnił się problem polityki rasyfikacyjnej. Wiele społeczności zaczęło w tej sytuacji podkreślać swą odrębność etniczną. Poszczególne carowie starali się prowadzić konsekwentną politykę w tym zakresie. Na przykład, Aleksander I (1777–1825) uprzywilejował wykształconych obcokrajowców, powierzając im wpływowe stanowiska. W konsolidacji narodowościowej dużą wagę przywiązywał do czynnika religijnego. Różne narodowości traktował jako jedną społeczność państwową. Z kolei, Aleksander III (1845–1894) prowadził politykę uprzywilejowania ludzi staroruskiej.

Ważne zmiany w polityce narodowościowej zachodziły po rewolucji październikowej. Najpierw ogłoszono 25 X/7XI 1917 r. prawo narodów do samostanowienia. Rosjanie stanowili wtedy 57% ogółu mieszkańców; posługiwali się ponad 150 językami. Ujawniły się wtedy głębokie podziały i antagonizmy między narodami i wspólnotami etnicznymi. W 1929 r. dokonano głębokiego zwrotu w tej polityce. W sposób drastyczny ograniczono prawa mniejszości. Ich inteligencję potraktowano jako wrogów ustroju i zastosowano wobec niej represje. Ideologicznie w 1936 r. ogłoszono kształtowanie nowej wspólnoty narodowej, określonej mianem narodu radzieckiego, urzeczywistniając ją m.in. przez prowadzoną ogólnie rewolucję kulturalną. W czasie II wojny światowej zacieśniły się więzy między różnymi grupami narodowymi i etnicznymi w ramach wspólnoty zwanej radziecką. Z różną siłą ugruntowywano je po II wojnie światowej, do czasu *pieriestrojki*.

Z punktu widzenia spraw narodowościowych istotną rolę odegrała jawność. Oznaczała ona wyjście ze sfery tabu ideologiczno-politycznego, a w tym ograniczenie roli cenzury, zwłaszcza w odniesieniu do przeszłości (objaśniania zjawisk i procesów życia politycznego). Także nowe myślenie znamionowało odejście od ideologicznej strategii i taktyki działalności partii komunistycznej, odejście od urzeczywistnianej polityki wobec państw określanych mianem demokracji ludowej. W życiu kulturowym wskazano na wagę urzeczywistniania idei demokratyzacji życia publicznego. Idee *pieriestrojki* nie spotkały się ze znaczącą akceptacją społeczeństwa zarówno w wymiarze elit władzy, jak i oddolnie przez szerokie jego kręgi. Było to konsekwencją w szybkim tempie narastających trudności ekonomicznych w państwie. Ujawniał się w ślad za tym chaos w funkcjonowaniu instytucjonalnym, a w tym skrajny radykalizm sił politycznych. Odsunięcie od władzy Michaiła Gorbaczowa i rozpad ZSRR spowodowały istotne zmiany w polityce etnicznej. Przede wszystkim wiązały się z tworzeniem się państw na gruncie poradzieckim. Państwa te tworzą złożoną przestrzeń kulturowo-cywilizacyjną ze względu na trwające w niej przez stulecia migracje ludności o różnym charakterze. W społeczeństwach przestrzeni poradzieckiej obserwuje się duże przywiązanie do wzorów kształtowanych przez ostatnie stulecie, w tym do terytorializacji etniczności, nieuznawania wartości mniejszości narodowych, odrębności używania swego języka w komunikacji społecznej, gwarantowania odrębności edukacyjnej, prowadzenia działalności kulturalnej, wyznawania dowolnej religii,

pielęgowania dziedzictwa historyczno-kulturalnego, równości dostępu do stanowisk państwowych.

Współczesna Rosja akceptuje podstawowe dokumenty międzynarodowe dotyczące kwestii etnicznych. Jednak nie wypracowała czytelnych ich praw w państwie jako przestrzeni poradzieckiej. Przyczyną tego stanu rzeczy jest rzeczywistość kulturowa, m.in. problem określenia granic etnokulturowych, jak też samookreślenie etnokulturowości czy mniejszości w tym kraju. Regulacje prawne wprowadzone w latach 1996, 2002, 2003, 2004 wprowadziły podział narodów Rosji na: a) tytularne – posiadające swoje instytucje etnopolityczne, a zatem pełne prawa polityczne, ekonomiczne i kulturalne oraz b) nietytularne – mające tylko prawa kulturalne jako grupy obywateli. Są to grupy etniczne zamieszkujące poza swoim terytorium etnicznym bądź swoją państwowością w granicach Federacji Rosyjskiej, jak też nie posiadające organizmu państwowego. Rzeczywistość ta określana jest autonomią narodowo-kulturalną. Autonomia ta posiada elementy sytuujące się w międzynarodowej przestrzeni ochrony mniejszości narodowych, takie jak: a) wolność deklarowania przynależności narodowościowej; b) możliwość realizacji praw, wynikających z przynależności do danej wspólnoty etnicznej; c) możliwość pielęgnowania tożsamości narodowej; d) możliwość pielęgnowania odrębności języka ojczystego; e) możliwość tworzenia własnych instytucji oświatowych oraz organizacji narodowo-kulturalnych. W rzeczywistości kulturowo-cywilizacyjnej pojęcia „większość” i „mniejszość” etniczna nie znajdują akceptacji społecznej, postrzegane są jako peyoratywne kategorie w definiowaniu przestrzeni etnicznej.

Szczególnym zjawiskiem w budowie nowego porządku etnicznego w Rosji są konflikty, w konfrontacji etnonacjonalizmu rosyjskiego i nierosyjskich nacjonalizmów narodów Rosji. W założeniu etnonacjonalizmów rosyjskich ważne jest dążenie do przekształcenia Rosji w państwo etniczne. Zauważają oni, że obecne państwo rosyjskie nie prezentuje wartości i interesów etnicznego narodu rosyjskiego (*russkich*). Dla nierosyjskich nacjonalistów Rosja jawi się jako przestrzeń nadmiernej reprezentacji interesów Rosjan, co odbywa się kosztem nierosyjskich jej narodów. Współcześnie w polityce tego państwa dąży się do eliminowania obu nacjonalizmów; podkreśla się wagę kategorii „obywatelstwo rosyjskie”, które utożsamiane jest z państwem rosyjskim, jego historią, językiem i kulturą.

Konflikty etnopolityczne ujawniły się zwłaszcza w regionie państw nadbałtyckich (Łotwa, Estonia), w Europie Wschodniej (Krym, Nadniestrze), na Kaukazie, Powołziu, w Azji Centralnej. W każdej z tych przestrzeni obserwuje się odrębność kształtowania polityki etnicznej. Wynika ona w istotnej mierze z dziedzictwa przeszłości, a w tym urzeczywistniania odgórnej polityki dotyczącej spraw narodowościowych i etnicznych.

Konflikty etnopolityczne mobilizują poszczególne wspólnoty, co wyraża się w ugruntowywaniu odrębności wartości kulturowych oraz ujawnianiu roszczeń politycznych, m.in. dążeń do uzyskania autonomii terytorialnej, secesji – oddzielenia się od danej struktury państwowej. W okresie *pieriestrojki* dążenia te stały

się zjawiskiem powszechnym w przestrzeni b. Związku Radzieckiego. Osłabienie konfliktów następowało w sytuacji powstawania niepodległych państw na fundamentach b. republik związkowych. Ujawniło się przy tym zjawisko tzw. niechętnego miejsca Rosjan w przestrzeniach, w których byli uprzywilejowani od końca XVIII w. Zaczęto podejmować działania na rzecz ograniczenia ich statusu politycznego, m.in. na Łotwie i w Estonii. Ujawniły się przy tym zjawiska dotyczące symboli, np. w 2007 r. decyzja władz estońskich o usunięciu z centralnej części Tallina pomnika wyzwolicieli doprowadziła do walk ulicznych.

Z dużą siłą na Kaukazie ujawniły się konflikty etnopolityczne o różnorodnych przyczynach, a w tym zadawnionych sprzecznościach interesów, urastających do zmitologizowanych obrazów. Szacuje się np., że w konflikcie adygejskim (o przeszłość historyczną z XIX w., przesiedlenia z XX w. oraz związane z organizacją igrzysk olimpijskich w 2014 r. w Soczi) doszło do głębokiego konfliktu etnopolitycznego.

W refleksji uogólniającej można stwierdzić, że: 1) przestrzeń etnopolityczna w Rosji ukształtowana jest w długim procesie dziejowym, 2) *pieriestrojka* (1985–1989) ujawniła siłę pamięci o dziedzictwie przeszłości i odrębności różnych grup etnicznych zamieszkujących w przestrzeni zwanej radziecką; 3) w procesie przebudowy ustrojowej nastąpił renesans etniczności. Ponad 150 grup etnicznych podjęło wyzwanie odbudowy swych wspólnot, zwłaszcza na gruncie komunikacji językowej, edukacji tradycyjnych wzorów życia kulturowego; 4) odbudowa etniczności doprowadziła jednak do radykalnych konfliktów, ujawniających skrajne postawy nacjonalistyczne oraz krwawe wojny; 5) w strategii urzeczywistniania *pieriestrojki* zakładano przebudowę świadomościową społeczności etnicznych, orientując się jednocześnie na procesy unifikacyjne i dywersyfikacyjne życia kulturowo-cywilizacyjnego. Strategia ta nie znalazła czytelnej akceptacji zarówno wśród Rosjan, jak i narodów zamieszkujących terytorium postradzieckie.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Национальный вопрос в тогдашнем СССР являлся одной из наиболее сложных проблем этой страны. Взаимоотношения крупных и малых народов регулировались в рамках советской системы авторитарно. Горбачев, происходящий с Северного Кавказа, из русско-украинской семьи, вынес из родных мест необходимость взаимодействия с другими национальностями. В конфликтных ситуациях он искал компромисс, даже тогда, когда этот компромисс уже был недостижим. Эти непрерывные проблемы национального характера стали одной из причин распада руководимого им государства.

Анджей Ходубски

Говоря о реформах времен правления Горбачева, необходимо обратить особое внимание на национальные и этнические вопросы, а также их историческую базу. Согласно переписи населения 2010 года, в России проживают 193 народности. Крупнейшие из них, насчитывающие более миллиона человек, это русские, татары, украинцы, башкиры, чувашы, чеченцы и армяне. Так называемый русский „плавильный котел народов” является результатом формирования в течение длительного исторического периода огромного как территориально, так и культурно государства, а также реализуемой этим государством национальной политики. Столетиями эта политика не подвергалась изменениям. В первом столетии на этих территориях осели славянские, балтийские, скифские, тюркские племена.

В процессе формирования русской национальной „идентичности” важную роль сыграл Владимир Великий (Владимир Святославович) (965–1015 гг.), стремившийся к созданию территориального, культурного, языкового и религиозного сообщества. Начиная с XIV века, было запущено формирование великорусского сообщества; в новое время господствовало доброжелательное отношение к переселению иностранцев, что наиболее ярко проявилось во время правления Петра I (1672–1725 гг.). В то время на великорусскую основу наложены были образцы европейской культуры, в чем важную роль сыграли немцы.

Новая национальная реальность проявилась на этой территории в XIX и в начале XX вв., что прежде всего было результатом экспансивной политики и присоединения новых территорий. Тогда национальные вопросы вошли в область сознательных политических процессов. Появилась проблема политики русификации. Многие народы в такой ситуации начали подчеркивать свою этническую особенность. Русские цари старались проводить последовательную политику в этой области. Например, Александр I (1777–1825 гг.) наделил привилегиями образованных иностранцев. Доверял им влиятельные посты. В процессе национальной консолидации большую роль отводил религиозному фактору. Разные народы он рассматривал как единую государственную общность. В свою очередь, Александр III (1845–1894 гг.) проводил привилегированную политику в отношении людей древнерусского происхождения.

Важные перемены в этнической политике происходили после Октябрьской революции. Сначала, 25 октября (7 ноября) 1917 года, было провозглашено право народов на самоопределение. Русские в то время составляли 57% всего населения; использовалось более 150 языков. Тогда выявились глубокое разделение и антагонизмы между народами и этническими общностями. В 1929 году произошел кардинальный поворот в этой политике. Ради-

кальным образом ограничены были права меньшинств. Интеллигенция этих народов считалась врагами народа, и по отношению к ней были применены репрессии. В 1936 году идеологически провозглашено формирование нового национального сообщества, названного *советским народом*, которое, в частности, реализовывалось при помощи проводимой сверху культурной революции. Во время второй мировой войны связи между различными национальными и этническими группами стали теснее в рамках единого советского народа. Эта связь с различной силой углублялась после второй мировой войны вплоть до периода перестройки.

С точки зрения национальных вопросов важную роль сыграла политика гласности. Она обозначала выход из сферы политико-идеологического табу, в том числе ограничение роли цензуры, особенно в отношении истории (относительно процессов и явлений политической жизни). Новое мышление, в свою очередь, знаменовало отход от идеологической стратегии и тактики деятельности коммунистической партии, отход от реализации такой политики по отношению к странам, именуемым странами народной демократии. В культурном аспекте отмечалась важность реализации идеи демократизации общественной жизни. Идеи перестройки не встретили широкой общественной поддержки как среди политических элит, так и среди широких масс населения. Это было результатом нарастающих в быстром темпе экономических проблем в стране. Вслед за этим начался хаос в институциональном функционировании страны, в том числе экстремальный радикализм политических сил. Снятие Михаила Горбачева с поста и развал СССР спровоцировали значительные изменения в этнической политике, которые связаны были, прежде всего, с созданием государств на постсоветском пространстве. Эти страны, в связи с проходившей столетиями миграцией народов различного характера, образовали сложное культурно-цивилизационное пространство.

В обществах постсоветского пространства наблюдается большая привязанность к моделям, сложившимся в течение последнего столетия, в том числе к этнической территориализации, игнорированию ценностей национальных меньшинств, стремлению к национальной автономии, прежде всего языковой, в общественной коммуникации, образовании, культурной жизни, религиозной терпимости, охране культурно-исторического наследия, равному доступу к государственным постам.

Современная Россия одобряет основные международные документы, касающиеся этнических вопросов, однако не разработала четких прав в государстве как постсоветском пространстве. Причиной такого состояния вещей является культурная реальность, в том числе проблема определения этнокультурных границ, равно как и самоопределение этнокультурных меньшинств в стране. Правовое регулирование, разработанное в 1996, 2002, 2003 и 2004 годах, ввело разделение народов России на: а) титульные – обладающие собственными этнополитическими институтами, а значит полными

политическими, экономическими и культурными правами; б) нетитульные – обладающие только культурными правами, как группа граждан. Это этнические группы, проживающие вне этнической территории либо вне территории своей государственности в границах Российской Федерации, а также такие, которые не имеют собственного государственного аппарата. Такое явление называется национально-культурной автономией. Такая автономия обладает элементами, находящимися в пространстве международной охраны национальных меньшинств. К ним относятся: а) свобода определения национальной принадлежности, б) возможность реализации прав, исходящих из принадлежности к данному этническому сообществу, в) возможность охраны национального самоопределения, г) возможность охраны особенности своего родного языка, д) возможность создания собственных образовательных институтов и национально-культурных организаций. В культурно-цивилизационной действительности понятия этническое „большинство” и „меньшинство” не находят широкого общественного одобрения и рассматриваются как уничижительные категории при определении этнического пространства.

Особенным явлением в формировании нового этнического порядка в России являются конфликты и конфронтация русского этнонационализма и нерусских национализмов народов России. Русские этнонационалисты предполагают, что важно стремиться к преобразованию России в этническое государство. Они отмечают, что в настоящее время русское государство не представляет интересы и ценности этнического русского народа (русских). Нерусские националисты видят Россию как пространство чрезмерного представительства интересов русских, что происходит за счет интересов других ее, нерусских, народов. В настоящее время в политике государства отмечается стремление к элиминации проявления обоих национализмов, подчеркивается важность категории российского гражданства, которое ассоциируется с российским государством, его историей, языком и культурой.

Этнополитические конфликты особенно проявились в Балтийском регионе (Латвия, Эстония), в Восточной Европе (Крым, Приднестровье), на Кавказе, Поволжье и Центральной Азии. В каждом из этих пространств наблюдаются свои особенности формирования этнической политики. Исходят они в значительной мере из исторического наследия, в том числе реализации правительственной национальной и этнической политики.

Этнополитические конфликты мобилизуют определенные сообщества, что выражается в углублении особенности культурных ценностей, а также в проявлении политических претензий, в том числе стремлении к территориальной автономии, сецессии – отделению от данной государственной структуры. В период перестройки такое стремление стало повсеместным явлением на постсоветском пространстве. Ослабление конфликтов происходило только после создания независимых государств на базе бывших союзных

республик. При этом обнаружилось явление так называемого нежелательного места русских на территориях, где они были привилегированы до конца XVIII века. Начали приниматься меры по ограничению их политического статуса, в частности, в Латвии и Эстонии. Наблюдались процессы, касающиеся, например, символов, памятников; в 2007 году решение эстонских властей о сносе в центральной части Таллина памятника освободителям привело к уличным столкновениям.

С большой силой этнические конфликты проявились на Кавказе. Причины были разными, в том числе давние конфликты интересов, приобретшие мифические размеры. Считается, например, что причинами глубокого этнополитического конфликта в Адыгее стали вопросы исторического прошлого XIX века, вопросы переселения XX века, а также проблемы, связанные с организацией Олимпийских игр в Сочи в 2014 году.

Подводя итоги, можно отметить, что: 1) этнополитическое пространство в России формировалось в течение долгого исторического процесса; 2) перестройка (1985–1989 гг.) показала силу и значение памяти об историческом наследии, особенностях различных этнических групп, проживающих на пространстве, называемом советским; 3) в процессе трансформации наступила эпоха этнического ренессанса (более 150 этнических групп приняли вызов восстановления своих сообществ, особенно на основе языковой коммуникации, образования, традиционных форм культурной жизни); 4) восстановление этничности привело, однако, к радикальным конфликтам, проявляющим крайне националистические взгляды и приводящим к кровавым войнам; 5) в стратегии реализации политики перестройки планировалась перестройка также сознательности этнических общностей ориентируясь одновременно на унификационные процессы и процессы диверсификации культурно-цивилизационной жизни. Эта стратегия не встретила широкого одобрения как среди русских, так и среди народов, названных советскими.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Ethnic matters were among most troublesome challenges faced by the Soviet Union. The authoritarian model used previously to resolve conflicts among Soviet Union's nations did not help to establish peaceful relations between many different ethnic groups. Gorbachev's attitude – because of his ethnic origin – was different. Much as he was trying to find a compromise between conflicting sides, however, his efforts were often futile... Irresolvable ethnic conflicts are said to be responsible for Soviet Union's collapse.

Andrzej Chodubski

Russian Federation's contemporary ethno-political landscape was significantly affected by the *perestroika* period (1985–1989). Not only nationalistic resentments had been awakened but also the concept of Soviet political nation was put into question. During ethnic identity renaissance more than 150 ethnic groups made the effort to reconstruct their communities, rebuild language communication, revive traditional ethnic customs. Ethnicity renaissance engendered extreme nationalistic sentiments and sometimes took a tragic turn. Ethno-political conflicts and rivalry are closely intertwined with Mikhail Gorbachev's course of reforms. Sometimes they are blamed for Soviet Union's downfall, because of decentralist tendencies created by the nationalistic sentiments. Main ethno-political rifts were spotted in Baltic Republics and Southern Caucasus region. In each region the Soviet ruling circles faced different challenges formed by peculiar historic experience and top-down political approach in resolving ethnic problems in the past. Some of the ethnic communities demanded more autonomy, others, like the Baltic ones, were interested in secession from the Soviet Union. The nationalistic leaders in three Baltic Republic claimed that their lands were forcibly incorporated. Moscow used force to suppress pro-independence demonstrations, which only worsened the situation. The events in Baltic Republics generated snowball effect and awakened nationalistic sentiments in other parts of the Soviet Union, including Volga Tatars in Volga region and Chechens.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Pieriestrojka zapoczątkowała dekompozycję ówczesnego ZSRR. Poszczególne podmioty związkowe zaczęły walkę o suwerenność, zwłaszcza republiki bałtyckie: Litwa, Łotwa, Estonia, ale także inne wykorzystały osłabienie władzy centralnej do walki o niezależność. Proces ten możemy prześledzić na przykładzie Ukrainy.

Walenty Baluk

Przebudowa Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR), posiadającej swoją specyfikę, była uzależniona od procesów zachodzących w związkowym centrum. W wyniku załamania się systemu radzieckiego Ukraina odzyskała niepodległość. Jednak w republice dynamika zmian odbiegała od tej zachodzącej na szczeblu centralnym. Powolny charakter przebudowy w USRR przed 1989 r. był wynikiem działań konserwatywnego skrzydła Komunistycznej Partii Ukrainy, które ze wszystkich republik najdłużej pozostawało przy władzy.

Na początku pierwszego etapu przebudowy (1985–1987) ukraińscy komuniści pod przewodnictwem Włodzimierza Szczerbickiego, I sekretarza KC KPU, poparli wybór Michaiła Gorbaczowa oraz jego założenia programowe. Nowy przywódca Związku Radzieckiego nie mógł nie doceniać republiki, w której wytwarzano piątą część PKB państwa związkowego, oraz jej przywódcy mającego duże poparcie wśród miejscowych komunistów. Komunistyczna Partia Ukrainy była jedną z największych komórek KPZR i jako jedyna z republikańskich struktur posiadała własne biuro polityczne.

Aparat partyjny i środki masowego przekazu w republice włączyły się w propagowanie polityki „przyśpieszenia”. Realizacja zamierzonych celów oraz utrzymanie się u władzy wymagało przeprowadzenia wymiany części aparatu partyjnego i urzędniczego. W odróżnieniu od innych republik na Ukrainie w ramach tzw. czystek partyjnych odbywały się poziome, a nie pionowe rotacje. Względna stagnacja w polityce kadrowej republiki była dziełem pierwszego sekretarza KC KPU. W latach 1985–1986 z aparatu partyjnego republiki z różnych powodów odeszło 11–12% pracowników. Wówczas po raz pierwszy do wiadomości publicznej podawano powody zwolnienia.

Realizacja polityki „przyśpieszenia” napotkała trudności związanych ze zbytnim zmilitaryzowaniem radzieckiej gospodarki, upartyjnieniem procesu zarządzania oraz różnicami między planami a rzeczywistymi możliwościami realizacji strategii wychodzenia z kryzysu. Jednym z dowodów nieprofesjonalnego działania była tzw. kampania antyalkoholowa. Na Ukrainie w latach 1986–1989 zlikwidowano 60 tys. ha upraw winorośli. Straty z tego tytułu wynosiły 900 mln rubli, a wznowienie upraw na porównywalnym areale wymagało 400-milionowych nakładów. Budżet republiki stracił 10 mld rubli w wyniku zmniejszenia produkcji i sprzedaży wyrobów alkoholowych.

Katastrofa elektrowni atomowej w Czarnobylu (26 IV 1986) była pierwszym poważnym sprawdzianem otwartości nowej ekipy rządzącej. Jednak władze ZSRR i USRR nie przeszły pomyślnie tej próby, społeczeństwo bowiem nie otrzymało na czas informacji o tragedii oraz zagrożeniu dla życia i zdrowia obywateli. W całej republice, w tym w miejscowościach zagrożonych radioaktywnymi opadami, odbywały się pochody pierwszomajowe. Przedmiotowe potraktowanie społeczeństwa w obliczu zagrożenia pogłębiło nieufność obywateli republiki wobec władzy radzieckiej. W wyniku katastrofy w większym bądź w mniejszym stopniu ucierpiało 3,2 mln osób i ponad 900 miejscowości. Tragedia sprzyjała zwiększeniu aktywności społeczno-politycznej obywateli w Ukraińskiej SRR.

W trakcie drugiego etapu przebudowy (1987–1988) władze zdały sobie sprawę, że bez liberalizacji systemu politycznego nie osiągną zadowalających wyników w reformowaniu gospodarki. Polityczne zmiany w republice odbywały się pod hasłem – więcej demokracji i *glasnosti* (jawności). Do priorytetów zaliczano przywrócenie roli i znaczenia rad w systemie zarządzania państwem, jawność w procesie decyzyjnym oraz w pracach organów partyjnych, zwiększenie aktywności obywateli w życiu społecznym i ekonomicznym.

Pomimo zachowania stanowiska pierwszego sekretarza KC KPU przez Włodzimierza Szerbickiego proces zmian w aparacie biurokratycznym dotknął także Ukraińską SRR. W ciągu 1988 r. wymieniono 36 sekretarzy komitetów obwodowych KPU. Krytyczne spojrzenie na pracę skostniałego aparatu biurokracji partyjnej i państwowej mogło przyczynić się jedynie do usprawnienia jej funkcjonowania, natomiast nie sprzyjało gruntownej zmianie zasad i sposobu działania.

Ważnym wydarzeniem w republice były obchody 1000-lecia chrztu Rusi Kijowskiej. W tym czasie pojawiły się postulaty przestrzegania praw osób wierzących oraz legalizacji Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego i Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. W czerwcu 1988 r. Papież Jan Paweł II zwrócił się do Michaiła Gorbaczowa z prośbą o legalizację Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego. Władze USRR nie mogły powstrzymać procesu zmian społecznych i odrodzenia religijnego. Zdając sobie sprawę z preferencji wyznaniowych mieszkańców obwodów lwowskiego, tarnopolskiego i iwano-frankow-

skiego, postanowiły dla przeciwwagi wspierać Rosyjską Cerkiew Prawosławną, doprowadzając w konsekwencji do napięć społecznych na gruncie religijnym.

W połowie 1988 r. władze republiki spotkały się z kolejnymi wyzwaniem. W sposób niekontrolowany na Krym powróciło ponad 18 tys. przedstawicieli Tatarów Krymskich. W kwietniu tegoż roku w Kijowie z okazji drugiej rocznicy katastrofy czarnobylskiej odbyła się pierwsza nielegalna manifestacja. Pomimo lansowania wyłącznie haseł ekologicznych została ona spacyfikowana przez służby porządkowe. Dwa miesiące później we Lwowie w obronie Towarzystwa Języka Ukraińskiego odbyła się kolejna manifestacja, która zapoczątkowała okres tzw. demokracji wiecowej. Powstały wówczas pierwsze nieformalne organizacje, takie jak: Ukraiński Klub Kulturologiczny (Kijów), Stowarzyszenie Lwa (Lwów), Związek Ludowy na rzecz Przebudowy (Odessa), Komitet Wsparcia Przebudowy (Woroszyłowgrad), Stowarzyszenie Historyczno-Oświatowe „Memoriał” i inne. Według danych KC KPU na początku 1989 r. działało ok. 60 tys. nieformalnych organizacji, które zorganizowały 1200 manifestacji z udziałem 13 mln osób. Wzrost aktywności obywateli przygotował grunt pod zniesienie monopolu partii komunistycznej i wprowadzenie zasady pluralizmu politycznego.

W trakcie trzeciego etapu (1989–1990) partia komunistyczna już nie nadążała za zmianami politycznymi i ekonomicznymi. Wprowadzenie elementów rynkowych ożywiło gospodarkę, natomiast zarządzanie nią za pomocą systemu nakazowo-rozdziałowego w dalszym ciągu hamowało rozwój. Wzrost wynagrodzeń dwukrotnie wyprzedzał wzrost produkcji. Komunistyczna Partia Ukrainy nie była przygotowana do funkcjonowania w warunkach pluralizmu.

Pierwszy sekretarz KC KPU Włodzimierz Szczerbicki przez dłuższy czas sprzeciwiał się tworzeniu jakichkolwiek organizacji społecznych pozbawionych kontroli partii komunistycznej. Jednak musiał ulec ogólnozwiązkowym trendom *pieriestrojki*, próbując sterować tym procesem. W maju 1989 r. KC KPU przyjął uchwałę o niektórych tendencjach rozwoju sytuacji politycznej w republice, sprzyjającą tworzeniu w strukturach partyjnych republiki i regionów specjalnych komórek współpracujących z grupami i organizacjami „nieformalnymi”. Jednak często taka współpraca przypominała bardziej zwalczanie aniżeli chęć nawiązania dialogu.

Wkrótce ukraińscy komuniści musieli stawić czoło rywalizacyjnym wyborom do organów przedstawicielskich Związku Radzieckiego. Działacze partyjni po raz pierwszy od dłuższego czasu zderzyli się z otwartą krytyką dygnitarzy oraz przewodniej roli partii w społeczeństwie. W USSR do organów przedstawicielskich ZSRR nie wybrano 34 sekretarzy, co świadczy o narastającym braku zaufania do KPU pomimo faktu posiadania legitymacji partyjnej przez 88% deputowanych reprezentujących republikę. W szeregach partii narastało zjawisko obojętności oraz chęci opuszczenia jej szeregów. W latach 1986–1989 (I połowa) legitymację partyjną na Ukrainie zwróciły 5794 osoby, co stanowiło tylko zapowiedź masowego odpływu członków.

W ukraińskiej przestrzeni polityczno-społecznej zarysowała się tendencja do kształtowania szerokiego obozu sił demokratycznych przeciwstawianych skostniałym strukturom KPU opierającej się zmianom. Należy jednak pamiętać o bardziej złożonej rzeczywistości, w której w ramach partii komunistycznej powstała Platforma Demokratyczna, a w opozycji funkcjonowały organizacje demokratyczne, narodowo-demokratyczne i radykalne (Ukraiński Związek Helsiński).

Ugrupowania pierwszego i drugiego nurtu tworzyli zwolennicy przebudowy. Najbardziej znanym jego reprezentantem był Ludowy Ruch Ukrainy na rzecz Przebudowy (dalej Ruch). We wrześniu 1989 r. z inspiracji Związku Pisarzy Ukrainy odbył się zjazd założycielski, w którym wzięli udział przedstawiciele wielu innych organizacji. W tworzeniu Ruchu brało udział wielu członków partii komunistycznej, a jego program konsultowano i korygowano z KC KPU. W okresie swego powstawania Ruch przeszedł swego rodzaju ewolucję, z organizacji wspierającej przebudowę w masowy ruch społeczny wspierający proces suwerenności republiki w składzie ZSRR, stając się z czasem rzecznikiem niepodległości Ukrainy. Z pojawieniem się Ruchu, który nawiązywał do wzorców frontów narodowych w republikach bałtyckich, komuniści zaczęli dostrzegać w nim siłę zdolną do pozyskania zaufania znacznej części społeczeństwa. Według danych KC KPU organizacja liczyła 500 oddziałów terenowych we wszystkich regionach kraju oraz ok. 80 tys. członków, a według niezależnych ekspertów 200–300 tys. osób.

Pod koniec tego etapu Ruch posiadał rozbudowane struktury i program, duże poparcie społeczne oraz łączył w swoich szeregach demokratów okresu przebudowy, dysydentów i więźniów politycznych. Chociaż organizacja powstała za przyzwoleniem KC KPU, a raczej KPZR, to władza, wykorzystując dyspozycyjne środki masowego przekazu i mechanizmy kontroli państwowej, na różne sposoby przeszkadzała w jej powstaniu i działalności. Korzystając z symboli narodowych, Ruch stopniowo zaczął nawiązywać do tradycji ukraińskiej państwowości oraz do europejskich tradycji duchowych i politycznych.

Ważnym wydarzeniem w życiu politycznym całego kraju w 1990 r. było zniesienie kierowniczej roli partii komunistycznej oraz wybory do Rady Najwyższej USRR. Komuniści zdawali sobie sprawę, że będą zmuszeni rywalizować o miejsca w parlamencie z opozycyjnym Demokratycznym Blokiem, zrzeszającym 43 różnego rodzaju organizacje. Przygotowania do elekcji KPU rozpoczęła już w sierpniu 1989 r., opracowując koncepcję efektywnej rywalizacji podczas kampanii wyborczej z kandydatami niezależnymi. Partia komunistyczna musiała się zmierzyć ze spadającym poparciem społecznym. W 1990 r. pozytywny stosunek do KPU ujawniło 38% badanych, a negatywny 28% respondentów. Ruch popierało 40% społeczeństwa, a innego zdania było 20% pytaných.

Pojawienie się w parlamencie opozycji, która na podstawie Demokratycznego Bloku utworzyła Radę Narodową (NR), sprzyjało kształtowaniu się systemu wielopartyjnego. Rada Najwyższa uchwaliła Deklarację o suwerenności USRR.

Na wespół wolne i demokratyczne wybory przyśpieszyły proces powstawania i legalizacji nowych partii politycznych, ponieważ włączyła się w niego znaczna część deputowanych, stając na czele już istniejących bądź przyczyniając się do tworzenia nowych ugrupowań. Na Ukrainie w tym okresie powstało ok. 20 niewielkich partii politycznych i organizacji. W gronie najbardziej rozpoznawalnych ugrupowań znalazły się m.in. Ukraińska Partia Republikańska, Demokratyczna Partia Ukrainy i Socjaldemokratyczna Partia Ukrainy. Ludowy Ruch Ukrainy (Ruch) nadal pozostawał organizacją społeczną. W marcu 1990 r. ukonstytuowała się Demokratyczna Platforma w ramach KPU. W grudniu tego roku powstała Partia Demokratycznego Odrodzenia Ukrainy. Partia komunistyczna przeżywała kryzys związany z masowym odpływem członków. Pomimo, że w 1990 r. legitymację partyjną zwróciło ponad 250 tys. członków, w dalszym ciągu KPU zrzeszała 2,7 mln osób.

Nadzieje na zmianę sytuacji wiązano z XXVIII Zjazdem KPU (czerwiec 1990). Pierwszego sekretarza KC KPU Włodzimierza Szczerbickiego zmienił na stanowisku umiarkowany polityk Włodzimierz Iwaszko. Na zjeździe uchwalono nowy statut z zapisem, że „KPU występuje jako organizacja samodzielna z własnym statutem i programem”. Do ostatecznego zerwania więzi z KPZR nie doszło, ponieważ znalazło się w statucie również stwierdzenie, że „KPU wchodzi w skład KPZR oraz respektuje jej program i statut”.

W trakcie czwartego etapu (1990–1991) władze republiki musiały się zmierzyć z szeregiem ważnych problemów. Po pierwsze, uchwalenie Deklaracji o suwerenności państwowej USRR wymagało nowego ułożenia relacji z centrum. Po drugie, chcąc zachować wpływy w społeczeństwie, KPU musiała dokonać istotnych zmian w strukturach partii i odbudować zaufanie społeczne. Po trzecie, na tle rosnących oczekiwań i pogorszenia się jakości życia narastało niezadowolenie społeczne z polityki władz.

Komunistyczna Partia Ukrainy była zmuszona działać w warunkach rywalizacji politycznej. Nieprzyzwyczajona do konkurencji nie mogła sobie poradzić z funkcjonowaniem w nowej wielopartyjnej rzeczywistości. Ogromnym wyzwaniem dla władz okazały się strajki studentów i górników. Skostniałe struktury partii komunistycznej były nieprzygotowane do kontynuowania demokratyzacji systemu.

Zaangażowanie się KPU i osobiście Stanisława Hurenki po stronie puczystów doprowadziło m.in. do delegalizacji partii. Proklamowanie niepodległości i likwidacja KPU nastąpiły za przyzwoleniem bądź przy sporym udziale samych komunistów. Konserwatywne skrzydło KPU obawiało się zemsty nowej władzy centralnej, natomiast liberalne skrzydło przystąpiło do przejęcia całości władzy w republice, tworząc nieformalną „partię władzy”.

Алиция Стемпень-Кучиньска

Перестройка начала процесс декомпозиции СССР. Отдельные союзные субъекты начали борьбу за суверенность. Первыми были балтийские республики Литва, Латвия, Эстония, однако и другие республики также воспользовались ослаблением центральной власти для борьбы за независимость. Этот процесс мы можем проследить на примере Украины.

Валенты Балук

Перестройка в Украинской Советской Социалистической Республике (УССР), имея, конечно, собственную специфику, зависела от процессов, происходящих в союзном центре (СССР). В результате упадка советской системы Украина обрела независимость. Однако перемены в союзной республике по динамике отличались от процессов, происходящих на центральном уровне. Замедленный темп трансформации в УССР до 1989 года был результатом деятельности консервативного крыла Коммунистической партии Украины, которое среди всех союзных республик дольше всех оставалось у власти.

В начале первого этапа перестройки (1985–1987 гг.) украинские коммунисты под руководством Владимира Щербицкого, первого секретаря ЦК КПУ, поддержали избрание Михаила Горбачева и его программу. Новый руководитель Советского Союза не мог умалять значение республики, генерирующей пятую часть ВВП союзного государства, а также ее руководителя, имеющего огромную поддержку местных коммунистов. Коммунистическая партия Украины была одной из самых крупных ячеек КПСС и единственной, которая имела собственное политбюро.

Партийный аппарат и средства массовой информации страны включились в пропаганду политики „ускорения”. Реализация поставленных целей и удержание у власти требовало смены части партийного и руководящего аппарата. В отличие от других республик, в Украине, в рамках так называемых партийных чисток, ротация кадров происходила на горизонтальном, а не на вертикальном уровне. Относительная стагнация в кадровой политике была заслугой первого секретаря ЦК КПУ. В 1985–1986 гг. из партийного аппарата республики по разным причинам ушли 10–12% работников. Впервые причины увольнений были доведены до общественности.

Реализация политики „ускорения” встретила с многочисленными трудностями, такими как слишком сильная милитаризация советской экономики, зависимость процессов управления от партии, а также расхождением

планов с реальными возможностями выхода из кризиса. Одним из примеров непрофессионализма была так называемая антиалкогольная кампания. В Украине в 1986–1989 гг. ликвидировано 60 тыс. гектаров винодельческих угодий. Связанные с этим финансовые потери оцениваются в 900 млн. рублей, а восстановление производства на такой же площади требовало вложения 400 млн. рублей. В результате снижения производства и продажи алкогольной продукции бюджет республики потерял 10 млрд. рублей.

Катастрофа на Чернобыльской АЭС (26 апреля 1986 г.) была первой серьезной проверкой новой руководящей элиты на открытость. Однако власти СССР и УССР не прошли эту проверку, общество не было своевременно проинформировано о трагедии и опасности для жизни и здоровья граждан. Во всей республике, в том числе населенных пунктах, которым угрожали радиоактивные осадки, проходили первомайские демонстрации. Объектное отношение к обществу перед лицом опасности углубило недоверие населения к советской власти. В результате катастрофы в той или иной степени пострадало 3,2 млн. человек и около 900 населенных пунктов. Трагедия способствовала увеличению общественно-политической активности граждан Украинской ССР.

Во время второго этапа перестройки (1987–1988 гг.) власть осознала, что без либерализации политической системы не получится достичь положительных результатов в реформировании экономики. Политические перемены в республике происходили под лозунгом „больше демократии и гласности”. К основным приоритетам относился возврат роли и значения советов в системе управления государством, гласность в процессе принятия решений и рабочем процессе партийных органов, повышение активности участия населения в общественной и экономической жизни.

Несмотря на то, что пост первого секретаря ЦК КПУ все еще занимал Владимир Щербицкий, процесс перемен в бюрократическом аппарате также коснулся Украинской ССР. В течение 1998 года сменили 36 секретарей областных комитетов КПУ, в том числе 8 первых секретарей, 147 первых секретарей городских и районных комитетов. Критический взгляд на функционирование закостенелого бюрократического аппарата партии и страны мог только немного наладить его деятельность, но это не имело влияния на смену принципов и способов его функционирования.

Важным событием в республике было празднование 1000-летия крещения Киевской Руси. В это время появились постулаты о защите прав верующих и легализации Украинской греко-католической церкви и Украинской автокефальной православной церкви. В июне 1988 года Папа Римский Иоанн Павел II обратился к Михаилу Горбачеву с просьбой о легализации Украинской греко-католической церкви. Власти УССР не могли больше удерживать процесс общественных перемен и религиозного возрождения. Отдавая себе отчет в религиозных предпочтениях Львовской, Тернопольской

и Ивано-Франковской областей, для равновесия власти приняли решение о поддержке Русской православной церкви, что впоследствии привело к социальному напряжению на религиозной почве.

В середине 1988 года власти республики встретились с очередной угрозой. Неконтролируемым образом в Крым вернулось более 18 тысяч представителей крымских татар. В апреле этого же года в Киеве состоялась первая нелегальная манифестация в связи с двухлетней годовщиной Чернобыльской катастрофы. Несмотря на провозглашение исключительно экологических лозунгов, манифестация была разогнана службами правопорядка. Через два месяца во Львове в защиту Общества украинского языка состоялась следующая манифестация, которая положила начало так называемому периоду непосредственной демократии. В это время появились первые неформальные организации, такие как Украинский культурологический клуб (Киев), Общество льва (Львов), Народный союз в поддержку перестройки (Одесса), Комитет поддержки перестройки (Ворошиловград), Исторически-образовательное общество „Мемориал” и другие. Согласно данным ЦК КПУ, в начале 1989 года действовало около 60 тысяч неформальных организаций, которые организовали 1200 манифестаций при участии 13 млн. человек. Рост активности граждан подготовил почву для упразднения монополии коммунистической партии и введения принципа политического плюрализма.

Во время третьего этапа (1989–1990 гг.) коммунистическая партия уже не поспевала за политическими и экономическими переменами. Введение рыночных элементов немного оживило экономику, однако дальнейшее управление ею по административно-командной системе все еще тормозило ее развитие. Рост зарплат в два раза опережал рост производства. Коммунистическая партия не была готова к функционированию в условиях плюрализма.

Первый секретарь ЦК КПУ Владимир Щербицкий в течение долгого времени сопротивлялся созданию любых общественных организаций, лишённых контроля коммунистической партии. Однако он был вынужден подчиниться общесоюзным тенденциям перестройки, пытаясь руководить этим процессом. В мае 1989 года ЦК КПУ принял постановление О некоторых тенденциях развития политической ситуации в республике, которое способствовало созданию в партийных структурах республики и регионов специальных ячеек, сотрудничающих с неформальными группами и организациями. Однако часто такое сотрудничество напоминало подавление, нежели желание начать диалог.

Вскоре украинские коммунисты вынуждены были предстать перед лицом конкурентных выборов в представительные органы Советского Союза. Партийные деятели впервые за долгое время столкнулись с открытой критикой партийного руководства и руководящей роли партии в обществе. В УССР в представительные органы СССР не избрано было 34 секретаря, что свидетельствует о растущем недоверии к КПУ, несмотря на факт наличия

партийных билетов у 88% депутатов, представляющих республику. В рядах партии все чаще возникало явление равнодушия и желания выхода из ее состава. В 1986–1989 годы (первая половина) от партийного билета отказалось 5794 человек, что являлось лишь началом массового оттока членов партии.

В украинском социально-политическом пространстве укрепилась тенденция к формированию широкого лагеря демократических сил, противопоставляемых закоренелым структурам КПУ, противящимся переменам. Необходимо, однако, помнить о более сложной действительности, в которой в рамках коммунистической партии была создана Демократическая платформа, а в рамках оппозиции функционировали демократические, национал-демократические и радикальные организации (Украинский хельсинкский союз).

Организации первого и второго течения составляли сторонники перестройки. Наиболее известным представителем этого крыла был Народный рух Украины в поддержку перестройки (сокращенно „Рух”). В сентябре 1989 года по инициативе Союза писателей Украины состоялся учредительный съезд, в котором приняли участие представители многих организаций. В процессе создания „Руха” участвовали многие члены коммунистической партии, а его программа корректировалась и консультировалась с ЦК КПУ. В период возникновения „Рух” прошел своего рода эволюцию, от организации, поддерживающей перестройку, до массового общественного движения, выступающего с поддержкой суверенности республики в составе СССР, становясь со временем борцом за независимость Украины. С появлением „Руха”, который в своей деятельности ссылался на примеры народных фронтов в балтийских республиках, коммунисты начали видеть в организации силу, способную получить доверие значительной части общества. Согласно данным ЦК КПУ, организация насчитывала 500 территориальных представительств во всех регионах страны и около 80 тысяч членов, а по мнению независимых экспертов, – 200–300 тысяч человек.

В конце этого этапа „Рух” имел развитые структуры и программу, огромную поддержку населения и объединял в своих рядах демократов периода перестройки, диссидентов и политических заключенных. И хотя организация была создана с позволения ЦК КПУ, а скорее даже КПСС, власти, используя доступные средства массовой информации и механизмы государственного контроля, различными способами затрудняли создание и функционирование организации. Используя народные символы, „Рух” постепенно начал ссылаться на традиции украинской государственности, а также европейские духовные и политические традиции.

Важным событием в политической жизни всей страны была отмена в 1990 году руководящей роли коммунистической партии и выборы в Верховный Совет УССР. Коммунисты отдавали себе отчет в том, что им предстоит бороться за места в парламенте с оппозиционным Демократическим блоком, включающим в себя 43 различные организации. Подготовку к выборам КПУ

начала уже в августе 1989 года, разрабатывая концепцию эффективной конкуренции с независимыми кандидатами во время предвыборной кампании. Коммунистическая партия должна была иметь в виду снижающуюся общественную поддержку. В 1990 году позитивное отношение к КПУ высказывали 38% опрошиваемых, а негативное – 28% респондентов. „Рух” поддерживало 40% населения, а противоположного мнения придерживались 20% опрошенных.

Появление оппозиции в парламенте, которая на базе Демократического блока создала Народный совет (НС), способствовало формированию многопартийности. Верховный Совет принял Декларацию о суверенитете УССР. Наполовину свободные и демократические выборы ускорили процесс создания и легализации новых политических партий, поскольку в него включилось большинство депутатов, становясь во главе или участвуя в создании новых организаций. В этот период в Украине возникло около 20 небольших политических партий и организаций. Среди наиболее узнаваемых организаций были, в частности, Украинская республиканская партия, Демократическая партия Украины и др. Народный рух Украины все еще оставался общественной организацией. В марте 1990 года была создана Демократическая платформа КПУ, на базе которой уже в декабре возникла Партия демократического возрождения Украины.

КПУ переживала глубокий кризис, связанный с массовым оттоком членов партии. В 1990 году от партийного билета отказалось более 250 тысяч человек, однако, несмотря на это, членами КПУ все еще были более 2,7 млн человек.

Надежда на смену ситуации связывалась с XXVIII съездом КПУ в июне 1990 года. После отставки первого секретаря ЦК КПУ Владимира Щербицкого на его место избрали умеренного политика Владимира Ивашко.

XXVIII съезд КПУ принял новый устав, включающий положение о том, что „КПУ выступает как самостоятельная организация с собственным уставом и программой”, но до окончательного разрыва с КПСС не дошло, потому как нашлось в новом уставе и положение о том, что „КПУ входит в состав КПСС и уважает ее программу и устав”.

В течение четвертого этапа перестройки (1990–1991) власти республики должны были бороться с различными проблемами. Прежде всего, принятие Декларации о суверенитете требовало разработки новой формулы отношений с центром. Во-вторых, стремясь сохранить влияние в обществе, КПУ должна была осуществить значительные перемены в структурах партии и восстановить доверие общества. В-третьих, на фоне растущих ожиданий и ухудшения качества жизни, возрастало общественное недовольство политикой власти.

Коммунистическая партия Украины была вынуждена действовать в условиях политической конкуренции. Не привыкшая к конкуренции коммунистическая партия не могла справиться с функционированием в рамках новой многопартийной действительности. Огромной проблемой для коммунистической партии стали студенческие забастовки и забастовки шахтеров. Зако-

стенелые структуры коммунистической партии были не готовы к продолжению процесса демократизации системы.

Поддержка КПУ и лично Станиславом Гуренко путчистов привело, в числе прочего, к делегализации партии. Провозглашение независимости и ликвидация КПУ произошли с согласия либо при значительном участии самих коммунистов. Консервативное крыло КПУ опасалось мести со стороны новой центральной власти, в то время как либеральное крыло приступило к принятию власти в республике, создавая неформальную „партию власти”.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Perestroika is said to be responsible for Soviet Union's gradual dismemberment. The Republics of the Soviet Union, one by one, declared independence. Baltic Republics were first to enter this path. Others, like Ukraine, followed suit, seeing Moscow's inability to stop the process.

Walenty Baluk

Ukrainian Soviet Socialist Republic underwent process of deep reconstruction which can be divided into four stages. In the first one, 1985–1987, the strength of Ukraine is illustrated by its 5th position in creating Soviet Union's GDP; UCP (Ukrainian Communist Party) was one of the biggest in CPSU. The country, governed by W. Szczerbycki, was involved in acceleration policy which faced difficulties, due largely to the lack of professionalism in anti-alcohol campaign as well as during the Chernobyl Nuclear Power Plant explosion. Political changes were the main aim of the second phase, 1987–1988, marked with more democracy and glasnost. Simultaneously, the 1000th anniversary of Kievan Rus' Christianization led to the legalization of Ukrainian Greek-Catholic Church, which caused further social tensions. The growth of social activity through participation in manifestations was the base for rally democracy, which constituted the first step to introduce political pluralism. The abolishing of the managerial role of the Communistic Party and election to the Highest Council were the decisive moments for the whole country. Opposition appearing in the Parliament gave rise to multi-party system. The period of 1990–1991 was the time of rebuilding of state institutions, changes in the party system as well as building up the social trust. In fact, UCP was unprepared to deal with the new reality. As a consequence, it was dissolved and in its place the Authority Party was formed by the liberals.

Alicja Stępień-Kuczyńska

W przeciwieństwie do Polski i innych państw europejskich w Rosji stosunek do *pieriestrojki* i jej głównego autora jest negatywny. Należy zastanowić się, z czego to wynika i jakie są tego następstwa.

Michał Słowikowski

Wśród Rosjan obecnie przeważa opinia, że zainicjowane przez radzieckie kierownictwo reformy przyniosły więcej szkody niż pożytku. Takiego zdania wiosną 2015 r. było aż 55% respondentów. Korzyści z *pieriestrojki* dostrzegał tylko co czwarty badany. Rosyjscy socjologowie zwracają jednak uwagę, że wraz z upływem lat liczba osób przeświadczonych o szkodliwości przebudowy maleje. Jeśli w roku 2005 aż 70% badanych było zdania, że *pieriestrojka* nie przyniosła nic dobrego, o tyle w ciągu następnych pięciu lat liczba osób podzielających tę opinię zmniejszyła się do 57%.

Jednocześnie rośnie – choć już nie tak dynamicznie – liczba osób mających odmienne zdanie w tej kwestii. W kwietniu 2005 r. tylko 20% badanych uważało, że *pieriestrojka* była – w długoterminowej perspektywie – w większym stopniu pozytywnym procesem aniżeli negatywnym. W 30 rocznicę narodzin idei przebudowy jej zalety dostrzegło 24% badanych – co należy uznać za wynik nad wyraz skromny.

Zwraca także uwagę, w kontekście faktu malejącej grupy osób negujących sukcesy *pieriestrojki*, że w stosunku do roku 2005 dwukrotnie (z 10 do 21%) wzrosła liczba osób nie mających nic do powiedzenia w jej sprawie.

Również osoba Michaiła Gorbaczowa – bezpośrednio łączona z ideą przebudowy – przestaje wywoływać w Rosji emocje. Jeśli jeszcze w roku 2001 niechęć do jego osoby deklarowało 31% badanych Rosjan, a nienawiść 10%, o tyle w roku 2015 już tylko 14% badanych mówiło o niechęci do jego osoby, a 7% o nienawiści. Dominującą społecznie postawą staje się obojętność – aż 44% badanych wybrało tę odpowiedź na pytanie o stosunek do osoby Gorbaczowa.

Negatywny stosunek Rosjan do gorbaczowowskiej przebudowy znajduje swoją logiczną kontynuację w odpowiedziach na pytanie: co by było gdyby

nie podjęto próby reform? Trzy pierwsze miejsca – bez względu na upływ czasu – zajmują opinie, w myśl których brak zainicjowanych reform przez Gorbaczowa nie tylko nie zaszkodziłby rozwojowi państwa (tj. Związkowi Radzieckiemu i Rosji), a wręcz przeciwnie – miałyby dobroczynny wpływ na jego modernizację.

Dla 26% badanych w roku 2015 (i 35% w roku 2005) brak *pierestrojki* oznaczałoby, że sytuacja w państwie powoli, acz stabilnie zmieniałaby się na lepsze. 31% badanych w roku 2015 (w 2005 r. – 36%) wierzyło, że gdyby nie przebudowa, Związek Rosyjski nie rozpadłby się i zachował swą potęgę, a jednocześnie nie miałyby miejsca wiele konfliktów i wstrząsów. Na uwagę zasługuje również opinia 16% respondentów (i 20% w roku 2005), którzy uważają że: „nic takiego by się nie stało, utrzymane zostałyby porządki z czasów Breżniewa”. Jego rządy są w Rosji często traktowane jako *belle epoche*. Lew Gudkow zwraca uwagę, że okres ten w historii Związku Radzieckiego postrzegany jest przez Rosjan jako czas „stabilności, sukcesów, względnego dobrobytu [...]. Kiedy to mocarstwo było potęgą, a wszyscy sąsiedzi się nas bali i szanowali”.

Systematycznie maleje liczba osób chcących dostrzec pozytywne aspekty *pierestrojki*. Marginalne znaczenie mają opinie, z których wynika, iż przebudowa pozwoliła uniknąć niebezpiecznych konfliktów międzynarodowych, a jej brak sprzyjałby narastaniu społecznych i etnicznych konfliktów, które doprowadziłyby do kryzysu i załamania się państwa. Grupa osób nie mających żadnego zdania w kwestii skutków braku przebudowy góruje wyraźnie zarówno nad jej krytykami, jak i apologetami.

Co pozostało po Gorbaczowie i jego reformach w pamięci zbiorowej społeczeństwa? Rosjanie pamiętają mu zarówno rzeczy dobre, jak i złe, przede wszystkim: swobodę podróżowania, wolność słowa i doprowadzenie do rozpadu Związku Radzieckiego. Na zdecydowanie dalszych miejscach znalazły się: możliwość rozwoju małych przedsiębiorstw prywatnych i spółdzielni, kryzys gospodarczy, odnowienie i odmłodzenie kadry kierowniczej w państwie.

Rosjanie pamiętają również o politycznej liberalizacji w okresie jego rządów (gorące polityczne debaty w mediach, usunięcie z Konstytucji art. 6 o przewodniej roli KPZR, zaprzestanie prześladowań o podłożu politycznym, rehabilitację ofiar represji politycznych). Marginalnie wspomina się o pojawieniu się na fali *pierestrojki* instytucji rywalizacyjnych wyborów, wolnych mediów, pluralizmu politycznego w postaci demokratycznych ruchów, klubów i partii. W roku 2005 Lewada pisał, odwołując się do badań z lat 1994, 1999 i 2003, że rywalizacyjne wybory cieszą się w świadomości zbiorowej Rosjan fatalną opinią – przyniosły ich zdaniem więcej szkody niż pożytku. Pozostałe instytucje (wolność słowa, wolność gospodarcza, prawo do strajków) i procesy nie wywoływały już takiej społecznej krytyki – nawet zbliżenie z Zachodem.

Jak ocena *pierestrojki* ma się do charakteru współczesnego rosyjskiego systemu politycznego? Współautorzy opracowania pod tytułem: *1985–2015: Wartości pierestrojki w kontekście współczesnej Rosji*, poświęconego wartościom

przebudowy z perspektywy 30 lat, których antykremlowskie i prodemokratyczne poglądy są doskonale znane (mowa tu m.in. o Andrieju Zacharowie, Tattianie Woróżejkinie czy Aleksieju Lewinsonie), krytycznie oceniają kondycję współczesnego rosyjskiego społeczeństwa i zarzucają mu odejście od ideałów *pieriestrojki*.

Choć można odnieść wrażenie, że nazbyt gloryfikują oni reformatorską agendę Gorbaczowa, ich konstatacje należy uznać za interesujące z punktu widzenia dyskusji nad społeczną legitymacją rosyjskiej wersji rywalizacyjnego autorytaryzmu i jego perspektyw. Odejście od demoliberalnych wartości *pieriestrojki* pozostaje w logicznym związku z konsolidacją systemu niedemokratycznego.

Zdaniem autorów tego opracowania, należy się zgodzić z wybiórczym traktowaniem sukcesów *pieriestrojki*. Na pierwszych miejscach znalazły się zagadnienia zwiększające zakres wolności osobistej (wolność słowa i przemieszczania się) i przedsiębiorczości – i jak już zostało to zasygnalizowane – inne elementy stanowiące fragment koncepcji demokracji liberalnej zostały zepchnięte na margines. Pozostaje to w wyraźnym związku z oczekiwaniami Rosjan co do systemu politycznego i gospodarczego. Radziecki model cieszy się znaczną popularnością wśród społeczeństwa – w roku 2014 39% Rosjan postrzegало system polityczny Związku Radzieckiego za najbliższy ideałowi. Nie jest zapewne żadnym zaskoczeniem, że nostalgia za Związkiem Radzieckim jest wyraźnie zarysowana, ale tendencja ta jest zdecydowanie słabsza niż można by się było spodziewać – 41% indagowanych na okoliczność tęsknoty za porządkami sprzed roku 1985 w mniejszym lub większym stopniu życzyłaby sobie ich powrotu, 34% mniej lub bardziej zdecydowanie odrzucało wizję powrotu czasów radzieckich.

Jeśli nawet Rosjanie cenią sobie wartości demokratyczne – ponad połowa badanych w roku 2015 uważała istnienie opozycji politycznej za coś naturalnego i pożądanego, a demonstracje i mitingi uliczne za normalny, demokratyczny sposób wyrażania przez obywateli swojego stanowiska, o tyle nie ma wątpliwości, że nastąpił odwrót od takich wartości zapoczątkowanych *pieriestrojką*, jak: tolerancja, otwartość, rywalizacyjność, podział władzy, swoboda wyboru.

Rosjanie przedkładają bowiem potrzebę porządku (stabilizacji) nad umiłowanie wolności (w stosunku 61% do 12% w roku 2015, u progu dekady Putina w kwietniu 2000 r. stosunek ten wynosił nawet 81% do 9%). Rosyjskie rozumienie demokracji paradoksalnie koresponduje jednak z wysiłkami Gorbaczowa na rzecz modernizacji radzieckiego systemu politycznego, którego nie należy posądzać o chęć demontażu radzieckiego systemu politycznego.

W roku 2014 dyrektor Centrum im. Lewady Gudkow konstatawał, że Rosjanie „nie są przekonani ani do demokracji, ani do obecnego systemu politycznego, marzą o powrocie porządków znanych ze Związku Radzieckiego”. To marzenie – mówi – oparte jest na „wyidealizowanym obrazie Związku Radzieckiego”, zaś „tęsknota za Związkiem Radzieckim jest zawołaną krytyką obecnych porządków, dowodem niezadowolenia z obecnej sytuacji społeczno-gospodarczej”.

Przypomnijmy, że marzeniem Gorbaczowa w ramach przebudowy Związku Radzieckiego miała być pozytywna zmiana w relacjach z Zachodem, z wejściem do „europejskiego domu” włącznie. Po 30 latach Zachód jest dla Rosjan siłą obcą, wrogą, zagrażającą bezpieczeństwu i suwerenności rosyjskiej państwowości. W lutym 2015 r. 44% Rosjan uczestniczących w badaniu Centrum im. Lewady postrzegало Zachód za odrębną cywilizację, 25% obawiało się jego polityki – „państwa i siły polityczne należące do kręgu Zachodu zawsze były wrogie wobec naszego państwa”, tylko 8% doceniało walory kultury, nauki i filozofii Zachodu, a 6% tamtejsze rozwiązania polityczne, które mogą być wzorcem współczesnego rozwoju.

Jednoznaczne stwierdzenie, że Rosjanie odrzucają *pieriestrojkę* i jej wartości lub co najmniej wypierają ją z pamięci, byłoby jednak nadużyciem. Nie ma w tym przypadku łatwych odpowiedzi. Ocena przebudowy jest związana z szeregiem zmiennych socjodemograficznych. Daje tu o sobie znać nie tylko wiek osób pytanых o zdanie, ale także status materialny czy poziom wykształcenia.

Ciepłe słowa na temat *pieriestrojki* i jej długofalowych konsekwencji płyną – jak można się było spodziewać – z ust ludzi, którzy odnaleźli się w nowej rzeczywistości. Mowa tu o osobach z wyższym wykształceniem i wysokimi dochodami, mieszkających w wielkich miastach. Ludzie starsi (powyżej 55 roku życia), z dochodami poniżej średniej krajowej i gorzej wykształceni, stanowić mają naturalne zaplecze krytyków *pieriestrojki*. Osoby te uznawane są tradycyjnie za najbardziej narażone na skutki transformacji społeczno-gospodarczej.

Co powoduje natomiast, że coraz więcej Rosjan zapomina o *pieriestrojce* i traktuje ją z obojętnością? Tę rosnącą grupę stanowią ludzie młodzi. Nie mieli oni możliwości bezpośrednio doświadczyć przebudowy i jej konsekwencji, nie przekazano im w środowisku rodziny czy w szkołach informacji na ten temat.

Алиция Стемпень-Кучиньска

В отличие от Польши и других европейских стран, в России отношение к перестройке и ее главному автору негативно. Какова причина такого положения вещей и каковы его последствия?

Михал Словиговски

Каков образ перестройки в сознании российского общества? Среди россиян доминирует мнение, что инициированные советским руководством реформы принесли больше вреда, чем пользы. Весной 2015 года такого

мнения придерживались 55% опрошенных россиян. Пользу от перестройки заметил только каждый четвертый респондент. Однако российские социологи утверждают, что с каждым годом количество людей, убежденных во вреде перестройки, уменьшается. Если в 2005 году целых 70% опрошенных придерживались мнения, что перестройка не принесла ничего хорошего, то в течение следующих пяти лет количество людей, разделяющих подобное мнение, снизилось до 57%.

Одновременно растет, хотя и не так динамично, количество людей, имеющих противоположное мнение по этому вопросу. В апреле 2005 года только 20% респондентов считало, что перестройка была в долговременной перспективе в большей степени процессом позитивным, нежели негативным. В 30-ю годовщину идеи перестройки ее достоинства оценило 24% опрошенных, что необходимо признать результатом очень скромным и даже дезавуирующим деятельность Михаила Горбачева.

В контексте снижающегося числа людей, отрицающих успехи перестройки, обращает на себя внимание факт двукратного, по отношению к 2005 году, роста количества людей, не имеющих никакого мнения по данному вопросу (с 10 до 21%).

Кроме этого, личность самого Горбачева, ассоциируемая непосредственно с перестройкой, перестает пробуждать в России какие-либо эмоции. Если еще в начале 2001 года негативное отношение к нему декларировали 31% опрошенных, а ненависть 10%, то уже в 2015 году только 14% респондентов высказывалось о неприязни к его личности и 7% о ненависти к нему. Доминирующим общественным мнением по этому вопросу остается безразличие – 44% опрошенных выбрали этот вариант ответа на вопрос об отношении к личности Горбачева.

Негативное отношение россиян к горбачевской перестройке находит свое логическое продолжение в ответах на вопрос: что было бы, если бы перестройка не была осуществлена? Три первых места, несмотря на прошедшее время, занимают ответы, общим смыслом которых является то, что отсутствие инициированных Горбачевым реформ не только бы не навредило развитию государства (т.е. СССР и России), но и наоборот, имело бы позитивное влияние на его модернизацию.

Для 26% опрошенных в 2015 году (и 35% в 2005 году) отсутствие перестройки означало бы, что ситуация в стране медленно, но стабильно улучшалась бы. 31% опрошенных в 2015 (36% в 2005 году) верят, что, если бы не перестройка, Советский Союз бы не распался и сохранил свою мощь, одновременно избежав многих конфликтов и потрясений. Заслуживает внимания также мнение 16% респондентов (20% в 2005 году), которые считают, что „ничего бы не произошло и был бы удержан порядок, как при Брежневе”. Правление Брежнева часто рассматривается в России как *belle époque*. Лев

Гудков обращает внимание, что этот период в истории Советского Союза часто оценивается россиянами как времена „стабильности, успехов, относительного процветания [...]”. Когда держава была мощной, а все соседи нас боялись и уважали”.

Систематически снижается количество людей, желающих найти позитивные аспекты перестройки. Маргинальным является число мнений, согласно которым перестройка позволила избежать опасных международных конфликтов, а ее отсутствие способствовало бы нарастанию общественных и этнических конфликтов, которые бы привели к кризису и упадку государства. Группа людей, не имеющих мнения по вопросу последствий отсутствия перестройки, количественно отчетливо доминирует как над критиками перестройки, так и ее сторонниками.

Что осталось после Горбачева и его реформ в коллективной памяти россиян? Россияне припоминают ему как хорошее, так и плохое. Прежде всего помнится свобода перемещения, свобода слова (политика гласности) и подготовка фундамента для распада Советского Союза. На определенно менее популярных позициях оказались возможность развития малых частных предприятий и кооперативов, экономический кризис, обновление и омоложение состава руководства страны.

Россияне помнят также горбачевскую политическую либерализацию (оживленные политические дебаты в СМИ, ликвидация статьи 6 Конституции о руководящей роли КПСС, прекращение преследований по политическим мотивам, реабилитацию жертв политических репрессий). Особенно интересным является факт смещения за пределы поля зрения появления на волнах перестройки института конкурентных выборов наряду со свободными СМИ и политическим плюрализмом в виде демократических движений, клубов, партий. В 2005 году Левада-Центр писал, ссылаясь на результаты исследований 1994, 1999 и 2003 годов, что многопартийные (конкурентные) выборы в коллективном сознании россиян оцениваются особенно негативно. По их мнению, они принесли России больше вреда, чем пользы. Другие демократические институты (свобода слова, экономическая свобода, право на забастовку) и процессы, даже сближение с Западом, не вызвали такой общественной критики.

Что общего между оценкой перестройки и характером современной российской политической системы? Авторы работы под названием „1985–2015: ценности перестройки в контексте современной России”, посвященной ценностям перестройки с перспективы прошедших 30 лет, антикремлевские и продемократические взгляды которых широко известны (речь идет прежде всего об Андрее Захарове, Татьяне Ворожейкине или Алексее Левинсоне), критически оценивают состояние российского общества и обвиняют его в отходе от ценностей перестройки. И хотя может появиться ощущение,

что они не сильно восхищаются достижениями Горбачева, их утверждения необходимо признать интересными с точки зрения дискуссии о легитимации российской версии конкурентного авторитаризма и его перспектив. Отход от либерально-демократических ценностей перестройки остается в логической связи с консолидированием недемократической системы.

По мнению авторов работы, необходимо согласиться с селективным подходом к успехам перестройки. На первых местах оказались вопросы, касающиеся расширения границ личной свободы (свобода слова и перемещений) и свободы предпринимательства, а другие элементы, являющиеся фрагментами концепции либеральной демократии, как уже было обозначено ранее, были вынесены за пределы поля зрения. Все это непосредственно связано с ожиданиями россиян, касающимися политической и экономической системы страны. Советская модель политической и экономической системы пользуется значительной популярностью среди россиян – 39% россиян в 2014 году признавали политическую систему Советского Союза близкой к идеалу. Не является удивительным факт отчетливой ностальгии по Советскому Союзу, однако эта тенденция однозначно слабее, чем можно было ожидать – 41% опрошенных, декларирующих тоску по господствующему до 1985 года порядку, в большей или меньшей степени высказывались в пользу его возвращения, а 34% более или менее решительно отрицали перспективу возврата советских времен.

Если даже россияне ценят демократические ценности, более половины опрошенных в 2015 году считали существование политической оппозиции натуральным и желаемым порядком вещей, а демонстрации и уличные митинги считали обычным, демократическим способом выражения гражданами своей позиции, то нет сомнений в том, что наступил отход от таких начатых перестройкой ценностей, как толерантность, открытость, конкурентность, разделение власти, свобода выбора.

Все-таки необходимость порядка (стабилизации) россияне предпочитают свободе (в соотношении 12% к 61% в 2015 году, а в начале эпохи Путина, в апреле 2000 года, это соотношение достигало даже 81% к 9%). Российское понимание демократии парадоксально соответствует усилиям по модернизации советской политической системы, предпринимаемым Горбачевым, часто безосновательно обвиняемым в желании демонтажа советской политической системы.

В 2014 году директор Левада-Центра констатировал, что россияне „не одобряют ни демократию, ни существующую политическую систему, мечтают о возврате советского порядка”. Эти мечты, как говорит Гудков, основаны „на идеальном образе Советского Союза”, а „ностальгия по Советскому Союзу завуалирована критикой существующего порядка, доказательством недовольства сегодняшней политико-экономической ситуацией”.

Напомним, что мечтой Горбачева в процессе перестройки Советского Союза были позитивные перемены в отношениях с Западом, включающие также вхождение в „общий европейский дом”. Через 30 лет Запад для россиян уже является внешней силой, враждебной, угрожающей безопасности и суверенитету русской государственности. В феврале 2015 года 44% участвующих в исследовании Левады-Центра относилось к Западу как к отдельной цивилизации, 25% – опасались его политики – „западные страны и политические силы, принадлежащие к Западу, всегда были враждебны по отношению к нашему государству”, только 8% ценят достижения западной культуры, науки и философии, а 6% их политические решения, которые могут служить образцом современного развития.

Однозначное утверждение, что россияне отвергают перестройку и ее ценности или хотя бы стараются выбросить ее из памяти, было бы преувеличением. В этом случае правильных ответов нет. Оценка перестройки связана с целым рядом социально-демографических переменных. Тут о себе дает знать не только возраст опрашиваемых, но также материальный статус и уровень образования.

Теплые слова в адрес перестройки и ее долгосрочных перспектив исходят, как можно было бы ожидать, от людей, которые „нашли себя” в новой реальности. Речь идет о людях с высшим образованием и высокими доходами, проживающих в больших городах. Люди старшего возраста (старше 55 лет), имеющие доход ниже среднего и более низкое образование, представляют собой основную массу критиков перестройки. Именно такие люди традиционно считаются наиболее подверженными последствиям общественно-политической трансформации.

Что все же является причиной того, что все больше россиян забывают о перестройке и относятся к ней с безразличием? Постоянно растущую группу людей, забывающих о перестройке, составляют молодые люди. У них не было возможности ощутить на себе перестройку и ее последствия, а информация о ней не была им передана ни в семье, ни в школе.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Contemporary Russians' attitude toward perestroika remains in stark contrast with warm perception of Gorbachev and his policy in Poland and other European countries. Why are Russians so critical about Gorbachev and his policy?

Michał Słowikowski

Perestroika, although it began 30 years ago, is still alive in Russians' collective memory. Its recollection is fading but constantly provokes heated debate and, at times, extreme emotions. Looking into contemporary sociological researches conducted e.g. by the Levada Center – concerning *perestroika's* memories, its consequences and values – one can conclude that Russians are quite critical of what had been achieved by Mikhail Gorbachev. Russians look at the *perestroika* through the prism of socio-political and economic trauma (*smuta*) of the nineties. They praise the process for opening borders and allowing citizens to speak openly and criticize government actions, they like giving people possibility to run their own business, but at the same time they are deeply dissatisfied with weakening of the Soviet Union's state structure and allowing uncontrolled political pluralism and rivalry – doing more harm than good for the Russian state. There is also a tendency to deny the *perestroika* memory – it seems to be a symbol of lost opportunity, it is easier to forget about it than to come to terms with its failure. At the same time its values (pro-democratic and pro-western) are replaced by those associated with traditional type of political regime (authoritarian). *Perestroika* is blamed for the Soviet Union's collapse and Russians feel nostalgia for the “good old times”, associated mainly with Brezhnev and the time when he was at the helm of CPSU. But one must be aware of the fact that those emotions associated with Soviet Union and its socio-political and economic order have bearing on Russians' expectations concerning contemporary Russia. Bitter lesson taken from *perestroika* and the nineties stops Russian from pushing harder for changes and make them cling on to the Putin's rule.

Alicja Stepień-Kuczyńska

Na zakończenie naszej dyskusji warto wskazać na kilka istotnych kwestii dotyczących *pieriestrojki* i spraw polskich. Koniec lat 80. w naszym kraju przyniósł ważne zmiany systemowe, które były konsekwencją ustaleń okrągłego stołu. 4 czerwca 1989 r. miały miejsce wybory do Sejmu kontraktowego; parlament wybrał gen. Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta, zaś na czele rządu stanął pierwszy niekomunistyczny premier Tadeusz Mazowiecki. Rozpoczęto reformę systemu gospodarczego zwaną planem Balcerowicza. Wszystkie te wydarzenia były pilnie obserwowane przez radzieckie elity, podobnie jak wcześniejsze próby reform gospodarczych rządu Mieczysława Rakowskiego.

Na fali *glasnosti* w kwietniu 1987 r. podpisano deklarację o współpracy, która miała m.in. na celu powołanie wspólnej komisji historyków do wyjaśniania tzw. białych plam we wzajemnej historii. Historycy wywodzący się z kręgów partyjnych rozpoczęli prace m.in. nad skutkami wydarzeń wojny polsko-bolszewickiej, kończąc na 1956 r. W centrum zainteresowań zwłaszcza polskich historyków była sprawa katyńska oraz kwestie deportacji i przesiedleń ludności polskiej z terenów wschodniej Polski po 17 września 1939 r. Przygotowano kilkadziesiąt opracowań, informacje na temat prac komisji ukazywały się w tym okresie w prasie polskiej i radzieckiej. Adam Daniel Rotfeld wypowiedział się na ten temat we wstępie do niedawno wydanej w Polsce biografii Gorbaczowa: „jego stosunek do ujawniania tajnych protokołów z 1939 roku oraz prawdy o Katyniu były niespójne, mało konsekwentne i – jak cała jego polityka – nacechowane niepewnością człowieka, który prowadzi swój kraj w nieznaną, postępującą czasem odważnie, czasem bojaźliwie, bo nie wie, jakie będą skutki jego decyzji. Jedno jest pewne: bez Gorbaczowa prawda o zbrodni katyńskiej i wielu innych zbrodniach długo jeszcze byłaby skrywana w radzieckich lub rosyjskich archiwach służb specjalnych”.

Michaił Gorbaczow trzykrotnie odwiedzał nasz kraj, głównie za sprawą spotkań na najwyższym szczeblu państw Układu Warszawskiego i RWPG. Wielu Polaków w tym czasie patrzyło z nadzieją na politykę Gorbaczowa i wyrażało się o nim z sympatią. Niektórzy z nich zapamiętali jego wizytę wraz małżonką Raisą w lipcu 1988 r. Para oprócz stolicy odwiedziła wówczas także Kraków, Poronin,

Оświęcim, Szczecin. Na Zamku Królewskim w Warszawie miało miejsce spotkanie z polskimi intelektualistami. W trakcie wystąpienia w polskim parlamencie Gorbaczow mówił o stosunkach polsko-radzieckich, przebudowie w ZSRR, problematyce europejskiej i kwestiach bezpieczeństwa światowego. Powiedział m.in. „**Narodom potrzebna jest wzajemna prawda o sobie [...] Historii nie można zmienić, ale można i należy wysnuć z niej wnioski**”. Niech to stwierdzenie Michaiła Gorbaczowa stanie się puentą naszego spotkania. Dziękuję Państwu za udział w rozmowach.

Алиция Стемпень-Кучиньска

В завершение нашей дискуссии необходимо обратить внимание на некоторые проблемы перестройки, а также вопросы, связанные с Польшей. Конец 80-х годов в нашей стране ознаменовал важные системные перемены, которые были результатом переговоров Круглого стола. 4 июня 1989 года состоялись выборы в так называемый Контрактный сейм (*Sejm kontraktowy*). Парламент избрал Войцеха Ярузельского президентом, а вот во главе правительства впервые стал некоммунистический премьер – Тадеуш Мазовецкий.

Началась реформа экономической системы, называемая планом Бальцеровича. За всеми этими событиями внимательно следили советские элиты, так же, как и за более ранними попытками экономических реформ правительства М. Раковского, называемых реформой Вильчека.

На волне гласности в апреле 1987 года была подписана декларация о сотрудничестве, целью которой, в частности, был созыв общей комиссии историков с целью прояснения так называемых белых пятен в общей истории. Историки, происходящие из партийных кругов, в частности, начали работу над последствиями событий польско-большевистской войны, завершая свою работу 1956 годом. В центре внимания особенно польских историков был катынский вопрос, а также вопросы, связанные с депортацией и переселением польского населения с территорий Восточной Польши после 17 сентября 1939 года. Было подготовлено несколько десятков работ, а информация о работе комиссии в тот период публиковалась в польской и советской прессе.

Адам Даниэль Ротфельд во вступлении к недавно изданной в Польше биографии Горбачева писал: „его отношение к огласке секретных протоколов 1939 года, а также правды о Катини было непоследовательным и несвязным и, как и вся его политика, характеризовалось неуверенностью человека, который вел свою страну в неизвестное, ведя себя иногда отважно, иногда

боязливо, так как не известно, каковы будут последствия его решения. Только в одном можно быть уверенным: без Горбачева правда о Катынском преступлении и многих других преступлениях еще бы долго скрывалась в советских или российских архивах спецслужб”.

Горбачев троекратно посещал нашу страну, прежде всего с целью проведения встреч в верхах.

Много поляков в то время смотрело с надеждой на политику Горбачева и выражало симпатию к нему. Некоторые из нас запомнили визит Горбачева и его супруги Раисы в июле 1988 года. Тогда президентская чета, кроме столицы, побывала еще в Кракове, Поронине, Освенциме, Щецине.

В королевском замке в Варшаве прошла встреча с польскими интеллектуалами. Во время выступления Горбачева в польском парламенте он говорил о польско-советских отношениях, перестройке в СССР, европейской проблематике и вопросах международной безопасности. Он сказал: „**Нациям необходима взаимная правда о себе... Историю нельзя изменить, но можно и нужно делать из нее выводы**”.

Пусть данное высказывание Михаила Горбачева станет итогом нашей встречи.

Благодарю Вас за участие в беседе.

Alicja Stepień-Kuczyńska

To conclude the discussion, let us look at some consequences of the *perestroika* for the Polish affairs. Late 80s in Poland brought important systemic transformations which resulted from the round table agreement. On the 4th of June 1989 the elections to “contractual” Sejm took place. The parliament elected general Wojciech Jaruzelski for president, while approving the first non-communist prime minister Tadeusz Mazowiecki. The program of economic reform, known as the Balcerowicz plan, was commenced. All of these developments were watched closely by the Soviet elites (as were previous attempts at economic reforms undertaken by M. Rakowski’ cabinet, called the Wilczek reform).

In the spirit of *glasnost*, a declaration of cooperation was signed between USSR and Poland in April 1987, on the basis of which a joint historical commission was created to study the “missing pages” in the common history. Party-affiliated historians began working on controversial episodes, from the consequences of the Polish-Bolshevik war to the events of 1956. Polish historians were especially interested in the Katyń affair, as well as deportations and relocations of the inhabitants of eastern parts of Poland after 17 September 1939. Several dozen papers were prepared and

both Polish and Russian press reported on the proceedings of the commission. As Adam Daniel Rotfeld commented in a recent biography of Gorbachev, “his attitude to revealing secret protocols from 1939 and the truth about Katyń was ambiguous, incoherent and – just as his entire politics – marked by uncertainty of a man who leads his country into the unknown, sometimes treading bravely, and sometimes fearfully, for he cannot predict the consequences of his actions. One thing is certain: without Gorbachev, the truth about Katyń and many other crimes would have been much longer hidden in Soviet or Russian secret service archives”.

Gorbachev visited Poland three times, mainly during the Warsaw Pact and Comecon summits. Many Poles looked at Gorbachev’s policies with hope and expressed warm feelings towards him. Some remembered Gorbachev’s and his wife Raisa’s visit in July 1988 in Warsaw, but also Cracow, Poronin, Oświęcim and Szczecin. In Warsaw’s Royal Castle the Russian leader met with Polish intellectuals, and in the parliament he talked about Polish-Russian relations, the reconstruction of the USSR, European issues and international security. On that occasion, he reflected: “**Nations need truth in their relations... History cannot be changed, but one can and should draw conclusions from it...**”. Let this statement be the conclusion of our meeting. Thank you for your participation.

**Informacje o uczestnikach dyskusji okrągłego stołu/
Информация об участниках дискуссии круглого стола/
Information about the roundtable discussion participants**

Baluk Walenty, prof. dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Barański Marek, prof. dr hab., Uniwersytet Śląski w Katowicach
Bieleń Stanisław, prof. dr hab., Uniwersytet Warszawski
Broda Marian, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki
Chodubski Andrzej, prof. dr hab., Uniwersytet Gdański
Czajowski Andrzej, prof. dr hab., Uniwersytet Wrocławski
Gryz Jarosław, prof. dr hab., Akademia Obrony Narodowej
Łoś-Nowak Teresa, prof. dr hab., Uniwersytet Wrocławski
Mysiek Wiesław, prof. dr hab., Warszawa
Skodlarski Janusz, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki
Słowikowski Michał, dr, Uniwersytet Łódzki
Stelmach Andrzej, prof. dr hab., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Stępień-Kuczyńska Alicja, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki
Tymanowski Józef, prof. dr hab., Uniwersytet Warszawski
Wdzięczak Janusz, mgr, Uniwersytet Łódzki
Wilk Marian, prof. dr hab., Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych w Łodzi
Wilk-Reguła Violetta, dr, Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych w Łodzi
Witkowska Janina, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki
Wysokińska Zofia, prof. dr hab., Uniwersytet Łódzki